

ОЛЕНА ЛЕВЧУК

КНИГОСПІЛКА

1919-3

СТАНОВЛЕННЯ
КООПЕРАТИВНОГО КНИГОВИДАННЯ
В УКРАЇНІ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ

«Київський політехнічний інститут»

ВИДАВНИЧО–ПОЛІГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра видавничої справи та редагування

О. М. Левчук

КНИГОСПІЛКА

СТАНОВЛЕННЯ КООПЕРАТИВНОГО КНИГОВИДАННЯ В УКРАЇНІ

Київ

Наукова думка

2000

ББК 76.17
ЛЗ4

Рецензенти:

М. С. Тимошик, д-р філол. наук, проф.,

В. Ф. Іванов, д-р філол. наук, проф.,

Р. Г. Іванченко, д-р філол. наук, проф.

Відповідальний редактор

М. С. Зарицький, канд. філол. наук, проф.

Праця друкується за рішенням Вченої ради
видавничо-поліграфічного факультету
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

Публікується в авторській редакції

Для оформлення обкладинки використано
видавничу марку ВКВС «Книгоспілка»
роботи Георгія Нарбута (1919 р.)

Левчук О. М.

ЛЗ4 Книгоспілка : Становлення кооперативного книговидання в Україні. – Київ :
Наук. думка, 2000. – 160 с.

ISBN 966-00-0642-X

На підставі осяжного матеріалу з архівів у книзі реконструйовано багатоаспектну діяльність і характерні прийоми роботи кооперативних та громадських видавництв України в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. Їхній досвід становить неабияку практичну цінність за умов сучасного книговидання.

Для студентів спеціальностей книжкової справи, видавничих працівників та фахівців-практиків книготоргівлі.

Л $\frac{4502030000}{2000}$ Без оголош.

ББК 76.17

ISBN 966-00-0642-X

© О. М. Левчук, 2000

Вступні уваги

Пропоноване дослідження є спробою реконструктивного аналізу явища, що досі не дістало визначення як окреме. Мали місце лиш поодинокі звертання до його аспектів у рамках студій з історії друку та видавничої практики України.

Увиразнити *кооперативне книговидання і книгопоширення в Україні* як осібну систему, що виникла з питомих потреб українців на інформаційне забезпечення національного самоствердження, поступу й подекуди – державного будівництва, представляється достатньо актуальним завданням у час, який висунув перед Україною та її суспільністю аналогічні потреби.

Підтримання національного інформаційного обігу та освоєння інформаційного простору в формах, притаманних українській соціокультурній спільноті, було й залишається умовою її успішного розвитку за ситуацій, коли швидко і необоротно змінюється картина світу, як політична, так і комунікативна.

У цьому зв'язку розвиток інформаційних структур на кооперативних засадах представляється найбільш дієвим засобом упорядковувати систему національного «знання про світ і себе» в умовах невизначеності.

Кооперативний підхід до книжкової справи є ефективним головно тому, що його рухають неформальні потреби окремих інформдіячів до створення спільної стійкої системи самозабезпечення і самовідновлення в межах галузі, яка, у свою чергу, забезпечує самозбереження і внутрішній саморозвиток суспільності.

Цього неможливо привнести ззовні як готову модель чи нав'язати адміністративною волею: структурування інформаційного обширу кооперуванням його фігурантів мусить і може відбутися тільки в порядку природного розвитку. Сподіваємося, що поданий тут в асоціативно–історичному викладі матеріал увиразнить форми, напрями, методи й проблематику кооперативних процесів у докладенні до книжкової справи зокрема й інформаційного обігу нації – в загальному контексті її розвитку.

Хронотоп цього дослідження є звуженим: території Великої України з останнього десятиліття XIX ст. до початку 30–х років XX ст. Це зумовлено яскравістю проявів, багатством форм та прикладів кооперативізму в українській книжковій справі, так само як і беззастережною ефективністю наслідків кооперування в інформаційній сфері майже без їхньої прив'язки до політичних реалій. «Майже» – тому, що коли політична воля починає тлумити особисту й громадську ініціативу, зневаживши при цьому закони господарських відносин, то замість інформаційного, культурного і будь-якого іншого розвитку суспільність рано чи пізно опиняється серед вседержавної руїни.

На те із безсторонністю німих свідків указують численні джерела періодичного, неперіодичного та архівного характеру, залучені до аргументації положень цього вислідку з фондів Національної бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського (відділ зарубіжної україніки, газетний фонд, відділ рідкісних видань, Інститут рукопису тощо), Національної парламентської бібліотеки України (відділ рідкісних видань – фонд С. Сірополка тощо), бібліотечного фонду Національного музею книги та друкарства України (каталог), Науково-технічної бібліотеки Національного технічного університету України «КПІ» (фонд книгознавчих студій – читальна зала №7), а також з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (фонди №№292, 177) і Державного архіву м.Києва (фонд Р–1).

Основну джерельну базу дослідження становлять документи з фондів ЦДАВО України, що переважна більшість з них цитується і публікується уперше. Ці документи в більшості аспектів відображують історію, діяльність та практичні прийоми роботи провідного і найвпливовішого з кооперативних видавництв України 20–х років – Всеукраїнського кооперативного книговидавничого і книготорговельного товариства «Книгоспілка» (1922–1930).

Приклад Книгоспілки є не тільки провідним, а типовим зразком з практики кооперативного руху в прикладенні до інформаційної справи. Це увиразнено способом порівняльно-критичного аналізу із залученням прикладів та зразків досвіду аналогічних Книгоспілці видавничих структур, а також наведенням прийомів роботи в структурно і засадничо протилежних Книгоспілці організаціях (наприклад, у Державному видавництві України).

Оскільки прийоми й корисний досвід Книгоспілки ще не були предметом окремого вивчення, як не з'ясовувався внесок кооперативних видавництв у інформаційний обіг України, то метою даної праці є дедуктивно дослідити процес утворення та факт і наслідки існування Книгоспілки як комерційно успішного видавничого підприємства на засадах госпрозрахунку – утворювача

системи книгопоширення, що діяла за умов, дуже несприятливих для традиційної комерції.

Отже, завданням даного висліду покладено:

– відтворити конкретно–історичні умови зародження кооперативного книговидання в Україні;

–дослідити історію становлення та діяльності, організаційні особливості Книгоспілки;

– дати частковий і, якщо дозволяє наявність джерел інформації, цілковитий аналіз конкретних аспектів практично–наукової роботи та досвіду Книгоспілки в книговиданні й книгопоширенні;

– визначити особливі особисті внески провідних фундаторів і співробітників Книгоспілки (М. Агуфа, М. Зерова, М. Качеровського, І. Кречотня, Ю. Меженка тощо);

– виділити типологічні риси, видавничі традиції й прийоми Книгоспілки;

– увиразнити цінність досвіду Книгоспілки стосовно сучасних умов книговидання та інформаційного обігу.

Названі питання розглянуто як у аспекті організаційно–історичному, так і в редакційно–практичному, із залученням низки прикладів з архівних джерел.

Базові поняття у формі термінів (терміносполучень) визначимо такі:

Книговидання – засіб усвідомленої організації з певною соціальною метою наукових, літературних, музичних та інших творів словесності, що існують як письмові документи, у форму книжкових видань;

Книгопоширення – процес запровадження в суспільний обіг друкованих документів (книжок, газет, аркушевої продукції тощо) та інформації, що міститься в них, за допомогою бібліотечних, книгарських, мережевих, медіа та інших засобів;

Книжковий рух – процес існування книговидання та книгопоширення, в результаті якого відбуваються їх якісні зміни (Т. Ківшар, Український книжковий рух 1917–1923 рр. як історичне явище, К. Логос, 1996);

Редагування літературне – остаточне опрацювання тексту перед зданням твору друку на складання з позицій його сприймання читачем (Р. Іванченко, Літературне редагування, Київ, Вища школа, 1983).

*Хто знає, що тут відбулося?
Хто розказав це людям до пуття?
Неназване, туманом пойнялося.
Непізнане, пішло у небуття.*

*І десь, колись, через багато літ,
ніхто цього не втямить вже як слід,
не зніме шапку, не проллє сльози,
бо що? – дорога, їздили вози,
гули вітри, бриніла хохітва...
Велике діло – писані слова!*

*Історії ж бо пишуть на столі.
Ми ж пишем кров'ю на своїй землі.
Ми пишем кров'ю, шаблюю, мечем,
піснями і невільницьким плачем.
Могилами у полі без імен,
дорогою до Києва з Лубен!*

***Ліна Костенко
«Маруся Чурай»***

Загальний огляд структур кооперативно–громадського книгодруку в Україні (1890 – 1920)

Творення інформаційно–культурного середовища в Україні активно розпочалося після скасування Емського едикту 1876 року. Попервах це були самотні спроби окремих культурницьки налаштованих українських інтелігентів, які, окрім гарячого бажання дати народові книжку його мовою, не ставили більш певного комплексу цілей. Засобом утвердження української мови як всенародної, а української літератури як європейської була здебільшого особиста ініціатива діячів, які за допомогою прабатьківської мови творили ту літературу, що її найкращі зразки вважаємо тепер ознакою національної традиції в письменстві. Дарма повторювати, який вагою внесок робили у «влітературення» недержавної української нації, приміром, два покоління родини Драгоманових–Косачів. Такими, як вони, створений не просто світ письменської реальності, що довго заміняв українцям першу реальність – політичну. В останній чверті XIX ст. культурні діячі України дали суспільності свого краю головне : яскравий особистий приклад до єднання на підставі національно–культурних та, відповідно, політичних устремлінь.

За умов, коли багатомільйонній нації в складі великої імперії було по факту відмовлено у праві на власний голос, потреба виборювати право на мову й освіту з національною ознакою вимагала від українства певних організаційних зусиль. Засоби уже були, точніше, був єдиний і головний тоді засіб інформатизації суспільства : друковане слово.

Щодо організаційних форм використання друку в національно–культурній справі становище було складнішим. Просвітницька активність талановитих одинаків чи близьких до них за устремліннями осіб тривала, як правило, доти, доки вистачало життя чи запалу ватажків. Через те численні просвітницькі об'єднання не утворювали більш–менш постійної системи для передання культурної інформації – від високоосвічених інтелектуалів менш освіченим верствам суспільного загалу, що визнавали себе як українські.

Але культура не є вулицею з одностороннім рухом. Інформаційний струмок матиме шанс стати повноводим потоком, якщо його буде

живити почин до дії, спрямований з самого низу суспільності, від її основ. Таку дію рухає потреба ствердження, у справі українців – самоствердження національно–культурного та цивілізаційного.

До початку ХХ століття українське суспільство підійшло в стані господарської активності внаслідок реформ 1861 року і зі статусом колективного носія мови, якої «не было, нет и быть не может», тобто зведеної до положення жаргону. Тому мовно–культурне питання раз у раз і поставало в супрязі з питаннями соціально–господарськими:

80,1% населення України, яке обробляло землю, складаючи тим вагому частку імперського багатства, не мало за офіційним визначенням права на освіту власною мовою (дані М. Агуфа в кн. «Печать УССР 1917–1932»).

Давно завважено: де і яка б не виникала певна у чомусь потреба, як дійсність уже здатна представити засіб для її вдоволення. Таким засобом для національно–культурної взаємодії українців наприкінці ХІХ – в початку ХХ століть зробився *український національний друк в організаційній формі кооперативних (громадських) видавничих товариств.*

II

Практикована українцями кооперативна форма ведення справ у господарстві підтримала і дала можливість розвинути їх національному процесові інформатизації. На вищій стадії цей процес відбувався у формі *всеукраїнського книжкового руху.*

Сама по собі кооперативна форма господарювання є добровільним, без жодного примусу, єднанням зусиль та ресурсів за згодою окремих осіб, щоби задовольняти господарські й культурні інтереси безпосередніх виробників (господарників чи культурних діячів) без прагнення мати надприбуток за всяку ціну.

В українському суспільстві поживний ґрунт для кооперативних відносин утворився ще в часи кріпацтва. Небезсторонній до кооперації Павло Чубинський завважив, що в українських селян вельми розвинутою є ідея сильної, міцної особистості. В Україні сільський виробник волів за краще САМ нести усі витрати по своєму господарству. Відповідно він зневажав принцип кругової поруки як безвідповідальний і неекономічний: «гуртове – чортове!». Та в Україні після 1648 року силоміць насаджувалася саме «кругопорукова» система – характерний для великоруської общини принцип «мирської відповідальності», що робив недоречною будь–яку особисту ініціативу.

Цілком закономірно, що після 1861–го українське селянство швидше адаптувалося до умов одноосібного господарювання, і натуральне за кріпаччини селянське господарство стало успішно розвиватися в напрямі товарного виробництва. Впродовж 20 післяреформних років поміщики **продали** колишнім кріпакам та іншим селянам ледь не третину своїх маєтностей /1/. Але у цього процесу був і зворотний бік. Оскільки селянин сам–один ніс усі витрати з післяреформної приватизації землі, а законодавство закріпило майнову нерівність на селі, коли «державні» селяни дістали наділи більші за «просто» кріпаків (таких була абсолютна більшість) – то невдовзі в середовищі українського селянства почалося розшарування з тенденцією все поглиблюватись надалі.

Доречно згадати, що й саме селянське господарство в Україні було нестабільне. До цього спричиняло вічне прагнення дорослих дітей будь–що дістати наділ з батьківського поля. За спостереженнями російського дослідника П.Зирянова, одна родина селян упродовж нетривалого часу могла з бідності піднятися до середняцтва, потім розбагатіти, щоб невдовзі з названої вище причини знов повернутися до стану злиднів /2/.

Самотужки борсатися в ринковій коловерті було до снаги найбільш підприємливим одинакам, які спромогалися пристосувати свою діяльність до швидкозмінних обставин. Решта дрібноземельних селян з традиційними уявленнями про господарювання, не обтяжених освітою (максимум 4 класи взимку «на великорусском языке»), обирала такі способи рятунку від обставин:

–хто був неспроможний обробити свій наділ – здавав його частково або повністю в оренду;

–хто не міг отягнутися сам на потрібний сільськогосподарський реманент – дорого сплачував за його оренду заможнішому сусіді або віддавав більшу частку свого врожаю;

–когось обдурили закупівельний, лихварі, придавили поміщицькі повинності, дозволило свавілля невситимих урядових чиновників – і він вдавався до різних форм стихійного бунту: відмовлявся платити податок, розірвав викупне зобов'язання, самочинно рубав поміщицький ліс, підпалив панський маєток, щоби насамкінець схопитися з поліцією чи солдатами;

–хтось не бунтував, а шукав заробітку на сезонних роботах чи батракував у Таврії, та це не поліпшувало суттєво ні майнового, ані матеріального становища;

–дехто, впавши у розпач, шукав порятунку від злиднів на чужині: від Далекого Сходу, Казахстану й Сибіру до Америки й Канади /3/.

Усі названі реакції на малоземельність та умови нелегкого – увесь світловий день! – хліборобського життя, здавалося б, штовхали українське селянство єднати свої ресурси й зусилля на засадах кооперації. І перші кооперативи на селі таки з'явилися. Це стало можливим унаслідок просвітницької роботи різночинних інтелігентів – вихідців з села.

Проте, як усяке привнесене «зверху» явище, кооперативи не швидко дістали належне поширення. Вадими цьому розшарованість за майново–господарською ознакою і споконвічне одноосібництво селян–українців. Та головними завадами були навіть і не ці. *Відсутність яскравих організаційних прикладів національного підприємництва* – от перешкода кооперуванню зусиль окремих виробників, які поцінювали над усе якраз наочні ознаки ефективності в господарюванні.

Буржуазія України, перебуваючи в зародковому й до того ж національно зневаженому стані, не ввійшла натоді в реальну силу і, відповідно, не впливала на господарські відносини. Скромного українського підприємця з його комплексом колоніальної меншовартості відсували на провінційне становище десятки могутніх торговельно–промислових кланів з російським та змішаним капіталом типу «імперій» С. Морозова, І. Ситіна чи Дж. Юза. Територіально–етнічне поняття «українська економіка» з відомих причин повсюдно замінювалося колоніальним географізмом «юго–западный край».

Економічна й культурна ситуація, певно, не мала б тенденцій до поліпшення ще довгий час, якби не... голодомор у неврожайні 1891–1894 та 1897 роки. Тільки голод по–справжньому переконав селян кооперуватися, і він же привернув до їх перших кооперативних об'єднань пильну увагу імперських урядовців. Було навіть спрощено процедуру заснування кооперативів. Для цього засновникам кооперативного товариства потрібно було тільки подати заяву на ім'я губернатора.

Перші кооперативи в Україні мали вигляд крамниць, де за пільговими цінами члени цього кооптовариства купували потрібний їм крам або знаходили через крамницю збут для виробленого ними. Але в такій формі споживчого товариства кооперативи ще не впливали на спосіб сільськогосподарського й культурного виробництва та психологію виробників.

Перший справжній сплеск кооперативної активності стався у 1906–1916 рр. унаслідок демократичних завоювань українства в соціальній та національній політиці. Заохочувані, а подекуди й контрольовані просвітянами, в Україні прилучилися до кооперування нові самоврядні органи – земства. Спільними зусиллями просвітян і земців у кооптовариствах влаштувалися

виставки, курси лекцій. Через земства уперше почали відкрито поширювати літературу українською мовою.

«Гарне діло роблять інтелігенти, – повідомляв у 1914 році до журналу «Наша кооперація» Федір Чайченко (Б. Грінченко), – засновуючи різні кооперативи, але треба не тільки заснувати, а й повести так діло, щоб придбати до його довір'я, симпатії селян» /4/. Зрозуміло, що в Україні найліпшим засобом достукатися до серця й розуму селян була українська мова. Вона тільки–но почала усвідомлюватися своїми носіями як рівноправна серед інших великих мов. І найбільш спричинила до того активність національно орієнтованих кооперативних товариств у видавничій справі й книгопоширенні.

Найяскравішою особистістю процесу окультурювання кооперації є Василь Доманицький (1877–1910 рр.). Як свідчить діяч українського кооперативного руху К.Мацієвич, В.Доманицький був першим, хто серйозно звернув увагу громадськості на роль кооперації в справі українського національного відродження /5/.

Коли все частіше бачиш рідне слово надрукованим і зшитим у видання під оправою – поволі зринуть сумніви щодо його провінційності, культурної неспромоги мови, якою спілкується 25 млн осіб у центрі Європи.

Після вказаних уваг національно–культурне самоствердження українців може здаватися побічним продуктом від розвитку кооперації в Україні, якби не два «але». По–перше, воно рушило далі господарських об'єднань: зліквідувало головну гальмівну причину – психологічну! – до самоорганізації українських виробників економічного та інтелектуального продукту. По–друге і основне – все це загалом сприяло творенню української **політичної** спільноти.

Коротко кажучи, в кооперації українська справа знайшла собі вельми зручний засіб для ефективного розвитку. Невдовзі це зробить можливою Українську державу.

III

Головна причина того, що кооперативні товариства стали найбільш поширеною формою осередків для видання українських книжок, періодики та іншої національної інформактивності, – це їх здатність досягати мети лише об'єднаними засобами всіх фігурантів цієї діяльності, коли всякий наближає мету власною працею на користь собі й загалові. Правда, фігуранти книжкової справи, її засоби і навіть мета можуть зазнавати змін у часі та корегуватись відповідно до навколишніх обставин. Кооперативне об'єднання як таке є

мобільним за природою. Воно може оперувати значними активами – як своїх засновників, так і залученими ззовні – але для ефективного управління не потребує великого апарату керування справами. Кооператив може швидко змінювати структуру, згортати і розгортати за потребою свою діяльність, тобто він чудово пристосований до роботи в умовах невизначеності.

Непевні умови, ризик і постійна загроза арешту з наступним закриттям супроводжували українських видавців упродовж усього становлення системи національного друку. Певно, умови й винні в тому, що початковий етап національної інформатизації тривав майже 100 років.

З переведенням на кооперативні рейки розвиток національного книговидання та інформування української суспільності відчутно пожвавішав – адже новоутворена система кооперативної просвіти забезпечувала тепер і зворотній зв'язок: від села до просвітників.

На **початковому** етапі видавничого руху в Україні діяли переважно видавці – окремі особи, або ж сімейні групи інтелігентів, зацікавлених у національній просвіті (видавничі структури *першого типу*). Посередництвом книговидавничих ініціатив вони самі прагнули подавати в тому перший приклад. Крім згадуваних уже Драгоманових–Косачів, за зразок сімейного кооперування у видавничій та просвітній справі найкраще стане родина Грінченків. Борис Грінченко фактично тримав на собі головний труд зі створення, редагування, друку, протягування через цензуру й розповсюдження тих 50 назв народної літератури, що її було видано в Чернігові та Києві впродовж 1894–1909 років. Його дружина Марія Загірня і дочка Настя поділяли з ним усі видавничі й коловидавничі турботи аж до кримінального їх аспекту /1/. В своєму служінні українському слову Грінченки були не одинокі, але заслуговують на окрему згадку передовсім тому, що першими почали турбуватися про зворотній зв'язок зі своєю аудиторією, вивчати її (праця «Перед широким світом»).

Загалом же перші намагання українських інтелігентів у видавничій справі виглядали приблизно так, як змальовує Гнат Хоткевич у передмові до зібрання своїх творів у восьми томах (кооперативне видавництво «Рух», 1928–1933).*

* «Зібрав нас Муха (Дмитро Антонович – **прим. авт.**) чотирьох: він, я, Боніфатій Камінський і старий український письменник Олександр Катренко. [...] Постановили, насамперед, зібрати книжки, видані старою, ще харківською громадою; то була «Кайдашева сім'я» та «Наймичка» (видало с.–г. товариство). У Катренка був якимось побитом дозволений цензурою рукопис учителя Зозулі (псевдонім Ів. Спілки) під заголовком, здається, – «На чужій стороні»; постановлено було зараз же його видати, а гроші зібрати мені. Далі було постановлено, що кожний з присутніх дасть по якійсь книжці, але слова

додержав тільки я, написавши книжку – «Добром усе переможеш», із киргизького життя, хоч зроду не бачив киргизів у вічі. [...]

Збираючи гроші, поперезнайомився я з старими громадянами: Станиславським, Шимановим і іншими. Вони вже цілком від усього відійшли, і тепер їм просто цікаво було дивитися на молодого хлопця, що от теж захоплюється ідеєю, яка в свій час гріла їх. Шиманов Андрій Львович, дуже симпатична людина, прийняв те ближче до серця, скликав своїх знайомих, а я прийшов з бандурою, – і почалося ворухення українських, давно забутих симпатій. Я підготовляв ґрунт співом дум, так би сказати, – артилерійська підготовка, а Андрій Львович пішов у любову атаку.

– Так і так, засновується видавництво, давайте поможемо.

Тик–мик, тікати нікуди – поі підписувалися присутні на щомісячну контрибуцію! – той карбованця, той два, той три. З того ото капіталу видавалися книжки під маркою «Видано Вс. І. Гуртом». Можна було б подумати, що то який–небудь Всеволод Іванович Гурт, а воно треба читати «всі гуртом». А де там у біса, гуртом, коли зоставсь я один, і один ту всю справу провадив. Видав щось 13 чи 14 назв, нав'язав зносини з іншими видавцями, як Грінченко в Чернігові, Ерастов у Катеринодарі. Пам'ятаю, щось писав Грінченкові про ціни, знижки і т.ін. торговельні справи, а він мені гордо відповів: «я не торгівець!» Отуди к бісу! А я так був і торгівець, і редактор, і коректор, і продавець, і в дуду грець. Ніколи не стратив 15 коп. на ванька (візника – **О. Л.**), щоб перевезти книжку до складу, а таскав на горбі. [...] І книгоноша в мене був – селянин Зузуля з Біликів, Полтавської губ., ходив по ярмарках. На тодішні часи таке просовування книжок безпосередньо в масу було справою, думаю, неабиякої ваги. І з щетинниками я зв'язався, і з робітництвом: кожний робітник – член гуртка (Товариства грамотності – **О. Л.**) був у той же самий час агентом продажу українських книжок у себе на заводі» /2/.

На межі XIX – XX століть книгодрук українською мовою зосереджувався уже не тільки в родинному колі просвітницьки налаштованих, а вийшов на рівень первинних об'єднань за інтересами. Такі об'єднання гуртували одностудійців–колеґ і приятелів. Характерним їх прикладом є передовсім «Благотворительное общество издания общепольных и дешёвых книг» та видавниче товариство «Друкар» (обидва в Санкт–Петербурзі), київські видавничі кооптовариства «Час», «Вік», «Дзвін», «Лан», видавництво «Дністр» у Кам'янці–Подольському тощо.

З огляду на цензурні й організаційні труднощі ці видавничі товариства *другого типу* дислокувалися передовсім у великих адміністративних та культурних центрах. То був непевний для українства час між молотом і ковадлом, тобто між Валуєвським циркуляром, Емським указом та світовою війною з революційними заворухеннями 1905–го посередині. Оскільки ж найменші прояви соціально–політичної напруги чи етнічного спротиву тоді негайно тягли за собою притлумлення всяких проявів життя «національних меншостей», то історія «Благотворительного общества...» – «Благодійного

товариства...» з українського друку в імперській столиці є особливо показовою для теми.

Отже, 1898 року, коли проводити українську видавничу діяльність можна було де завгодно, тільки не в Україні, генерал у відставці М. Федоровський «шляхом особистих лагідних відносин» здобув у Петербурзі дозвіл на утворення просвітньо–видавничого товариства. Зі статутним формулюванням «в допомогу релігійно–нравственному розвитку и экономическому благосостоянию малорусского народа» товариство існувало за рахунок членських внесків та приватних пожертв. Воно сумлінно виконувало роль координаційного центру всієї видавничо–просвітньої діяльності на землях, де мешкали українці.

Наскільки успішною була названа діяльність, свідчить загальний наклад випущеної «Благодійним товариством...» літератури: близько 1 млн примірників. Це твори популярні та художні з доробків М. Загірньої, Є. Чикаленка, Д. Дорошенка, С. Русової, Б. Грінченка, В. Доманицького тощо. Діяльність Товариства не тільки кооперувалася територіально й господарськи, а була програмною – здійснювалася за попередньо затвердженими планами редакційно–підготовчої роботи. Видавничому плануванню, як могла, вадила петербурзька цензура, але видавці «Благодійного товариства...» боролися з нею певним способом: завалювали цензорів «ідеологічною контрабандою» спецвиготовлення чи вже відхиленими творами. А коли під навалом «крамольних» писань чиновник утратить відчуття реальності – запускали в цензурну канцелярію те, що було справді крамолою. Все це супроводжувалося і традиційними методами «протягування» книг, як–то хабарі, особисті зв'язки і довгі умовляння під горілчаний супровід у ресторанному антуражі. Такої навальної обробки цензор у більшості випадків не витримував – і третина крамольних брошур (загальним числом назв 72) просоталася крізь цензурне решето.

Головним здобутком 20–річної діяльності «Благодійного товариства...» є невідцензурне видання «Кобзаря», яке підготував текстологічно і здійснив поточне редагування В. Доманицький. Видання мало гучний успіх, здобулося на судову справу і було повторене. Відвойовуючи «Кобзаря», члени Товариства змогли переконати голову кабінету міністрів С. Вітте вступитися з найвищої державної трибуни за українське слово і право на друк. Міністр своїх обіцянок дотримав, правда, наслідки його заступництва були скромні: «Записка об отмене стеснений малорусского печатного слова». Цензура продовжувала прискіпуватись уже до змісту рукописів, а з «Кобзаря» повилучали сторінки з найбільш «радикальними» віршами.

Видавці Товариства, зрозуміло, не обмежилися самим «Кобзарем». Відомо, що київське видавництво «Вік» поступилося «Благодійному

товариству...» правом на публікацію популярної біографії Т. Шевченка в повагу до видавничого й громадського авторитету «Північного вогника», так називали Товариство між собою в Україні /3/.

Видавниче товариство «Вік» з 1895 року провадило споріднену з «Благодійним товариством...» роботу силами одних і тих самих фігурантів: С. Єфремова, О. Лотоцького, В. Доманицького, Ф. Матушевського, братів Пилинських, В. Дурдуківського, В. Прокоповича та ін. /4/. Там теж збирали членські внески (по 20 коп. на місяць), самі зорганізовували весь видавничий цикл і самі намагалися розповсюджувати цю літературу по селах через місцевих студентів та вчителів /5/.

Зрозуміло, за такого поширення гроші видавцям назад майже не повертались, і «Вік» страждав від нестачі обігових коштів. Ця обставина вочевидь і змусила його членів поступитися правом на видання біографії Т. Шевченка в Петербург: головною умовою було видати книжку з багатим ілюстративним оформленням і поширити за низькою ціною. Невідомо, шкодували у «Віці» за тим чи ні, але через деякий час видавництво змогло отримати кредит в друкарні на видання антології «Вік», здійснило передплату на неї та в кінцевому підсумку дістало на цьому вдатному проекті понад 1000 рублів прибутку. Книга була ошатно видана, розійшлася за півроку й дала можливість розгорнути в подальшому випуск серій «Українська бібліотека», «Селянська бібліотека», «Наші справи» (140 назв – 550 тисяч примірників української класики до 1914р.!).

Видавнича діяльність українських кооптовариств після «отмены стеснений» була недовго: до приходу в імперський уряд П. Столипіна. Але послаблення в цей невеликий проміжок часу дозволили з'явитися новим видавничим кооперативам за українськими інтересами. Найвідомішим з таких є видавниче товариство «Час» у Києві. Його історія почалася в січні 1908 року, коли в лікарні на Тарасівській лікарі

О. Юркевич, М. Орловський, М. Левицький, а з ними П. Петрушевський, В. Королів–Старий та кілька київських літераторів зібралися обміркувати термінологію для задуманого ними «українського ветеринарного лічебника». Потреба у фаховій науковій літературі українською мовою тоді стояла не менш гостро, ніж тепер, а термінів... Усталених українських термінів бракувало майже для всіх галузей науки. Очевидно, після тривалої дискусії колеги перейнялися цією проблемою вельми серйозно, тому що вирішили вдатися до видавничої популяризації наукових знань на селі. Було ухвалено самим готувати для того ґрунт, видаючи разом з популярними брошурами і дитячу літературу. Вони навіть визначили собі приклад для наслідування – московське кооперативне видавництво «Донская Речь» і зробили невдовзі перший членський внесок: по 50 руб. з особи.

За 1908 рік у «Часі» видали 30 брошур–метеликів по 50 тисяч накладу кожна (загалом 150000 прим). Справа рушила непогано, оскільки до товариства скоро прилучилися студенти М. Синицький та В. Дубровський, його сестра учителька співів Н. Дубровська, професор медицини Ф. Лук'янов та його дружина Н. Каковська. Всі члени «Часу» були люди національно свідомі, тому мічені неблагонадійністю і з вельми невеликим заробітком. Тож видавниче товариство «Час», як і більшість йому подібних кооперативів, було безгонорарне, бо існувало переважно за кошт своїх небагатих фундаторів.

Після першого успішного року діяльності часівці змогли розширити справу, і завели навіть власну експедицію: першому її платному службовцеві Петру Синицькому в «Часі» поклали 10 руб. платні. Зміцнивши фінансову базу видавничого товариства, його члени зважилися піти на ризик і друкувати популярний календар – як виявилось, прибуткову річ, оскільки чистий зиск від його продажу становив 550 рублів. Тепер можна було ризикувати по– крупному, тим більше що цензурний тиск знову дещо полегшав. У 1910 р. з ініціативи Михайла Орловського часівці підготували і випустили 100–тисячним накладом плакат–біографію Т. Шевченка. Весь прибуток від цього заходу був ними пожертвований на спорудження пам'ятника поетові.

Того ж року на Театральній площі також ініціативою М. Орловського було засновано книгарню під назвою «Крамниця «Час». Дістати дозвіл на продаж українських книжок у центрі Києва допомогла Наталя Каковська. Вона була дружиною відомого лікаря, професора університету Св. Володимира, і тому змогла зареєструвати книгарню на своє ім'я. Справами в крамниці завідував В. Дубровський, а Н. Каковська як «власниця» самовіддано спілкувалася з усіма чиновниками, цензорами і поліційними чинами, «сама знайомість з якими завше загрожувала довести до біди» /6/. Біди, проте, щастило уникати завдяки особистим зв'язкам і неофіційним контактам типу хабаря цензорів у вигляді двох квитків до ближнього театру М. Садовського на вранішній добротинний спектакль.

У 1911 р. становище «Часу» настільки зміцніло, що його члени змогли ухвалити перший план з видання «серйозної історичної белетристики». Свої послуги для цього запропонував Гнат Хоткевич:

«...Можу предложити своє «Берестечко» (історичну епопею – О.Л.). Я працював над ним більше трьох літ – і от, як бачите, маю вже готове. Посилаю Вам 2 переписаних глави, решта чорновики, аби Ви бачили, що тут все готове і треба тільки сісти переписувати. До кінця першої частини зосталося тільки глав 5–6, і перша часть (кінчиться на польськїм сеймі 1650 року) закінчена. Друга обійме весінню кампанію (отже, значить, операцій польного гетьмана на Брацлавщині) і похід – з одного боку короля, з другого

Хмельницького і орд татарських – і се до Сокаля. І третя часть – саме Берестечко. Всю цю роботу закінчити за 4–5 місяців.

Пропоную видавництву купити у мене сю річ на слідуєчих умовах. Рахуючи по 50 руб. аркуш, т–во буде міні виплачувати по 100 р. місячно аж до повної виплати. Таким чином, хоча по абсолютній сумі грошей було би багато, але, приймаючи на увагу таку велику розсрочку, можна думати, що у слів'я не тяжкі. Першу часть романа т–во дістає до рук за який тиждень–півтора, і можна буде уже поволи друкувати (я тільки ще маю децю скоротити). Поки видрукується перша – буде готова друга, а там третя – і на осінній сезон т–во матиме капітальний труд. Правда, се все коштовна річ, але хто–хто, а підприємець мусить знати, що без затрат далеко не поїдеш. Не знаю, як Ви, а міні здається, що замість півсотні дрібних річей ліпше натужитися на одну солідну. А то перед чужими націями сором – нема чого показати.

А тим часом, поки се друкувало би ся – можна зробити рекляму. В галичині ся річ буде сильно купувати ся й без реклями; а тут можна буде то там то там видрукувати главу–другу, як от ся, що її Вам тут подаю (хочу пустити її в «Віснику культури і життя») – се є добре агітаційне средство. Взагалі то можна би уже обговорити, тепер же для мене важна принципіальна сторона: тому просив би обговорити моє предложено всесторонно і дати міні знати. Не хотіло би ся перший наш великий історичний твір віддавати до рук Ситіних або ще яких московських підприємців, хотіло би ся зоставити то в українських руках.

Отже се одна справа, а друга така. Знаючи Галичину й ті потреби та знаючи потроху й Україну, я задавав ся цілею кількох серій видавництв, які мали би найбільший і успіх та були би й найбільше потрібні по обох боках кордону. Придивляючи ся знов до видавничої продукції всіх наших видавництв, бачу, що з тої безсистемности, з того видавання всього, що набіжить, попадеться під руку, – з того нічого не буде. [...]

Для видавництва треба інтеллігентного проводу. Коли се роблять люде на галай на балай в малім розмірі – се ще можна терпіти, але коли хто хоче поставити справу солідно, зробити велику ідейну роботу, то треба поставити ясні цілі, намітити ясні шляхи.

Я думаю, що, сполучивши всі ці свої пляни з Вашою охотою й средствами, ми одержали би добрі результати. Охоче поділюся з Вами своїми «архітектурними» проектами, пропонуючи Вам на певних услів'ях свої услуги яко референта справи і співробітника в видавництвах. Коли ми ясно і точно поставимо собі задачі – результати скажуться скоро.» /7/.

Очевидно, тоді, в 1913–му, часівці вважали себе недостатньо міцним щодо фінансів підприємством, бо не зважилися рушити по слідах колег з видавничого товариства «Вік»: замість однієї солідної книги видавали багато менш солідних. Не дістала відгуку і пропозиція Г. Хоткевича на співробітництво – роботодавці–аматори хворобливо сприймають фахові поради...

Втім, на цей період припадає початок стосунків «Часу» з поважними видавничими фірмами за кордоном – адже українською мовою доти не перекладався жодний закордонний бестселер; класичні й популярні твори іноземних авторів було представлено хіба у просвітницьких брошурах–переробках чи журнальних публікаціях фрагментів «з продовженням».

Як наслідок зрослих можливостей у часівців з'явилася ще одна потреба: змінити юридичну форму свого підприємства. Так «Час» перетворився на «товариство на вірі» (щось типу сучасних товариств з обмеженою відповідальністю), а основний його капітал зріс натовді до поважної суми в 11 з лишком тисяч рублів.

Його приклад навертав до українського книговидання все нових працівників, які часом ставали співробітниками. Навіть початок світової війни і запровадження військової цензури не змогли зашкодити книгарні «Часу» – вона не припиняла діяльності ані на день, хоча від погіршення вістей з галицького фронту умови для українського друку ставали дедалі нестерпнішими. Скоро антиукраїнська істерія призвела до того, що мусив згортати роботу видавничий відділ «Часу»; на новий 1917 рік не було видано навіть традиційного відривного календаря /8/.

Революція в лютому 1917–го змінила одразу і все– цензури на український друк більш не чинено, були скасовані всі без винятку обмеження національного інформаційного обігу. Хоч умови економічні, а згодом політичного життя, гіршали у всіх на очах, в Україні розгорнулася небачена досі активізація видавничої діяльності, яку дослідниця Т. Ківшар справедливо обгрунтувала як *український книжковий рух*.

Про інтенсивність праці, що її проводили в згаданий період всі українські видавничі інституції, свідчать спогади, збережені родиною одного з діячів цього руху Степана Сірополка. Їх залишив письменник і один з членів дирекції товариства «Час» Василь Королів–Старий:

«Перші чотири місяці по революції... доводилось спати звичайно лише 4 години на добу, внаслідок чого за ті чотири місяці я був цілком посивів. Всі ми просто «допались до праці» як спраглий мандрівник в пустелі до свіжої води в оазі. [...] Бо ж то були доби, коли й всі інші працівники були закохані в свою Даму – Українську справу й робили її, перебуваючи у святому ентузіазмі» /9/.

Часівці не шкодували ані сил, ні рештків бюджету – як видавничого, так і власних сімейних. Зате 9 березня в Києві ними було відкрито першу українську друкарню – під неї придбали колишню типографію газети чорносотенців «Двуглавый Орел». Звідти вийшли у світ числа оновленої газети «Нова Рада» і перший український часопис з практичних питань видавничої справи «Книгарь». Сам «Час» відновив діяльність у повному обсязі і почав стрімко нарощувати свої активи. Терміново розширювалася видавнича програма: на підготовку літератури для шкільних українських книгарень, видання дитячих книжок вділялися великі кошти. Уперше було розпочато масовий друк українських шкільних підручників, які підготувало видавниче товариство «Українська школа». Для зберігання тиражів облаштували новий оптовий склад.

Так протривало рівно рік, до муравйовського нашестя, коли «Час» зазнав непоправної втрати: під час вступу більшовицьких загонів до Києва нагло загинув М. Орловський.../10/. Та й погром з убивством не ладен був завадити справам у «Часі» – там лише зачаїлися, перечікуючи черговий несприятливий період. Для того часівці й набували величезних активів та здобулися на ще більший досвід і авторитет. У березні 1918–го кооперативне видавниче товариство «Час» налічувало в своїх лавах 125 співробітників і встигло видати 1 781 500 прим, літератури на загальну суму 1 116 925 рублів /11/.

В репертуарі «Часу» вже були книги українського і зарубіжного красномовного письма: історичні повісті, романи, оповідання; мемуари, біографії видатних українських діячів культури й політики; наукова література; шкільні підручники; дитячі книжки; агітаційні брошури; аркушева продукція (листівки, портрети); календарі та власна періодика. Вочевидь, це – універсальний масив у межах національного книговидання, який є окремим і структурованим.

IV

Головною ознакою українських видавничих товариств за часів Першої світової війни та Лютневої революції зберігається переважна орієнтованість у бік національної просвіти, етнополітичного самоствердження. Але приклади виразно політичної заангажованості видавців у той неспокійний і мінливий час, як на подив, трапляються нечасто. Цього вже не можна сказати про видавничі кооперативи часів громадянської війни.

Процес політизації українських видавничих структур відбувався поволі у міру зростання політичної напруги в суспільстві. Видавничий ажіотаж 1917–1918 рр. саме й забезпечував потребу суспільності в стадії своєї політично–державницької кристалізації на споживання певних видів інформаційного продукту: агітаційних відозв, «метеликів», плакатів, брошур і книг.

Продукування такої агітлітератури не вимагало великих накладних витрат і демонструвало дуже скромний рівень оформлення. Зате вкладений в агітки капітал повертався з великими дивідендами, а головне – швидко: ліквідність агітлітератури за гострих ситуацій, які вона й обслуговує, завжди є високою.

Відповідно і видавничі товариства в цих ситуаціях потрапляли під вплив політичних партій. Наприклад, «Вернигора» була заснована Братством самостійників, «Дзвін» перебував на балансі Товариства українських поступовців, а «Криниця» залежала від Української партії соціалістів–революціонерів. Такі видавництва діставали від партійних проводів регулярне фінансування і відповідно представляли інформаційну інтерпретацію їх політичних програм.

Уряд Української Народної Республіки також намагався турбуватись про національну інформаційну справу. Відомо, що наприкінці 1917 р. багато дрібних видавництв – приватні й кооперативи з мінімальним числом засновників – дістали від уряду УНР декілька безвідсоткових позик, і це значно посприяло їх діяльності в подальшому /1/.

За таких сприятливих з фінансового погляду умов до видавецької спільноти в Україні почали прилучатися особи, якими рухав передовсім комерційний інтерес. Вони утворювали здебільшого дрібні видавничі кооперативи чи приватні підприємства за принципом «сам–собі–видавець». У приклад подібних видавничих структур третього типу варто навести не тільки новоз'явлені по революціях «Боян» у Полтаві, «Сіяч» у Черкасах, видавництво Ф.Гавриша в Лубнах, Українське видавництво в Катеринославі Є. Вирового і «Мо–Зе–Ро» в Кобеляках, а й персональні видавничі кооперативи М. Грушевського, М. Загірньої (Грінченко), Д. Дорошенка, В. Різниченка тощо, де видавалися головню праці їх засновників.

Знадобився невеликий порівняно час, щоби мережа книговидавничих установ покрила всю територію з–підімперської України й вийшла за її межі. На кінець 1917 р. в Україні налічувалося 78 державних, кооперативних, громадських, приватних та відомчих видавництв /2/. Найхарактернішими ознаками виданої там літератури є наднизький рівень художнього оформлення, технологічний примітивізм і убогий зміст. Та в переважній масі тодішні друки мають виразне ідеологічне обличчя: їх продуценти відверто прагнули наслідувати приклад заслужених політичних пропагандистів з «Вернигори» чи «Дзвона» etc.

Видавниче товариство «Вернигора», утворене 1916 року в Петрограді, з перших місяців революції перебалося в Україну (так само вчинили «Благодійне товариство з видання загальнокорисних та дешевих книжок» і видавництво «Друкарь»). Початок «Вернигорі» дали свого часу студенти:

Київського університету – Лизогуб і Київської політехніки – Попович. Керований ними гурток розгорнув «дуже велику діяльність для допомоги українцям–галичанам, що були в Києві, а головним чином тим, що були на заслання по різних місцях Європейської Росії і Сибіру, а також і полоненим» /3/.

Про надвисоку активність фундаторів «Вернигори» свідчить те, що в 1916 р. вони спромоглися вибити у військової цензури дозвіл на видання поеми «Мойсей» І. Франка. Готували тоді до друку і переклад Ф. Ніцше «Так казав Заратустра», але не видали його. Після передислокації до Києва це видавниче товариство хутко зорієнтувалося, що місцеві київські «видавництва й діячі не подбали завчасу про негайне видання українських книжок інформаційно–агітаційного змісту» /4/. Виданий вернигорівцями по тому висновкові «Катехізм українця» справив на місцеву помірковано–патріотичну публіку вплив, подібний до реакцій сучасної публіки на писання Олеся Бузини.

Минув деякий час – і «Вернигора» зробилася фінансово могутньою видавничою організацією. Це, втім, не завадило провідному українському книгознавцеві Юру Меженку (Іванову) докоряти їй та іншим лідерам доби «анархічного продукування книги» в тому, що вони – найбільші і найвпливовіші – випускають «технічно найбезпораднішу продукцію» /5/.

На їхнє виправдання мусимо зазначити, що за кошти від агіток «Вернигора» одна з перших в Україні почала випускати підручники для національної школи: «Географію України» А.Хомика, українські граматики Г.Шерстюка та О.Поповича, а також науково–методичну працю д–ра І.Свенціцького «Основи науки про мову українську». Крім підручників, «Вернигора» видала ще «Фауста» Й. В. Гьоте в перекладі Дмитра Загула, збірку пісень Олександра Кошиця та кілька настінних географічних мап /6/.

Прихильники цілковитої української самостійності з Братства самостійників, як згадано, користувалися послугами «Вернигори» в багато більших обсягах. Там вийшли ідеологічно певні праці Л. Цегельського «Історія Української держави і боротьба за її відбудовування», В. Франчука «Як воювали запорожці»,

І. Крип'якевича «Українське військо», В. Різниченка «Національний колір України» тощо /7/.

Тільки з квітня по вересень 1917 р. «Вернигора» видала 44 назви книг і брошур загальним накладом 510 500 прим, і 350 000 прим, різної аркушевої продукції 181. Загалом це видавниче товариство проіснувало до початку двадцятих років, але розвиток його як видавничо–комерційної організації з політичним ухилом закінчується в січні 1918 року. Тоді поранені Лизогуб і Попович були добиті кольбами рушниць на станції Крути, де в складі гурту

політично активних молодих українців намагалися не впустити до Києва більшовицький загін під орудою царського генерала Муравйова /9/.

Видавниче товариство «Дзвін», засноване у Києві 1907 року, виявляло трохи поміркованішу політичну позицію, перебуваючи під патронатом Товариства українських поступовців (ТУП). Воно так само інтенсивно діяло в початковий період книжкового руху, видаючи разом з творами своїх засновників В. Винниченка, Л. Юркевича та Ю. Тищенка (Юрка Сірого) також художню літературу інших українських авторів /10/.

«Дзвоніві» належить першість у групі не за тиражами і прибутками, а у встановленні міцних контактів з закордонними видавцями. Надихаючись прикладом «Часу», видавниче товариство «Дзвін» зав'язало стосунки у Відні з авторитетною німецькою фірмою Отто Єльзнера.

Спочатку в австрійських і німецьких друкарнях розміщували замовлення «Дзвона» на великі тиражі шкільних підручників. Цьому сприяла, по–перше, доконечна потреба в навчальній літературі українською мовою, яку лише силами українських видавничих кооперативів не можна було вдовольнити за короткі терміни. По–друге, німецькі типографи гарантували високу якість друку, на що в Україні

1917–1921 рр. сподіватися було марно. По–третє, уряд УНР і згодом Директорія вдіяли безвідсоткові незворотні кредити на видання соціально необхідної літератури. По–четверте, ситуація в Україні була вкрай несприятливою для осяжних видавничих проєктів, а німецький уряд під час окупації України в 1918–1919 рр. поблажливо ставився до спільних культурних акцій – особливо тих, що давали позитивний наслідок німецьким комерсантам. По–п'яте, у Відні тоді вже сформувалося українське культурне середовище, і можна було завжди розраховувати на сприяння і допомогу в справі національного книгодруку. В австрійській столиці навіть існували друкарні з касами українських шрифтів.

Отож, розпочавши книгодрук за кордоном, «Дзвін», а за ним і решта провідних кооперативних товариств успішно розміщували замовлення і вивозили готові наклади в Україну. Тут книжкові вантажі приймали на склади кооперативних же установ, що наймогутнішою з–поміж них був Дніпросоюз. Уже звідти література розходила мережею споживчих кооперативів по найвіддапеніших територіях, де мешкали українці. Сам–один «Дзвін» спромігся видрукувати за кордоном і вивезти 20 вагонів книжок, з них 7 точно потрапило в Україну: один вагон дорогою зник, а 6 дійшло до пунктів призначення /11/. В тих вагонах були «Практична геометрія» в 3–х частинах О.Коваленка, читанки для початкових класів, «Життя рослин» Ю.Сірого і його ж популярні бесіди з природознавства «Про світ Божий». Крім того «Дзвін»

видав у трьох томах «Відродження нації» В.Винниченка і багатотомне зібрання його художніх творів.

Проводячи видавничу роботу за кордоном на кошти позик УНР та Директорії, видавниче товариство «Дзвін», проте, не сплачувало за її наслідками ніяких дивідендів своїм пайовикам–акціонерам. Видавці мотивували тим, що ці гроші неіснуючих вже інституцій мусять працювати на розширення діяльності їхнього видавництва, поліпшення якості видань, тобто на розвиток української культури і науки в цілому. За рахунок цих коштів існував фонд заробітної платні «Дзвона», його службовці могли користуватися страховими виплатами на випадок їх безробіття чи хвороби /12/. При тому видавниче товариство «Дзвін» мало за правило відмовлятися видавати праці авторів, «які стоять в суперечності з ученням революційного марксизму» /13/.

У 1921 році «Дзвін» був зліквідований як кооперативне товариство: його перейменували на видавництво фактичного господаря Ю. Тищенка (Сірого), який очолив справу, а потім передав її своєму синові Б. Тищенку. В такій формі видавництво проіснувало у Відні до 1945 року /14/.

Тоді ж у 1921–му всі українські закордонні видавництва передали свої права на ввезення книжок у більшовицьку Україну одному товариству – «Вернигорі». Так видавничий кооператив перетворився на транспортне підприємство. Його представники здійснювали переговори з Сербією на транзит книжкових вантажів через її територію до порту Одеса. Невдовзі по тому, зосередивши в своїх руках усю торгівлю українською «закордонною» книгою, «Вернигора» налагодила канал збуту у Львові задля... контрабанди книгами в підрадянську Україну.

Однак, за даними більшості джерел, найбільший розквіт українського книжкового руху припадає на 1918 рік, дарма що «часи були з політичного боку дуже бурхливі й сумні» (Є. Грицак). Цей рік дав українській видавничій практиці перші масово–політичні друки і першу національно–політичну еміграцію книгарів. Тоді ж в основних елементах усталилося й масове інформаційне середовище для всіх, хто читав по–українському. Надзвичайний попит на українську книгу призвів до того, що на книзі стало не соромно заробити капітал. Унаслідок цього зрушення в оцінках Україна за півтора роки дістала низову мережу видавничих організацій у губернських та повітових містах. Ці опорні пункти книжкового руху склали конкуренцію традиційним «Просвітам», де гуртувалося національно свідоме міщанство. Більш того – за посередництвом кооперативної мережі працівники видавництв третього типу змогли доставити книжку в найдалі села. Кооператорів не зупиняла навіть загроза розправи, коли вони везли книжковий вантаж української літератури через муравйовські чи денікінські позиції, не кажучи вже про зони впливу

численних «диких» атаманів і «батьок». Транспортування книги відбувалося переважно залізницею, тож проблеми зі сполученням у початковий період громадянської війни не завадили відбитися й на видавничих справах.

Товариства книгопродуцентів почали концентруватися у містах з гарним залізничним сполученням і міцною інфраструктурою кооперації. Таке концентрування призвело в часи Гетьманату до видавничого збурення на ринку української книги і агітлітератури, бо видавці саме потяглися в міста – переважно до Києва (станом на 1918 р. з 98 видавництв України 23 мали міську дислокацію). Відповідно це збільшило на ринку кількість назв, а також накладу літератури. Та це були друки, підготовлені набагато раніше, і до гетьманської милості вони стосунку не мали. До речі, Гетьманат з великою підозрою ставився до будь-яких проявів громадянської ініціативи «знизу» /15/.

Тому під кінець 1918 року, як гетьмана було випроваджено, український друк зазнав першого помітного «провалу»: вся Україна – у фронтових смугах, більшість авторів – на еміграції, що було підготовлено до друку – видали і продали. Ринок видань обсіла тільки аркушева «пропаганда», бо десятки друкарень поставлено на колеса і вони працюють у потягах. Відповідно, ніякої систематичної роботи з друками не ведеться. Більшість видань за цей період так і пропала без сліду для статистики і книгознавців. Очевидці, як на розраду, письмово свідчать, що це були відверто неякісні видання: складені невміло, видрукувані брудно, та ще й на обгортковому папері.

Халепу пережили тільки найбагатші й ті кооперативні видавництва, яким дещо перепало від кредитів УНР та Директорії /16/. Уряд Директорії до останнього турбувався про кошти для культурно–освітніх закладів і намагався, як міг, пом'якшити для них тиск обставин. Зокрема, директорійний міністр народної освіти проф. І. Огієнко та С. Русова вимагали від кам'янецького уряду Директорії, щоб шкільний підручник, книги для позашкільної освіти, інформаційну та політичну літературу прирівняли до продуктів першої потреби і допустили їх першочерговий прийом залізницею для доставки в місця потреби /17/.

Більшовицькі адміністрації також опікувалися політпросвітою українців. На початку 1919–го ними було створене Українське центральне агентство з розповсюдження творів друку (УкрЦЕНТРАГ). Туди потрапляла націоналізована й реквізована в Україні література, і на адресу УкрЦЕНТРАГу з Москви регулярно, «зеленою вулицею», як військовий вантаж, вирушали потяги з агітматеріалами на російській мові /18/. Названа укрцентрагівська «допомога» розповсюджувалася в Україні по–комуністичному, тобто безкоштовно. Нікого з радянських новоурядовців, певно, не обходило, що в більшості своїй українське населення не знає російської літературної мови –

лише розуміє суть сказаного. Тож агітки закінчували своє існування у грубах чи йшли на обгортку й самокрутки.

Зате всім видавничим організаціям радянського штабу дозволялося без обмежень реквізувати запаси паперу в українських кооперативних та господарських установ. Останнім відповідно заборонили вивозити свій папір за межі України. Те саме стосувалося друкарського обладнання, кадрів і приміщень /19/.

На цьому політичному тлі відбувалося становлення кооперативних видавничих інституцій четвертого типу. За ними був капітал найбільших національних центрів кооперації, значні активи, осяжні зв'язки і досвід видавничої роботи в нестерпних умовах. Такими рисами характеризувалися видавничі товариства Всеуито, «Союз» і Всеукраїнська кооперативна видавнича спілка – Книгоспілка.

Всеуито (Всеукраїнське учительське видавниче товариство) утворилося для задоволення потреби в підручниках для національних закладів освіти. Вже під кінець першого року існування воно розіслало по школах України видані ним 175 000 букварів, 35 000 задачників з алгебри, та по 25 000 читанок для дітей і для дорослих, підручників з природознавства і з фізики /20/. За цим стояли організоване і національно свідоме учительство та... кошти гетьманського уряду, який у червні 1918 р. асигнував Міністерству народної освіти та мистецтва України 2 млн карбованців на видання підручників (проти 10 млн крб., запланованих на це Українською Центральною Радою).

Юр Меженко, може, і мав підстави поіменувати видавниче товариство вчителів «гуртковим», але не міг відмовити вчительській громаді Всеуито в тому, що там «не мали комерційного устремління», хоча «ставили завдання більш аматорське, і не були досить ініціативні» /21/. Що стосується ініціатив, то Всеуито в початковий період своєї діяльності планувало до видання не самі лиш підручники, а й 100 тисяч книжок на різні теми для поповнення шкільних бібліотек /22/.

Різкі зміни на гірше в політичній обстановці не дали цим планам здійснитися. Але Всеуито і надалі залишалося вірне корпоративній просвітницькій, а не особистій комерційній меті. В січні 1919 р. вчителі–видавці звертаються вже до Директорії з проханням надати довгостроковий кредит в сумі 3 млн крб. на забезпечення підручниками українських шкіл у 1919/20 навчальному році /23/. Всеуито планувало видати на потреби українського шкільництва 1 725 000 прим, книжок (попередня вартість проекту близько 5 млн крб.) /24/.

Це видавництво – єдине з кооперативних товариств, що за ними стояли великі організовані об'єднання зацікавлених продуцентів, яке будувало плани

на туманне майбутнє не тільки своїй касі, а й народній освіті. Через це і не було підстав сумніватися в його «некомерційності» на тлі загального видавничого ажіотажу. Отже, маємо підстави віднести Всеуито до **проміжного типу з ознаками другої і четвертої груп** кооперативних видавничих товариств: якщо міцний «дах» організованої на професійному ґрунті громади є ознака четвертої, то некомерційне спрямування за значної активності було характерне для видавництва другої групи. В чому ніяк не можна сумніватись, так це у виразній спрямованості Всеуито на розвиток і підтримку національної школи та української справи.

А два найбільш яскравих приклади видавничих кооперативів четвертого типу – харківський «Союз» і київський Дніпросоюз – являють собою приклад культурного антиподства. З подання в часописі «Книгарь» за серпень–вересень 1918 р. дізнаємося, що «в осені 1917 року Харківський кредитовий союз кооперативів («Союзбанк») заложив при собі велике видавництво «Союз» /25/. Метою новоствореної кооперативної організації було проголошено «обслуговувати широкі верстви трудящого народу не тільки Слобожанщини, а й взагалі України в його поступових стремліннях до культурно–економічного розвитку». Видавництво «Союз» засновувало «шість відділів або бібліотек (серій), на чолі котрих стоять спеціалісти. Головною викладовою мовою визначається українська, але вживається іноді й подвійна – і українська, і російська: сільськогосподарська бібліотека, наприклад, вся видаватиметься одночасно на цих двох мовах і це ухвалено тому, що серед населення Харківщини і особливо сумежних з нею Курської та Воронізької губерній та Війська Донського проживає багато великоросіян».

Надалі в поданні стверджується, що «культурно–історична бібліотека видаватиметься взагалі по–українськи і тільки деякі її книжки вийдуть... і по–російськи (по всесвітній історії)». Стосовно дитячих книжок, то вони «друкуватимуться тільки по–українському», шкільна і позашкільна література – «більш усього тільки по українському, деяка частина на обох мовах і тільки дещо випадкове по–російському»(розрядка моя – О.Л.). Насамкінець автори стверджують, що «особливу увагу зверне Видавництво на Народню українську школу та кооперацію» і що «взагалі нове Видавництво являється переважно українським».

З погляду сьогодення між усіма цими «взагалі» та «деякими частинами» не помітно суперечності, а проте вона є – і добре замаскована. Розібратись тут допоможе безіменний допис у журналі «Українська кооперація» №4 за 1918 рік (С.98–99). В статті «Огляд кооперативного життя» яскраво відбилася суперечка за вплив на кооперативні установи в різних етнокультурних регіонах, яку автор називає «боротьбою Києва з Харковом». Згадуваний у статті Поюр – це «Потребительское общество Юга России», промосковськи

орієнтоване угруповання кооператорів на територіях України, прилеглих до південних кордонів Росії.

«...При царському уряді з українством вели боротьбу головним чином охоранники і жандарми. [...] Російська інтелігенція в цьому участі не брала. Трималася нейтралітету. Після революції, коли виявилось, що український національний рух не є чимсь дрібним і хатнім і що українці не мають охоти грати ролю якогось етнографічного елемента, пристосованого для розваги і втіхи «старшого брата»–росіянина, на боротьбу з українством вийшли зпершу відомі поборники права і законності – кадети, а потім і російські соціалісти з Керенським і Малянтовичем на чолі. З тієї пори минуло не багато часу, але багато де–чого змінилося. Без змін залишилося тільки... відношення російських кол до української справи».

Далі автор береться докладно пояснювати, як саме впливає це «відношення» на сучасний йому стан справ:

«... «Позиційна» окопна боротьба ведеться на шпальтах газет, в церквах, у школах, в аудиторіях і на превеликий жаль... в кооперативних установах.

Російські товариші не випустили з уваги чудесного способу агітації і пропаганди – через кооперативний апарат».

На захист свого аргументу автор, який заховався під криптонім Л.Абр–ч, наводить таку цитату з органу Поюра – часописа «Южно– Русский потребитель» №13 за 1918 рік:

«...Сознания единства кооперативного движения и уважения к кооперативным принципам товарищи киевляне проявляют недостаточно [...]

Если под украинской кооперацией разумеется группа кооператоров, вопреки всем кооперативным принципам сеющих националистическую рознь среди кооперативных работников, то ведь здесь дело уже не в кооперации, а в политической борьбе, которую националисты ведут против сторонников единства кооперации и усиления ее мощи устранением национальных рамок»

Правити за приклад, на думку автора цитованої статті А. Милевича, може сам Поюр: він «во все периоды своей работы был вне политики и не шёл ни с одним (?!) из часто меняющихся правительств». В чім добродій Л. Абр–ч мусить погодитися з аргументами супротивної сторони, так це в тому, що *«питання вийшло вже за рамки кооперативні, воно стало на принципіальний ґрунт, стало питанням загальнонаціональним і політичним».*

За таких умов і справді складно сподіватися порозуміння, шкодує дописувач, *«бо в самому елементарному не сходяться «харківчане» з*

«киянами». Ми (кияни – О.Л.) погоджуємося з тим, що українські кооперативи повинні бути одчиненими для всіх національностей, які живуть на Україні: не тільки для українців, але й для великоросів, поляків, євреїв, молдован, німців і т.ін. Такий (авт. виділення – О.Л.) національний нейтралітет кооперації ми розуміємо. Але – застерігає при тому Л. Абр–ч, – національний нейтралітет зовсім не викликає втрату національного обличчя».

Тут автор підходить упритул до головної причини суперечок – мовної ознаки, і завважує принагідно: *«...Коли не звернутись до міжнародної мови есперанто, то доведеться користуватись (у кооперативній практиці – О.Л.) якоюсь національною мовою. Але тим самим кооперація буде допомагати розвиненню тієї мови, яку вона вживає, і... буде працювати на користь тієї або іншої національної культури».*

От і у випадку з мовою своїх видань кооператори з видавничого товариства «Союз» теж не годні були визначитися однозначно, бо перебували у східній, «харківській» зоні впливу. «Союз» був утворений на договірних засадах обласними кооперативними центрами Лівобережжя і вочевидь орієнтувався не так на українське та російськомовне населення свого краю, як на читацьку аудиторію в РРФСР. Для українського читача «Союз», однак, видав непогану хрестоматію М. Плевака з української літератури, словник іншомовних слів, а також невизначені щодо мови викладу книжки з питань кооперації /26/.

Але невідомий автор статті в «Українській кооперації» вельми недвозначно обстоює право українських кооператорів на українську мову. Він упевнений: всі незгоди й суперечки «харків'ян» з «киянами» точаться через те, що київський Дніпросоюз, утворений майже одночасно з «Союзом» харківським, на ділі *«стає централею української кооперації, що зв'язок з Москвою стає все більш і більш проблематичним»,* адже в Україні *«стає на міцні ноги українська культура»,* а українська кооперація є її надійним провідником. І всі розмови про «кооперативний націоналізм» скінчаться тільки тоді, певен Л. Абр–ч, *«коли російські товариші перевіряться в тому, що повороту до московського централізму – немає. А доти, доки хоч натяк на успіх ще є, доки є ще віра в те, що українця знову вдасться засадити до російської школи, доти очевидно не порозуміються з собою Харків з Києвом»* /27/.

Власне, дві названі «кандидатури» на ідейний вплив і територіальну першість в Україні з'явилися одразу по Лютневій революції і як її наслідок – після утвердження власне українського права на свою національну, а не поюрівську, кооперацію. «Лівобережники» Харкова відверто тяжіли до сусідньої держави, і хоч лояльно спочатку поставились до ідеї державності

української, не лишали сподівань на те, що Україна обмежиться національно-культурною автономією /28/. На цій підставі, як видно з наведеного, харківські кооператори категорично не визнавали київських кооперативних установ – Дніпросоюзу, Централу (Центральний український сільськогосподарський союз) і Українбанку – в статусі загальнодержавних центрів української кооперації.

Цю ідейну суперечку розв'язали у 1919-му треті сили – більшовицький уряд, бо вже від нього керівникам «східних» і «західних» українських кооперативних об'єднань довелось добиватись права на главенство. Якої думки були про українську справу більшовики – відомо достеменно. Трохи кращої думки вони були про кооперацію як про *паралельну і не залежну від примх політиків систему* громадського господарювання. Але їм, більшовикам, слід було враховувати розмах національно-просвітнього руху в Україні, бо вони всерйоз воліли скористатися ним для своїх цілей. Саме тому на правах центральних коопспілок України нова адміністрація затвердила найбільш впливові з цих інституцій – Дніпросоюз, Українбанк, Укркоопстрах та Книгоспілку в Києві.

V

На підставі численних згадок у джерелах стає зрозумілим, що національно орієнтований Дніпросоюз і видавниче товариство з такою ж назвою – не одне й те саме. Розгалужена кооперативна система Дніпросоюзу була базою для видавництва «Дніпросоюз», утвореного для широкої видавничої роботи – зокрема, в галузі народної освіти. Але заслуга правобережних видавців Дніпросоюзу перед українським суспільством полягає зовсім не у виданні навчальної книги, хоча це видавництво накреслило щодо того великі плани й розпочало їх виконувати.

Дніпросоюз був головною організацією, через яку відбувалися стосунки українських кооператорів з їхніми суміжниками-видавцями за кордоном. У часи «військового комунізму», коли обіг української книги в Україні був зведений до букіністичного, саме Дніпросоюз влаштував прямий «інформаційний коридор» українським друкам з Відня, Берліну й Праги, яким і скористалося товариство «Дзвін».

Як організація, що об'єднує 8000 кооперативів і близько 80 повітових та округових коопспілок, Дніпросоюз не тільки випускав зі своєї друкарні книги й журнал «Кооперативна зоря» – він активно просував їх у бібліотеки, школи, читальні, театральні гуртки, які сам часто зорганізовував і утримував. Та головне знаряддя його дій – мережа великих кооперативних складів: там зберігалися і між ними просувались углиб країни книжкові вантажі як з Києва, так і з-за кордонів.

Ці склади в основному й підтримали активність на загнаному в підпілля українському книжковому ринку, коли восени 1920 року більшовицький уряд розпочав монополізацію, тобто злиття, видавничих осередків української кооперації. Малося на увазі взяти весь книгообіг під свій пролетарський «контроль і облік».

Дніпросоюз був підданий реорганізації спочатку в Губсоюз (зниження територіального статусу), а потім разом з рештою кооперативних організацій його перетворили на Всеукраїнську спілку споживчих кооперативних організацій (Вукоопспілку). Та видавництво «Дніпросоюз» продовжувало функціонувати й надалі – у Відні. Впродовж 1919–1920 рр. воно підготувало і видало в Австрії велику серію брошур про кооперацію, кілька популярних шкільних підручників, «Ілюстровану історію України» та ряд інших праць М. Грушевського тощо /1/.

Названий асортимент і під більшовиками справно мандрував від складу до складу. Тож низовий український читач знав: національна книга в Україні є не тільки на книжкових розвалах Володимирської в Києві та в спецрозподільниках для чиновників з революційними заслугами – її можна дістати зі сховищ Дніпросоюзу і Книгоспілки на Поділлі й Волині. Два названих кооперативних центри підтримували книгообіг в Україні навіть тоді, коли самі формально вже не існували /2/.

Кінець кінцем, кооперативні товариства було присилувано згорнути видавничу роботу – без огляду на їх організаційні групи, культурне орієнтування й політичні переваги засновників. Більшовицька влада діждала слушного моменту і удержавила їх усі, поодинці чи групами, – бо на ширше за коопспілку громадське об'єднання українські книгопродуценти так і не спромоглися. Вони захопились гонитвою за тиражами і прибутками й незчулися, що влада, яка прийшла останньою, хутко прибирає до рук важелі інформаційного впливу.

Основною видавничою організацією призначається кероване більшовиками Всеукраїнське книжкове видавництво – Всеукрвидав, Всевидав(т). Ця інституція була краще пристосована для контролю і розподілу літератури через свій величезний апарат, аніж для книгопродукування /3/. Тож книгу в Україні заборонили продавати, а стали розподіляти згідно з уявленнями нової адміністрації про соціальну справедливість.

За потрібною для навчання чи наукових студій літературою українець зразка 1920 року мусив рушати або до публічної бібліотеки (приватні – буржуазна розкіш і підлягають реквізиції!), або по інстанціях за «ордером на видачу», або на Володимирську, де бував найбільший в Україні чорний ринок книги. Зрозуміло, що від такої «комуністичної» справедливості вигравали

тільки держчиновники: реквізована література найкраще розходилася по їх домівках і ставала предметом спекуляції на чорному ринку або й під дахом Всевидату. Хабарі за потрібну книгу там заведено було оформлювати як... «допомогу голодуючим» /4/.

Але все могло скластися зовсім по-іншому, якби за два роки до описуваних педагогом Євгеном Грицаком подій українські книгопродуценти дослухалися закликів найбільш далекоглядних зі своїх колег. Наприкінці 1918 року В.Королів–Старий виступом на сторінках часопису «Книгарь» здійснив спробу поєднати зусилля всіх книговидавничих осередків перед загрозою наступу на українські національні справу й книжку «з боку організованого ворога, що складається з більшості націй бувшої єдиної–неділимої, але історією вже поділеної» 151. Автор дорікав колегам за їх культурно–діловий сепаратизм, спричинений грошовим інтересом, і пропонував свій спосіб розв'язати давні суперечки між комерсантами–просвітниками, гуртківцями–одноосібниками та «сходом» і «заходом».

Василь Королів–Старий був певен, що «всі гуртом видавництва та окремі видавці, об'єднавшись у формі *нового товариства – союзу чи спілки* (курсив авт. статті – О.Л.), могли б вдатися до спільного розповсюдження своєї продукції і не створювали більше напругу на книжковому ринку, що й так уже діє на військовому положенні. За основу системи поширення книг пропонувалося взяти залізничні станції та вузли. Що стосується обігових капіталів, то «коли всім іншим треба мати кошти й для організації продажу й – головним чином – для закупок друків, то спільці продуцентів як раз і не доведеться затрачувати грошей на купівлю видань, бо собі *самим* (курсив авт. статті – О.Л.) вони звичайно можуть боргувати свої видання в необмежених розмірах» /6/.

Така організація організацій, зазначав В.Королів–Старий, – союз чи спілка видавців «попутно не могла би обминути й багато інших спільних справ всеукраїнського видавництва, наприклад, масових закупок паперу, спільної реклами і т.п., могла би допомогти здешевленню тарифів на книжні грузи, встановлення на них першої черги одправки; зменшення клопоту по висильці книжок та всяких видань поштою; організації закордонної агентури...».

На жаль, патріотизм кишені й різниця в політичних уподобаннях засновників не дали українським кооператорам–видавцям поєднати свої зусилля на свою ж обоюсторонню користь. Але деякі наслідки цей заклик Короліва–Старого все–таки мав. Немовби за вказаною ним схемою, але в дещо скромнішій організаційній формі майже водночас із виходом його статті утворилося нове й потужне кооперативне товариство з видання й розповсюдження української книги. Під гетьманською владою в Києві у

серпні 1918 р. почала діяти організаційно міцна Книгоспілка – Всеукраїнський кооперативний книговидавничий союз /7/.

Фінансову стабільність за нестабільних умов Книгоспілці забезпечували кошти найбільшого на Правобережжі кооперативного об'єднання, а успішні організаційні контакти – голова її правління Микола Стасюк. Діставши освіту в Гірничій академії Санкт–Петербурга, цей політичний і громадський діяч з Катеринославщини завдячував своїй прихильності до кооперативних справ річним ув'язненням у 1905 році. До 1917–го активність на кооперативних теренах привела його в члени Української Центральної і Малої Рад і в генеральні секретарі харчових справ уряду В.Винниченка /8/. Тоді ж М.Стасюк заступав голову Селянської Спілки, і це вочевидь уплинуло на спеціалізацію очолюваного ним видавничого товариства.

Книгоспілка бралася готувати й друкувати книгу навчальну і для потреб низового сільського читача, щоб потім розповсюджувати свої друки на селі, використовуючи розгалужену там систему кооперативних осередків. Ставати пайовиками Книгоспілки мали право лише і тільки кооперативні організації, в тому числі й сільські кооперативи.

Що ж до планів видавничої роботи, то у своєму повідомленні на сторінках «Книгаря» нова видавнича структура зобов'язувалася друкувати книги різноманітного характеру й призначення. Але найбільше планувалося приділяти увагу питанням кооперації, сільського господарства, природознавства, історії всесвітньої та історії письменства. Особливо бажаними в своєму репертуарі Книгоспілка визначила монографії, присвячені оглядові окремих питань, а також огляди загального характеру.

Крім того видавництво визнавало, що обов'язково буде вдаватись до перекладів творів іноземних учених. На тлі пересічного асортименту видавців України цей намір уже виглядав нетиповим. Та головною ознакою тут є не виразне прагнення інтелектуалізму і навіть не обіцянка довести цей інтелектуальний доробок до українських читацьких низів. Для публікування наукових, популярних і навчальних видань Книгоспілка визначила тільки українську мову викладу /9/.

Першим випущеним в Книгоспілці виданням є монографія викладача КПІ та активного пропагатора промислової кооперації, потім всесвітньо знаного економіста, проф. І. Фещенка–Чопівського «Природні багатства України» (в 2–х тт.). З огляду на нерозробленість української наукової термінології цю книгу можна з повним правом визнати за революційну: українська технічна наука з її сторінок промовляла українською мовою, підриваючи старий імперський міф про її «непридатність» для серйозних наукових студій.

На підтвердження честолюбних і далекосяжних планів керівництво Книгоспілки повідомило, що її роботу буде зорганізовано «на зразок великих європейських видавництв», і «планом видавничої діяльності керує окрема літературно–наукова колегія». Колегію, у свою чергу, зорганізовано з українських учених та письменників, і складається вона з голови, секретаря і запрошених для керування окремими секціями (відділами) членів.

Поділ видавничих структур кооперації на відділи, як уже зазначалося, не був характерний для українського книжкового руху. Так само майже не практикували там залучати до постійної редколегії тимчасових членів. У Книгоспілці їх запрошував голова колегії для редагування окремої праці (наукового, титульного) і на окремі засідання (для консультацій та рецензування).

Відповідно, перший же список видань новопосталої Книгоспілки викликав повагу до її працівників. Подав його часопис «Українська кооперація» №5–6, 1918 р., вмістивши як рекламу на 3–ій сторінці обкладинки:

Вийшли друком брошури:

Туган–Барановський М. Кооперативний ідеал (1 грн 30 шагів)

Туган–Барановський М. Продукційні підприємства кооператорів з точки погляду кооперативної теорії (1 грн 20 шагів)

Незабаром вийдуть:

Фещенко–Чопівський і. Мінеральні багатства і велика промисловість України Крижановський Ф, Кооперативний земельний банк Королів В. Скотолічебник

Готуються до друку:

Житецький П. Про українські народні думи

Житецький П. «Енеїда» Котляревського та огляд української літератури

Граве Д. Початки алгебри

Штаудінгер Ф. Споживча кооперація

Кріше Н. Хліборобська хімія

Ганзен А. Фізіологія рослин

Пзевіус Р. Ботаніка практичного життя

Тезінг К. Експериментальна біологія

Штайн А. Наука про енергію

Вайнштайн М. Повстання світу і землі по переказах та в світлі науки Гіельборн А. Історія розвитку людини

Пфанкуфе А. Боротьба і порозуміння між релігією і природними науками

Нейрат О. Суспільна господарська історія Греції і Риму

Капель А. Моїсей чи Дарвін?

Фатер Р. Теорія і будівля газових двигунів

Оформлювалися ці перші видання не менш поважно. Видавничу марку для Книгоспілки створив видатний український графік, фундатор

національної школи книжкового оформлення Георгій Нарбут. Він же розробив типовий (серійний) макет обкладинки для її видань: ошатну рамку з

рослинним орнаментом. Назви і автори всередині рамки були змінні, тож мистецтвознавець Федір Ернст в огляді творчості Г.Нарбута згодом поіронізував: під одним оформленням в Книгоспілці – і «природні багатства», і «скотолічебник»!.. /10/.

Справді, за високими матеріями Книгоспілка не забувала про потреби низів, тобто про асортимент масового попиту. Найбільшим же попитом в Україні 1917–1920 рр. користувався український підручник. Достатньо згадати, що крім редакції наукової літератури в Книгоспілці було утворено і окрему редакцію шкільних підручників /11/. Тому досить скоро, залучивши до співпраці на госпдоговірних засадах кращих авторів–методистів і художників, Книгоспілка стала конкурувати на ринку навчальної книги з його визнаними лідерами – товариствами «Час», «Вернигора», «Дзвін», Всеуито і Дніпросоюзом.

Та навіть за умов, коли автура була спільною, а назви і зміст книжок часто дублювалися, на користь Книгоспілки працювала її система розповсюдження: розгалужена мережа кооперативних представництв і мобільність їхніх працівників. Останні примудрялися доставляти книжковий вантаж «свого» коопвидаву через кілька фронтів. Справа такої кур'єрської доставки була небезпечною, але вельми вигідною: на селі мудру книжку, писану рідною «мужицькою» мовою, вже чекали і, на відміну від спустошених війною міст, могли її виміняти за харчі /12/. Крім того, сам голова Книгоспілки М.Стасюк в буремному 1919–му був начальником постачання в армії УНР і мав відповідний досвід, помножений на можливості /13/.

За часів, коли спостерігачі дружно відзначили «рішучий занепад української видавничої справи» (Є. Грицак) через постійну зміну влад, Книгоспілка трималася на ринку національної книги якщо не досить упевнено, то принаймні... трималася. Сергій Єфремов наводить з цього приводу вельми промовистий епізод часів денікінської окупації Києва.

Отже, до книгарні «Київська Старовина», що на Безаківській, 8 (тепер вул.Комінтерна, 8) 8 вересня 1919 року завітали непрохані конфіскатори. Їх вів якийсь Б. Будилович, і про нього відомо тільки, що його батько був «професор–україножер». Конфіскатори знали, де Книгоспілка тримає великий обсяг українських друків, своїх та інших видавництв, – тож з'явилися конфісковувати «противогосударственную літературу». Читали її цілу ніч (!) і нарешті відібрали для знищення 40543 примірники 96 назв. На прохання книгоспілчан залишити хоча б контрольний примірник для Всенародної бібліотеки Будилович–молодший резонно завважив: «Моя миссия – уничтожить книгу полностью, а вы хотите отдать её туда, где ею сможет воспользоваться каждый!..». Книгоспілка багато втратила б у тому трусі, якби не кмітливність заступника її голови Івана Кречотня. Цей поважний книгар уже

мав належний досвід спілкування з владою, бо колись працював в українській книгарні Петербурга–Петрограда. Стиха наказавши співробітникам позакладати стоси непобачених погромниками в запалі книжок літературою, яку Будилович і компанія вже переглянули, І. Кречотень зміг переконати конфіскац–комісію: це ви вже бачили і крамоли не знайшли! Погромники повірили і вдовольнилися тим, що повиривали з пишно виданого альбома Г.Хоткевича портрет гетьмана Мазепи (2061 пр.) /14/.

Та й загалом друкувати українську книгу ставало чим далі все небезпечніше. Поодинокі кредити від швидкозмінних лояльних урядів витрачалися книгарями переважно на «підтримання системи», тобто не давали загинути дрібним і некомерційним структурам, котрі продукують національну книгу. Книгоспілці майже не перепало таких «подарунків» – 3 млн грн від Директорії восени 1919 р. можна розцінювати як соціальну виплату за важкі умови праці. Той кредит був короткотерміновий і одноразовий, тобто впливу на фінансовий стан Книгоспілки майже не справив /15/. Зате у її керівництва викликала недобрі відчуття надмірна активність більшовиків. З початку 1920–го вони утвердилися в Києві, чого про червоні успіхи не можна було сказати в масштабі всієї України через відверте їх антиукраїнство.

З початку лютого 1920 р. читаючу публіку лочали готувати до заборони вільно торгувати книжками. Книгарі, вчувши недобре уже всією своєю необ'єднаною громадою, кинулися створювати і ховати додаткові запаси книг. Тоді Книгоспілка й Дніпросоюз повною мірою наданих їм повноважень і заходилися створювати великі оптові склади на «нейтральній» території – в Умані та Вінниці, а також засновували склади при коопспілках Подолля – у Гайсині та Бершаді, ближче до західного кордону. Вже не можна було купити книги, всі книгарні закрили та удержавили, а з тих складів література українською мовою ще з півроку просотувалася в місто і провінцію через кооперативних кур'єрів.

Восени 1920–го червона влада дісталася до найбільших коопспілок та їхніх видавничих осередків. Всі дрібніші видавництва було зліквідовано все тим же примусовим злиттям їх під дахом одного великого – Книгоспілки /16/. Напередодні у Книгоспілки реквізували друкарню. Але вона й опісля давала раду собі та своїм насильницьки укрупненим колегам. Здавалося, влада зіграла до гурту всіх: Вседержвидат цілковито розпоряджається їх ресурсами, друкуючи на папері українських видавництв російську агітлітературу, він же має цілковите й виняткове право на присвоєння «грифу» підручникам, його службовцями цензурується на стадіях рукописів уся видавнича продукція, і все ж...

У жовтні–листопаді 1920 р. скасовують УСІ національні коопспілки в Україні: когось приєднано до видавничої секції Вукоопспілки слідом за

Дніпросоюзом, хто пропав у безвісті сам. Книгоспілку прилучили до Вседержвидаву із запевненнями не міняти її керівництва і залишити для втілення попередньо розроблений нею план видань /17/. Та працівників скоро поскорочують, план буде закинуто, а М. Стасюк зникне серед потоку емігрантів у західному напрямі /18/.

А перед самою ліквідацією кооператори–видавці, ризикуючи втрапити під трибунал, ночами потай і безоплатно додруковували тиражі найбільш популярних підручників та художніх творів. Книгоспілка встигла видати більше за інших, хоч по реквізованих друкарнях уже нишпорили і стежили спеціально приставлені комісари, та переправила книги на подольські склади. Наслідком її останнього патріотичного пориву стали «Оповідання» В. Стефаніка з передмовою талановитого критика В. Бойка, «Основи алгебри» проф. Д. Граве (пер. з російської Ф. Калиновича), poradnik «Українознавство» С. Єфремова, декілька праць проф. Зіньківського з психології, педагога–методиста Музиченка – про європейські методи навчання і перша українська «Геометрія», перекладена з підручника А. Кисельова професором Київської політехніки М. Кравчуком (правда, без згоди на те автора, але ж діячі книжкового руху загалом не дуже переймалися проблемою охорони авторського права).

В 1921 році очевидцями подій був зафіксований провал видавничого ринку України. Але вже сформувався читацьке середовище, яке вдовольняло свій інформаційний голод на чорному ринку. Ціни його на навчальну книгу піднесли до захмарних висот, і купувати підручники тепер могли або заможні селяни (натуроплатою), або вельможні радянські чиновники. Вплинути на ціну у бік її зменшення можна було тільки за рахунок масового друку. Але Всевидат залишився сам–один, керував і розподіляв, та працювати ефективно не міг через адмінзарегульованість. Єдине, на що спромоглися «державні» видавці, так це переддруковувати. От і вийшли за весь 1921 рік пристойно до «держстатусу» лише «Азбука комунізму» Преображенського і Бухаріна в «пристойному» перекладі київського політехніка Євгена Касяненка, «Нова українська поезія» зі вступом М. Зерова, «Талісман» В. Винниченка, «Вівчар» І. Франка, методика О. Дорошкевича «Література в школі» з передмовою проф. А. Лободи, «Рослини і сонячна енергія» К. Тимірязєва в перекладі студента Г. Костюка та дуже популярний бестселер – буквар «Сонечко» викладача нарисної геометрії в КПІ Сергія Титаренка–Палянички /19/.

Єдиний, хай навіть з великими повноваженнями, адміністративний апарат Вседержвидаву не здатен був замінити собою всі чотири групи незалежних кооперативних видавництв:

НЕКОМЕРЦІЙНИХ І первинних з родинною організацією

КОМЕРЦІЙНИХ	II	товариств за інтересами близького кола знайомих
	III	типу «сам–собі–автор/видавець»
	IV	фахівців на допомогу авторам при підтримці широких об'єднань (професійних, громадських, кооперативів)

Видавничий рух в Україні закінчився, бо найбільш активний його елемент – кооперативні видавничі товариства – було приречено очікувати на кращі часи.

*Як співало перед смерком
Сонце мідяним промінням!
Кожне стебло засрібліло,
Золотився кожен куст!*

*Але вже ходив у полі
Зі встановленим мірилом
І злостиво усміхався
Тій мелодії Прокруст.*

*Сонце грало наче арфа
І співало ніби ліра,
Сонце грало мовби скрипка! –
Але вже заліг провал.*

*І витягувались тіні,
Як повішеники в петлях.
Горизонту ніж безжальний
Струни сонця увірвав.*

Борис Мозолевський

(пер. з російської О.Левчук)

Діяльність Книгоспілки (1922 – 1930).

Прийоми і засоби

I

Книжковий дефіцит за «військового комунізму» виник передовсім з намагання уряду УСРР поставити під тотальний контроль всі інформаційні ресурси. «Питання видавництва – це питання політичні, а неторговельні», – наголошував у 1921 р. вихованець Київського університету Св.Володимира Отто Шмідт. Тоді він ще не був знаним полярним дослідником, а очолював московський Госиздат /1/.

Але за два роки більшовикам не вдалося не те що контролювати друк, а просто забезпечити господарську ефективність. Звичайно, можна було зібрати всі кооперативи в одну Вукоопспілку, а 104 українських видавничих структури /2/ удержавити під вивіскою Всеукрдержвидату.

Довівши до голодного загину тисячі людей по найродючіших у світі чорноземах, провідники «нового життя», однак, не стали дожидати, коли їхньою економічною та іншою просвітою займуться усі гнані й голодні. Державний контроль було залишено тільки на лояльність до влади рад, а господарські стосунки негайно повернули в історичне річище, хоча й звалися тепер «нова економічна політика».

Національний рух, крім того, зовсім не закінчився в Україні по вичерпанні руху книжкового. Його процеси тривали, винятково інтенсивні, – адже єдине, що пощастило українцям зберегти по громадянській війні, так це право національно–культурної самоідентифікації. Щоб втримати в Україні політичний контроль над суспільством, більшовикам небезпечно було конфронтувати з національно свідомим українством, але... можна переспрямувати енергію національного відродження в потрібний владі бік. Це і було зроблено під гаслами українізації, «культурного фронту» та ліквідації неписьменності.

Виснажені боротьбою за фізичне існування люди не стали розбиратися в новій культурно–політичній мімікрії режиму. Треба було відновлювати поруйноване війною господарство, і для цього конче бракувало технологічних знань. Поліпшити ситуацію могла тільки регулярна і прискорена освіта, а вона, в свою чергу, була можливою лише за наявності відповідного інформаційного забезпечення – навчальної книги.

Спочатку Вседержвидат намагався сам–один охопити увесь ринок навчальної літератури, але марно: його неповороткі структури пробуксовували уже на стадії асортиментоутворення, пропонуючи в школи українського села підручники... російською мовою. Крім того держмонополярні видавці не

розраховували накладів і видавали книгу невідомо для кого «в чисте поле» – мало місце затоварювання неходовою літературою при кричущому дефіциті навчальної.

Не вдалося Державному видавництву України налагодити й скільки–небудь ефективну систему книгопоширення. В містах книгу, безумовно, розкупували й так, але ж уряд культивував свій інформаційний вплив головно у селі, розраховуючи перетворити громаду консервативних землеробів на спільноту, придатну для технологічної перебудови природи й суспільства у відповідності до глобально декларованих намірів переробити світ.

Тому виконувати директиви щодо ліквідації неписьменності та негайного забезпечення шкіл у селі й місті «правильними» підручниками неповоротке ДВУ явно не спромоглося. А опрацьовувати «культурний фронт» було конче потрібно. Бажано – комусь такому, хто б мав уже відповідний досвід.

Реальний досвід на те був тільки у підприємців книжкової справи. І от в середині 1922 року в рамках непу можновладці офіційно дозволили відновити приватні й кооперативні видавничі структури – в тому числі й ті, що зазнали «удержавлення». Дозволили навіть засновувати нові видавництва із вкладенням приватного капіталу. Тобто приватники й кооператори повинні були здійснити більшовикам інформаційну революцію. А Державне видавництво України лишало за собою всі регулятивно–розпорядчі функції: давати дозвіл на друкування будь–якої літератури (попередня цензура) і «гриф» (дозвіл поширювати навчальні книги), розпоряджатися запасами держрезервного паперу та інших дефіцитних матеріалів, контролювати потужність поліграфічного устаткування тощо (декретовано з Москви 6.06.1922 р.).

Спливло небагато часу – і книжкова справа в Україні не просто відродилася, а перевищила продуктивністю всі рекорди 1918–го. Знову почали діяти – передусім на правах кооперативів – видавництва «Час», «Слово» (колишній «Друкарь»), «Сяйво», «Рух». Постала нова Книгоспілка (тепер з центром у Харкові), «від нуля» утворилося багато книговидавничих організацій. У тамтешніх працівників саме і був актуальний досвід книжкового руху 1917–1921 рр. Нові можновладці це хоч–не–хоч а мусили визнати. Якщо від початку запровадження непу ніякі пільги на видавничу кооперацію не поширювалися, то через рік від промислового податку було звільнено всі видавництва і книготорговельні установи в СРСР, де не було задіяно приватних капіталів /3/.

За тих умов найефективнішою формою для провадження видавничої діяльності виявився видавничий кооператив. Такі структури розглядалися

владою як різновид промислово–кооперативних товариств, де кооперативне книговидання влада намагалася чітко відокремити від приватного /4/. Завади чинилися не просто так – цілеспрямовано, адже в практиці видавничої роботи кооператор і приватник працюють приблизно в однакових умовах і застосовують спільні прийоми з метою скоріше віднайти рентабельний сектор на ринку книги за умов, які швидко трансформують ринкову кон'юнктуру.

Щоб відділити ідеологічно «чисті» кооперативи від ідейно сумнівних громадських та приватних видавництв, у вжитку був своєрідний індекс особливостей, якому мусило відповідати радянське кооперативне видавництво:

1. Кооперативне видавництво повинне об'єднувати авторів, які прагнуть видати свої праці, але не мають для цього власної друкарні.

2. До роботи в кооперативному видавництві можуть залучатися складальники, брошурувальники, палітурний та інші поліграфічні спеціалісти.

3. Торгівля виданою літературою не може бути основною метою такого об'єднання.

4. Всі члени кооперативного видавництва повинні брати участь у його роботі власною працею /5/.

Але втримуватися в межах названих вимог легко, тільки якщо кооперативне видавництво є невеликим. Якщо ж воно розвинеться у більш потужну структуру, то для його юридичного оформлення слід буде обрати форму пайового чи акціонерного товариства. А мета цих товариств, до речі, полягає у мобілізації коштів на видавничу діяльність від організацій та **приватних осіб.**

Більш того – видавнича кооперація в Україні початку 20–х років одразу ж і негайно зробила спроби залучити до своїх обігів кошти закордонних інвесторів–приватників, а також обзавестися з ними спільними активами. Саме так, приміром, спробувала вчинити Книгоспілка в другому втіленні, що відновилася наприкінці 1922 року. Від справ Книгоспілки–першої за кордоном лишилося чимало літератури, не вивезеної свого часу в Україну, витратні матеріали, а також агентська мережа представників. Очевидно, що саме через них керівництво нової Книгоспілки почало розшуки закордонних партнерів, чий капітал і виробництва можна було би прилучити до українського книгодруку.

Закордонний інвестор для Книгоспілки–II був бажаний з капіталом не менш як у 200 тисяч червінців, що міг би додатково гарантувати українським видавцям кредит у подвійному чи потрійному розмірі. З українського боку такому інвесторові гарантували б право на технічне й комерційне управління

підприємствами, що є у їх спільному володінні, а також частку чистого прибутку, відповідну до вкладеного іноземцями в Книгоспілку капіталу. Єдине застереження щодо новоможливого СП: напрям його видавничої діяльності мусить обов'язково відповідати духові та устремлінням радянської влади в Україні /6/.

Закордонні видавці, вочевидь, давали знати, що небайдужі до такого співробітництва, бо на другий день 1923 року з Книгоспілки у Відень, її представникові Адольфу Геттлеру відправлено листа за №93 з делегуванням усіх повноважень на ведення відповідних переговорів і подальшого вкладання комерційної угоди /7/. Тут–таки прикладалася й настанова до угоди з іноземними інвесторами*.

Залишки досліджуваних тут архівних матеріалів не зберегли дальших згадок про укладення міжнародних видавничо–комерційних договорів – на те, далекі, вплинули всім відомі подальші обставини. Але ці та інші джерела цілеспрямовано відображують, як за умов непу кооперативні видавничі структури в своєму розвитку здійснили основну роботу з ліквідації неписьменності та культурно–інформаційного впливу на село в Україні. Це доводить незамінну функцію коопвидавців, їхню ефективність у цій непростій місії та за несприятливої атмосфери, що її культивувала офіційна влада стосовно вільного підприємництва.

II

Найкращим прикладом видавничої ефективності в Україні часів непу є Всеукраїнська кооперативна книготорговельна та видавнича спілка (Книгоспілка, скорочено КНС). Її було створено (відновлено) спеціально для постачання сіл українськими підручниками, всіма необхідними посібниками для сільської школи, а також для створення і просування

*[...] «Установление деловой связи с заграничной фирмой, которая пожелала бы вести работу на Украине, Книгоспилка представляет себя в следующих формах:

1) Выполнение заказов Книгоспилки на изданные книги за границей, а также снабжение из–за границы бумагой, канцелярскими принадлежностями и другими материалами, потребными для предприятия Книгоспилки. Работа должна вестись на условиях кредитования, достаточно долгосрочного и льготного, чтобы работа эта для Книгоспилки была коммерчески выгодна.

Или же:

2) Совместная с заграничной фирмой эксплуатация на Украине предприятий полиграфической и бумажной промышленности, а также **издательская работа** (виділення моє – **О.Л.**), организованный на основе смешанного общества. И в том и в другом, случае Книгоспилка может представить достаточные гарантии, обеспечивающие её обязательства (розмір загальнох

суми відповідальності пайовиків Книгоспілки–II становив 1 млн 600 тис черв. – О.Л.). Книгоспілка, як Всеукраїнська Кооперативна Організація, має предоставлене їй декретом право проводити неопосередковану торгівлю за границею і, таким чином, в разі утворення змішаного товариства воно набуває сили негайно після підписання відповідного договору, без спеціального затвердження його Концесійним Комітетом (структура, що контролювала комерційні зв'язки радянських підприємств з іноземними – О.Л.)» /8/.

на село виробничо–практичної літератури з питань сільського господарства і кооперації/1/. Книгоспілку зареєстровано 21 листопада 1922 р. як міжкооперативний центр, фундаторами якого стали всі найбільші в Україні об'єднання кооператорів:

Вукоорада – Всеукраїнська міжкооперативна рада;
Вукоопспілка, що колись поглинула Дніпросоюз, – від споживчої кооперації;
«Сільський господар» – від сільськогосподарської кооперації;
Українкустарьспілка – від промислової кооперації;
Українбанк – галузевий банк українських кооператорів;
Коопстрах – центр кооперативного страхування;
Уцерабкоп – від робітничої кооперації;
Уцустран – від транспортно–споживчої кооперації.

Пайовиками Книгоспілки могли стати кооперативні організації спочатку тільки I ступеня (коопспілки) зі вступним внеском 50 крб. золотом, а потім – всі кооперативи, що сплачували вступний внесок 25 крб. золотих (можна було зробити його на виплат) /2/.

Всі фундатори передали Книгоспілці наявне у них книжкове, видавниче майно, а також основні фонди – поліграфічні підприємства, редакційні приміщення, книжкові склади і майстерні на загальну суму 270 890 крб. 55 коп. золотом (станом на 1.01.1923) /3/. При цьому засновники зобов'язувалися не провадити тотожних з Книгоспілкою операцій, видавничих і торговельних.

На зібранні фундаторів було обрано Правління Книгоспілки в складі професора Харківського інституту народного господарства, колишнього голови ПОЮРа і Вукоопспілки Віктора Целларіуса, журналіста й зав.відділу друку при ЦК КП(б)У, лідера спілки селянських письменників «Плуг» Сергія Пилипенка та відомого книгознавця–практика Михайла Агуфа /4/.

Майно Книгоспілки в початковий період її діяльності складалося: три книжкові комори (Харків, Київ, Одеса); дві друкарні з літографією (Київ, Харків); паперова крамниця і 9 книгарень на периферії; майстерня наочного приладдя; діапозитивна майстерня; видавництва в Харкові й Києві 151, а також 176 рукописів з надбання кооперативних і приватних видавництв, які були укрупнені з Вукоопспілкою і потім передані Книгоспілці /6/. Історію одного з таких «непублікатів» С. Єфремов навів у своєму щоденнику:

«16 лютого [1924 р.]. Здав Гоабовського «Часові» для друку. Довга історія з цим виданням. Ще либонь 1901 р., перед смертю, Грабовський прислав був мені виправлений примірник «Кобзи» та чималий зшиток віршів на додачу до книжки. Мав я його подати до цензури, – тим часом Гоабовський помер (1902 р.) і у мене зринула думка підготувати повний збірник його творів. Пам'ятаю, що підготовча робота у мене була р[оку] 1905 закінчена (збірка первісних редакцій, одбирання, переклад і т.п. – у Гоабовського дуже складне і поплутане все). Кілька часу тяглося, що можна було з цензурного боку попробувати. Але події 1905 р. одтягли увагу в інший бік. Потім тюрма, потім реакція – і знов з повним виданням довелося попрощатись. [...]

Там настала війна – українська книжка підпала під заборону. Потім революційні турботи... і але нарешті р[оку] 1920 перебуваючи в нелегальному стані, я виготував Гоабовського для «Книгоспілки», взявши власне останній рукопис Гоабовського. Та було вже пізно: «Книгоспілку» націоналізовано, українська книжка знов потрапила під заборону – з іншого боку. Чотири роки пролежав рукопис у «Книгоспілці» і в мене. Може аж тепер вийде, коли знов якийсь фатум не стане на заваді [...]/7/.

Втім, за найбільшу з погляду нових господарів становища в Україні цінність правив не видавничий портфель, а ревоєндосвід працівників Книгоспілки. Вони – бо майже без дотацій успішно готували, видавали і доставляли книжковий вантаж у найглибшу провінцію без огляду на те, чия влада навкруги. Книгоспілка часів книжкового руху вважалася і фактично була головним центром української видавничої кооперації на українському Правобережжі. Вкупі з Дніпросоюзом вона складала достойну конкуренцію лівобережному «Союзові», що так і не зміг визначитися між Києвом і Харковом.../8/.

Дециця тогочасних наслідків українського коопкниготоргу у вигляді книг та іншої друкованої продукції загалом на суму 120 тис крб. також дісталася Книгоспілці – другій /91. На кінець 1922 року ці наслідки утворювали, на думку М. Агуфа, «кладовища старих видань»/10/ і потребували термінового «оживлення». Серед книжкових покладів було те, чого хронічно бракувало для справи переведення суспільства на технологічні рейки – там були старі підручники. Звичайно, за червоної влади далеко не всі навчальні книги часів Української держави можна було пустити у новий обіг, ідеологічно шкідливими за непу визнано дитячі казки, бульварні романи, немарксистську літературу на кшталт «Присмерку Європи» О. Шпенглера і в більшості – навчальну книгу. За дотриманням цієї офіційної позиції здійснювався дуже суворий нагляд, тож підручників хронічно бракувало. Це становище слід було терміново виправляти.

Але от незбагнений для червоних просвітників парадокс: будучи в книжковому русі найактивнішим покупцем української книги, сільський споживач ставився до книг – продукту культури міст – без усякого пієтету. Село просто не визнавало за книгою культурної авторитетності, бо всякий селянин орієнтується передовсім на житейські традиції свого оточення. «Традиція» для нього і означає «культуру» в усіх її належних проявах.

Отож, статус традиційних для села книжкових явищ набули тоді лиш Біблія й «Кобзар», та подеіуди хіба ще календар–порадник. Все інше розцінювалося як непотрібна сільському господареві «панська» розкіш. Національний книжковий рух додав до цієї трійці тільки одне книжкове явище – підручник. Його селом визнано за корисний і затребувано на ярмарок після того, як світова наука з його сторінок заговорила до українських селян зрозумілою їм мовою.

Нову владу така приязнь цілком влаштувала. Але невдовзі влада виявила ще один парадокс: нав'язати селянству підручники чи якусь іншу друковану продукцію звичним адміністративним заходом – абсолютно не можна. Селяни–бо сприймають виріб міських друкарів хоча вже й не за міську забавку, але строго в межах ярмаркового асортименту. Утилітарні розрахунки тут притлумили і культуру й політику, тож вимагали відповідного підходу й подання. Намацати їх пощастило саме Книгоспілці, «оскільки кооперація в Україні завжди вела поряд з господарською і культурно–просвітницьку діяльність» /11/. Точніше – не відділяла одну від іншої.

Книгоспілка ставила собі за мету сприяти розвитку національного книговидання, вивчаючи потреби населення України в книзі. Для цього належало створити мережу допоміжних установ як господарського, так і культурно–просвітницького характеру /12/. У статуті Книгоспілка заявляє про себе як про універсальне видавництво, що видає книги за галузями знання – головню сільськогосподарські, науково–популярні, кооперативні та підручники для трудових шкіл I ступеня (1–3 рік навчання), а також кооперативну аркушеву продукцію: плакати, стіннівки, газети, бланки тощо.

Крім видавничої активності, Книгоспілка статутно зобов'язувалася провадити «кооперативну книжкову торгівлю з метою наблизити книгу до споживчих сільських мас». Оскільки ж кооперативні інституції вже являли собою систему, розгалужену на всі українські етнічні території, вони охоплювали своєю активністю й більшість населення в Україні. Тому, зорганізовуючи свою книготоргівлю, Книгоспілка послідовно спиралася на низові кооперативи, споживчі товариства і крамниці.

Орієнтація на вкорінену в сільські громади систему кооперативних установ була, як показав час, правильною методично і стратегічно. Ще до

виникнення Книгоспілки спеціально для поширення книг на селі була створена «Село–книга» – організація, що уособлювала жорстку адміністративну волю «згори». Структура «Село–книги» мало чим відрізнялася від апарату ДВУ, і паралельно з Держвидатом вона розпочала свою діяльність /13/. Щоправда, глибше повітових містечок активність «Село–книги» не поширилася, а її система периферійних представництв не дістала ні суспільного схвалення, ані фінансового живлення. Село категорично не сприймало «Село–книгу» всерйоз, навіть коли там спробували спертися на систему сельбудів (селянських будинків), що їм нова влада відводила роль керівних центрів сільського культурного життя.

Проблема постала тому, що книжкова торгівля є хоч і простою, але фінансово–економічною діяльністю, тож вимагає наявності відповідного апарату для роботи з векселями, платежами в строк, розрахунками у червінцях, звітами. Тобто вести торгівлю книгою зможе тільки установа, пристосована до госпрозрахункової діяльності. Сельбуди мали бібліотеку й читальню, гуртки, лікнеп, але там ніколи не провадилося значних господарських операцій і не було бухгалтерів. Тому «Село–книга» і не змогла скористатися послугами сельбудів, їй не пощастило знайти підтримку в сільських жителів і не судилося стати кредитоспроможною установою.

Натомість Книгоспілка з її жорсткою орієнтацією на кооперативні осередки здійснила куди більш вдалий старт, бо у вересні 1923 р.

«Село–книгу» було прилучено до неї з усіма закладами, активами і боргами /14/. Як зазначив з цієї нагоди зав.видавничого відділу «Село–книги» Юр Меженко, злиття його адміністративно–бюджетної організації з іншою кооперативною сталося через те, що видавнича діяльність «Село–книги» була «випадкова, незначна і безпланова»/15/. У її поглиначки Книгоспілки плани були реальні й далекосяжні, а база – невелика, зате певна й придатна до розгалуження.

В початковий період існування плановий асортимент видань Книгоспілки утворили:

навчальна література для школи та самоосвіти;
художня література українських, зарубіжних (класичних та сучасних їй)
письменників і поетів українською мовою;
література з сільського господарства, економіки, кооперації, призначена для сільських споживчих товариств;
портрети партійних та державних діячів, агітплакати й діапозитиви науково–популярного та просвітницького характеру /16/.

Все назване мало розповсюджуватись по Україні через систему райспілок і робкопів без огляду на великі поліграфічні витрати (тягар податків, нестачу

обігових коштів у кооперативних установах і незначну обіговість капіталів, що є характерною для книжкової торгівлі). Та головне – потрібно було, не вдаючись до агітації й адміністративного тиску, створити на селі умови для укорінення там читацьких традицій.

III

Отже, підручник було затверджено провідником інформаційної культури в українську сільську громаду. Вже знайома селянам і відповідно поцінована – 8 фунтів цукру за «геометрію» Кисельова – навчальна книга виконувала не просто освітню роль, а знову стала засобом первинного нагромадження капіталу для кооперативних видавництв. Книгоспілка зробила ставку саме на підручник, і в її розпорядженні був увесь неокультурений сільський ринок та засіб доставки – кооперативна мережа, проте... Всі дозволи на друк навчальної літератури («гриф») давало тільки Державне видавництво України, воно ж займалося попереднім цензуруванням рукописів з усіх видавничих установ і робило це не в найоперативніший спосіб.

На відміну від ДВУ, кооперативна Книгоспілка не діставала жодних дотацій від уряду і не мала доступу до удержавлених запасів паперу. Та найгірше – в Україні 1922–1923 рр. було майже відсутнім авторське середовище, особливо ж бракувало популяризаторів наукового знання. Більш того, «на початок непу неможливо було знайти не тільки українських авторів для видання книжок, а й редакторів, коректорів, перекладачів та складальників, які знали українську мову» /1/.

Від початків українізації та ліквідації неписьменності в Україні типовою була картина, коли з Центру масово завозять російськомовну книгу, а на всяку спробу зменшити її питому вагу на українському книжковому ринку професійні ревнителі «русской культуры» істерично реагують як на «гоненіє» на цю саму культуру. До речі, її представників по Україні 20-х – за статистикою і фактично, за ознакою мовних переваг – налічувалося тоді ледь 20% 121.

Крім того, на друковане в Україні слово чинився навальний цензурний тиск. Зразком тогочасної політкоректності по-більшевістськи може правити, приміром, ухвала з протоколу засідання наuczпедкому в Харкові (№22 від 30. 03. 1923 р). Там підтверджено дозвіл на видання читанок, укладених Є.Кротевичем для початкової школи, за винятком уміщеного в одній з них віршика:

*А у Гната нова хата і город, і садок,
Волів пара, корів пара та до того ще й бичок.*

Невинну на звичайний погляд рахівничку розцінили тут як пропаганду дрібновласницької психології /3/. До речі, академік Сергій Єфремов завважив і більш курйозні випадки цензури, як то «чищення» у схожий спосіб пролетарського гімну «Інтернаціонал» та «політкоректне» редагування «Гайдамаків» Т.Шевченка («Щоденники 1923–1929.», К., 1997).

З усім цим комплексом об'єктивних та суб'єктивних чинників Книгоспілці довелося рахуватись від самого початку існування. Головне ж – для кооперативних видавців стали абсолютно неминучими стосунки з ДВУ. У книгоспілчан з держвидавівцями вони склалися, так би мовити, напружено дружні: за офіційної обстановки велися жорсткі переговори і листування в стилі ультиматумів, а взаємини безпосередньо між співробітниками обох установ на особистому рівні мали характер цілком дружній і подекуди товариський.

Як природні конкуренти і монополісти в своїй справі, ДВУ та Книгоспілка виявилися приречені на становище заклятих друзів. За матеріалами їхніх кадрових служб простежується постійний «кругообіг співробітників»: від низового персоналу до автури й керівників найвищої ланки (І. Крекотень, С. Пилипенко, М. Чаусовський, О. Совз, Ол. Дорошкевич тощо). Правда, кадровий потенціал Книгоспілки був і мобільніший і легший для її бюджету: основних співробітників нараховувалося приблизно 70 осіб з керівництвом включно /4/. На утримання свого апарату (оренда приміщень, зарплатня, утримання друкарень) Книгоспілка витратила 30% наявних у неї коштів – найменше за всі подібні установи в Україні /5/.

До співпраці на господарській договірній основі в Книгоспілку були залучені кращі з наявних авторських сил: літературно–критичні – О. Бургардт, М. Зеров, В. Підмогильний, П. Филипович, О. Гермайзе, М. Доленго, О.Слісаренко, Б., І. та М. Рильські, Г. Хоткевич, М. Йогансен, М. Плевако, Ол. Дорошкевич, А. Ніковський, Б. Якубський, Ю. Меженко, О. Копиленко, О.Вишня, М. Сагарда, Б. Антоненко–Давидович, Мих. Могилянський тощо; рецензенти – професори й академіки А. Фомін, О. Яната, М. Тутковський, А. Кримський, Ол. Білецький...; художнє оформлення – М. Алексєєв, В. Кричевський, Л. Хижинський, О. Дейнека, М. Кирнарський, В. Касян, М. Мищенко тощо. (Докладніше див.додаток 1).

Фінансові справи Книгоспілки на початку її діяльності виглядали набагато скромніше, бо повсякчас їхній стан загрожував банкрутством.

Економіка була хронічно нестабільною, дошкуляла інфляція та вельми реально стояла загроза нового голоду. Основних фондів і початкових внесків на пай було недосить для того, щоб вести повноцінну видавничу роботу. Короткотерміновий кредит Книгоспілці «на почин» від засновників швидко

вичерпався, і це змусило її Правління звернутися навесні 1923 р. по матеріальну допомогу до Вукопспілки. В листі на її адресу зазначено: настає мертвий сезон книжкової справи – літо, а за логікою видавнича робота у літній період мусить бути найбільш інтенсивною. Є нагальна потреба забезпечити школярів до осені новими книгами, і вона вимагає «завантаження капіталу» у видавництво на наступні 6–8 місяців його безперебійної діяльності. Якщо цього не зробити – крах.

В Правлінні Книгоспілки розуміли, що за ситуація є у їхній країні з фінансуванням, тому просили Вукопспілку про своєрідний бартер. Оскільки кооперативні установи єдині з усіх радянських збирали продподаток без ускладнень (розраховувались за здане збіжжя готівкою), і Вукопспілка як центр української кооперації мала в цьому свою частку (позику) продуктами харчування, то з Книгоспілки й прохали вділити з цієї позики 50 000 пудів зерна для своїх «підйомних» потреб. Спродавши позичений хліб, Книгоспілка отримає готівкові кошти і зможе нарешті вкласти їх у видання потрібної селу літератури, сприяючи в такий спосіб розвитку сільського господарства 161.

Прохання кооперативних книгарів очевидно задовольнили, тому що за підсумками першого року своєї діяльності Книгоспілка видала 59 назв літератури загальною кількістю 743 460 примірників /7/. На 85% цей асортимент складався з підручників для шкіл соцвиху (соціалістичного виховання), а також курсів української мови для дорослих.

Тільки навчальної книги було видано 26 назв загальним накладом 610 060 прим.: це популярна «Початкова граматика» Олени Курило (два видання загальним накладом 58 500 прим.), буквар Я. Чепіги «Перший крок» (125 тис. прим.), читанка «Шляхом життя» (22 тис. прим.), «Географія України» проф. О. Покровського та Л. Колісниченка (українською мовою – 40 тис. прим., російською – 60 тис. прим.), «Курс математики» авторів М. Голубенка, П. Карпенка і В. Фесенка (40 тис. прим. + 5 тис. методика для вчителів), «Живий рахунок» О. Бернашевського і М. Васильєва (в трьох частинах, заг.наклад 130 500 прим.), «Вчёмось писати» проф. О. Синявського (10 тис. прим.), «Элементарная геометрия» А. Кисельова (російською мовою – 20 тис. прим.) /8/.

Оскільки все друковане в СРСР знаходилося під пильним цензорським наглядом, проходячи узгодження по численних інстанціях, то вихід у світ видавничої продукції дуже часто страхувався рецензіями авторитетних осіб та урядовців. Навчальної літератури і підручників це стосувалося, як жодного іншого різновиду літератури. Рецензійні стосунки Книгоспілка, як заважено, підтримувала з багатьма науковцями, хоч рецензенти, за старою академічною звичкою, більше переймалися фаховим редагуванням рукописів, аніж ідеологічними

застереженнями їх авторам і редакторам. Професор–ботанік О.Яната, приміром, полюбляв писати розлогі рецензії, більше подібні на редакторський аналіз.*

* Рецензія О.Янати на підручник О.Соколовського «Ботаніка» для технікумів і профшкіл фіксує різний рівень викладу автором навчальних відомостей, тобто невизначеність читацької адреси (аудиторії). Професор завважив потребу визначитися з ключем подання тексту: чи популярно– педагогічно, чи науково–методично викладати відомості з предмета ботаніки. Проте, на думку рецензента, розглянутий ним підручник «обіцяє бути значно ліпший, аніж ті підручники, якими і понині користуються наші с/г технікуми і профшколи», адже:

- 1) матеріал у ньому згруповано за єдиним біологічним принципом;
- 2) підручник пристосований саме до потреб «с/г ботаніки», а не просто «ботаніки»;
- 3) його вирізняє хороша українська мова викладу.

Свої зауваги проф.О.Яната ще докладніш деталізує по розділах:

у вступі – треба доступніше порівнювати тварин і рослини, щоб «оживити» і розділити ці поняття для читача;

розділ 1 – рецензент уточнює терміни і пропонує автору користуватися родовими поняттями замість видових у загальних описах – задля доступності «середньому» розумінню («кінь» чи «птах» скажуть пересічному читачеві більше, ніж «першерон» чи «гудан»); підкреслює потребу краще впорядковувати (систематизувати) матеріал;

розділ 2 – професор радить не економити на викладі основоположних відомостей в описах процесів (нагір. обміну речовин у рослинах). При цьому варто послідовніше ранжувати матеріали теоретичного і практичного значення (не змішуючи їх). Не слід боятись повторів, якщо вони розгортають тему поступово, від загального до окремого. Вчений радить додати також цікавих «дрібних» елементів розповіді: про зміну анатомічної будови листя в залежності від умов життя рослин тощо;

розділ 6 – говорити про класифікації рецензент радить у цілому, не виділяючи якихось певних, навіть дуже відомих (Ліннея). Почати розповідь про це слід не з ХІХ століття, а від грецьких та римських часів давнини. Повсякчасно О.Яната підкреслює необхідність порівняльного підходу у викладі: учні мають засвоїти матеріал про рослини, порівнюючи їх з тваринами. Вельми ретельно він править і логічні недоліки у послідовності викладу;

розділ 9 – не завадить увиразнити для читача приклади природного відбору і його роль в утворенні культурних рослин;

розділ 10 – автора похвалено за докладну характеристику флори України: це «велике нове придбання» у вітчизняній методичній практиці. Але подавати цю характеристику читачам слід не такою штучно академізованою класифікацією – потрібно викласти всього тільки “історію походження нашої флори”, тобто як просту часову послідовність її розвитку.

Окремі зауваження проф.О.Янати – до списку літератури про флору України, про довідкові матеріали та ін.елементи апарату підручника. Особливо рецензент застерігає проти «передрукування» малюнків зі старих видань. Він же вділяє багато уваги термінологічній чистоті рукопису та навіть авторській фразеології, яка «буває дуже тяжка і не зовсім відповідна до української». В кінцевому підсумку рецензент вітає видання такого підручника, тільки просить автора точніше визначитися з читацькою аудиторією, на яку підручник розрахований /9/.

Проте, коли справа заходила більш на ідейне, а не фахове рецензування, в Книгоспілці могли цілковито обійтися послугами власного Правління і близького до нього активу при посадах і партійних квитках. На початку 20-х такі рецензії мали досить витриманий тон і рекомендаційний характер, як рецензія Правління КНС на працю Ол. Дорошкевича з історії українського красного письменства .

Половина рукописів перелічених вище підручників була підготовлена авторами, знайденими Книгоспілкою, і на замовлення Книгоспілки. Решта являє собою дороблені передруки з раніших видань або переклади з аналогів – звична практика для часів, коли різко змінюються ідейні орієнтири, а попит на книгу як провідник ідей не є задоволеним хоча б у найменшій мірі.

IV

У практиці видавництва Книгоспілки на початку її діяльності стався показовий для непу конфуз саме з перекладним, дуже популярним виданням «Геометрії» А.Кисельова. Його рукопис Книгоспілка отримала разом з іншими залишками видавничої роботи 1917–1921 рр. в рахунок паю від Вукопспілки. Оскільки ж теорію

* «Переглянувши підручник історії української літератури Ол. Дорошкевича, ми вважаємо за потрібне зазначити, що книга має одну основну хибу. Автор розглядає історію як історію творчих індивідуальностей без зв'язку з певними соціологічними факторами. Особливо це яскраво позначено в розділах літератури доби революційної – де занадто «об'єктивно» освітлюється творча діяльність символістів і неокласиків і пролетарських письменників. Відсутність відповідної редакції дозволила появу в підручнику таких місць, як на стор. 295: «Певна річ, становище другованого слова в часи диктатури певного класу не сприяє творчості інших суспільних класів. З цих причин не все написане могло побачити світ, і ми маємо можливість познайомитись лише з тими проявами культурної діяльності, що приймають соціальну революцію в певних радянських формах»... Це в підручнику для рабфаків і профшкіл.

Виходячи з того що сучасна школа вимагає підручника по літературі з марксівським освітленням з'явищ, Правління ще на початку пропонувало Вам надіслати нам на перегляд рукопис або коректуру цієї книжки. Однак Ви запевнили, що ї розгляду методкомом, і перегляду в Києві цілком вистачає, що новий перегляд Правлінням був би недоцільним.

Отже, виходячи з вищезазначеного, Правління ставить Вам на увагу підкреслені основні хиби і пропонує:

- 1) Жодного примірника з матриць до виправки не друкувати;
- 2) Коли з'ясується потрібність повтору, конче треба переробити останній розділ – шости.

Видрукувані примірники д о з в о л я ю т ь с я до продажу» /10/.

марксизму–ленінізму на точні науки не поширювано, то «Геометрія» без сумніву являла собою ласий шмат в асортименті Книгоспілки з причин її незаперечної прибутковості на «голому» ринку підручника в Україні. Назва і автор були зі сталою репутацією, тож не потрібно тривалих погоджень з ДВУ.

Там, до речі, теж свого зиску не впускали, як–от стосовно укладеного С.Єфремовим збірника: «...Надрукували десь в Одесі, без мого догляду й навіть не повідомивши, твори Тесленка, що я зредагував. – Сергій Єфремов, до речі, вважався постійним співробітником ДВУ! – ...Ніякої ні ваги, ні пошани до співробітників. Вже мені починає терпець уриватися» /1/.

Авжеж, важко втриматись від спокуси, коли видавець почасти витрачався лише на кон'юнктуру невелику доробку та іноді переклад. А прецеденти на судовий захист прав авторів ще тільки потрібно було створити.

До речі, Всеукраїнська видавнича спілка (Книгоспілка–перша) прецедент мала, проте зовсім іншого роду. Вона вже видавала у 1919 році причинний підручник Кисельова в перекладі на українську мову, який здійснив професор Київської політехніки Михайло Кравчук. Але тоді видання проходило напівпідпільно, похапцем і також, ніде правди діти, без усякої поваги до норм авторського права 121. Український книжковий рух такого права майже не визнавав – більше з політичних причин безчасів'я, ніж від етичної непорядності видавців.

Тим не менше, це давало помічникові зав. торговельного сектора Госиздата в Москві Д.Соколову підстави стверджувати: «Загальним принципом для в с і х (розрядка моя – О.Л.) українських видавництв є принцип вільного передруку і крадіжок авторських прав на всі найбільш ходові назви» /3/. Це турбувало російських видавців не на жарт, бо дешеві піратські видання з України завозилися до Російської Федерації та в інші республіки СРСР у надзвичайній кількості. Більш дорогим виданням Госиздата було ніяк з ними суперничати на спільному ринку. Особливо відзначилося в піратствуванні на книжковій території сусідів невелике видавництво Українського військового округу. Як свідчить Д.Соколов, таким робом було вкрадено в авторів і видавців понад 50 найбільш ходових видань, переважно підручники.

Але видавничі працівники Книгоспілки, вочевидь, не почували за собою жодної провини, бо їм «Геометрія» дісталася у вигляді пайового внеску від вищої кооперативної установи, а значить повинна використовуватися найбільш доцільним чином. Більш того – до автора книги у Петроград було відряджено завідувача Київської філії Книгоспілки М.Качеровського. Він мав особисто погодити всі питання щодо рукопису (доробки і зміни), а також укласти з А.Кисельовим видавничий договір на це та можливі інші його видання в Книгоспілці /4/.

Качеровський уже збирався в дорогу, коли А.Кисельов не без допомоги «доброзичливців» прочув про великий успіх свого підручника на українських

теренах. Як наслідок до Харкова ним був надісланий лист (мовою оригіналу) /5/:

«Прошу уведомить меня..., верны ли дошедшие (из компетентных источников) до меня слухи о том, что издательство «Книгоспилка» напечатало (или намерено напечатать) составленное мною руководство «Элементарная геометрия». Со своей стороны уведомляю Вас, что ни теперь, ни раньше я не давал моего авторского разрешения издавать в Украине какие бы то ни было мои учебники, право на издание которых (в переработанном виде) передано мною частью Госиздату РСФСР и частью петроградской фирме «Начатки знаний».

14. 4. 1923

Андрей Петрович Киселёв»

Завідувачеві Київської філії М. Качеровському напевне довелося вжити увесь свій досвід, такт і фахові звички, аби пом'якшити гнів тиражного автора, залагодити скандал і навіть схилити А. Кисельова до подальшої співпраці з Книгоспілкою. Те, що стосунки петроградського професора з українськими видавцями–кооператорами тривали, засвідчують плани і звіти про видавничу діяльність Книгоспілки за 1923–1929 рр. та її численні рекламні проспекти й каталоги. Отже, підручники Кисельова перевидавалися в Україні ще не раз.

Крім того, згадане в листі Кисельовим петроградське кооперативне видавництво «Начатки знаний» скоро передало Книгоспілці виняткове право на поширення своїх друків по Україні 161. із «закінченим піратом» комерційно сумнівної репутації видавці Північної Пальміри навряд чи завели б справу і підтримували стосунки, навіть коли Книгоспілка і не домоглася б собі виняткових прав на поширення в Україні літератури Госиздата РРФСР. А так вона з весни 1923–го була фактичним дистрибутором цієї організації – російського аналога ДВУ, і представником Книгоспілки в Москві був знаний московський книжник В. Шибасєв /7/.

На російському книжковому ринкові був натомість затребуваний підручник... українською мовою для національних українських шкіл в районах РРФСР з перевагою етнічного українського населення. І Книгоспілка успішно вдовольняла потреби земляків у навчальній літературі. Вже улітку 1923 р. на Кубань та в Зелений Клин з Києва і Харкова почали розсилати списки нової навчальної літератури для попереднього її замовлення Книгоспілці 18/. Українізація 20–х поширювалася не тільки на питому українські території, а також і на зони компактного мешкання українців у СРСР.

V

У найбільш прискіпливого читача може постати законне питання: в який особливий спосіб Книгоспілка мала приблизно 800 000 прим, загального

накладу літератури в продукції 1923 року та спромоглася постачати свої друки по всіх українських усядах і навіть за кордон? Зерновим бартером Вукопспілки та членськими пайовими внесками такого охоплення не досягти. Потрібен вільний доступ до головного ресурсу книжкової справи – паперу. А папір був тоді об'єктом критичного імпорту й розподілявся тільки між державними видавничими об'єднаннями, що ідейно контролювалися з Москви.

Отже, гроші – в справі, папір – у ДВУ, і воно ж сам–одне видає дозволи на друк усієї літератури, передовсім підручників.

Важкозбагненна за «нормальних» господарських відносин, логіка ситуації при непі в СРСР всіляко підштовхувала Книгоспілку до видавничого кооперування з Держвидавом, і це нарешті сталося. З боку Книгоспілки (точніше – її Київської філії) були все зміцнювані ділові зв'язки з авторами та кваліфікований колектив редакційно–технічних працівників на чолі з С.Титаренком–Паляничкою. З боку ДВУ – представлено комплекс адміністративних повноважень та право на отримання паперу з держрезервів. До того ж улітку 1923 року Держвидав з ласки вищої влади здійснив кінцеву монополізацію видання навчальної книги /1/. Віднині тільки ДВУ давало «добро» на її існування і мало переваги у видруці літератури з «грифом», ким би вона не була підготовлена.

Про це, а також і про те, чому М. Качеровський не зміг вчасно прибути до Петрограду на з'ясування стосунків з А. Кисельовим, засвідчено в листі керівництва Київської філії Книгоспілки до її Правління, у Харків. Було якраз літо, і філія несла невідворотні витрати з підготовки до друку прибуткових видань, а саме підручників, то й пропонувала Правлінню хоча б частково пом'якшити їй колосальне фінансове навантаження.

Наповнення асортименту відбувалося тоді не тільки за рахунок перекладів і переробок – в архіві Книгоспілки є авторські заявки на новітні методичні розробки, як, приміром, пропозиція проф.П.Ковалівського на складання сучасної граматики української мови для дітей 7–8 років.

Професор застосував методичний прийом «умілих слів» і залучив у свою розробку матеріал, цікавий, зрозумілий та звичний селянським дітям. Навчання грамоти, як і всяке шкільне навчання, на його думку, повинне відбуватися «в процесі дитячого вільного життя, без примусу з боку вчителя, ... наприкінці цілого ряду дитячих праць, яко останній наслідок цих праць». Під «дитячими працями» автор розуміє години оповідань, фонетичні вправи, спостереження за навколишнім життям тощо.

Грамматика П. Ковалівського мусила складатися з 3–4 частин, кожна – присвячена окремій темі. Матеріал для роботи в класі учитель діставав у

вигляді доданої до граматики хрестоматії: після засвоєння матеріалу діти мають прочитати її самостійно. А щоб учитель вчасно зорієнтувався у новому методі навчання, йому слід надати методичні вказівки, що обов'язково мають утворювати комплекс разом з граматиною і хрестоматією.

ГраMATика повинна бути проілюстрована виразними та яскравими малюнками – щоб якомога краще візуалізувати названі словами предмети. Професор Ковалівський брався укласти таку граматику і супутні до неї матеріали за 2–2,5 місяці. Своєю окремою умовою він висував обов'язкову авторську коректуру /2/.

Така пропозиція не могла не привернути уваги, тож на звороті аркуша її супроводжує рецензія члена президії научпедкому (підпис нерозбірливий – але почерк вишуканий, т.зв. «скоропись» під козацькі літописи). Невідомий рецензент радо схвалює ініціативу проф.Ковалівського, а від себе додає, що «матеріал як для підготовчих праць, так і до навчання грамоти треба брати з того життя, що оточує дитину»; «в матеріалі до читання треба в художній формі відбити побут сучасного радянського села (в приступній для дитини формі)»; «граMATика повинна бути запереченням старої граматики – ...бути скоріше цікавою книжкою до читання, аніж граматиною, в той же час вона повинна бути ключем до читання» /3/.

Безсумнівно, цей видавничий проект мав усі підстави стати явищем у шкільному та культурному житті України, але знову завадив грошовий дефіцит. Відсутність обігових коштів, писали з Києва до Правління Книгоспілки, ставить під сумнів усі корпоративні плани і не дасть змоги втілити намічене у поліграфічну кінцеву форму. Ця доля імовірно спіткала і проект навчально–методичного комплексу проф.П. Ковалівського, бо він вимагав негайних і великих вкладень коштів, яких у Книгоспілці 1923 р. не було.

Завадою, наступною після безгрошів'я, був брак паперових ресурсів. З комерційним Центробумтрестом Київська філія Книгоспілки уклала комерційний же договір тільки на 1/6 потрібного їй паперу терміном 1,5 місяці на виплат. Отже, розрахуватися за книгу з професором Кисельовим і водночас укласти з ним та проф. Ковалівським наступний договір – нереально. Та ще більшу турботу книгоспілчанам обіцяли чутки: «...В Києві останніми днями уперто говорять про монополізацію підручників; просимо поінформувати нас у цій справі, а також в справі нашого кредиту у Госбанку»/4/.

Про кредитні ресурси Правління турбувалося постійно, оскільки більш як на короткі кредити Книгоспілка розраховувати не могла. До того ж чутки про монополізацію виявилися правдою. Для Книгоспілки це означало, що відтепер її видавництво повинне випускати навчальну літературу як примусово

спільний проект з ДВУ, якщо воно всерйоз і довго сподівається видавати підручники.

За правами, наданими ДВУ владою, в 75% тиражу вподобаних Держвидавом підручників, які підготовлені Київською філією, Книгоспілка не мала права застосувати свою видавничу марку. Допускалася лише позначка дрібним шрифтом на зворотному боці титульних аркушів: «Видання надруковане (!) Всеукраїнським книготорговельним та книговидавничим товариством «Книгоспілка» 151. Натомість лицьовий бік титулів у вихідних даних прикрашала позначка «ДВУ».

«Договірні» стосунки Книгоспілки з Держвидавом у справі такої співпраці перебігали над велику силу. Квазіспільне видання підручників було предметом безупинних суперечок, обопільних претензій та осяжного листування. Відкриває його початковий договір на спільне видання книг ДВУ та Книгоспілкою від 12.07.1923 р. Там, зокрема, зазначено:

1. Книгоспілка мусить повідомляти ДВУ про кожне своє призначене до випуску видання з доданням відомостей про його автора, назву, приблизний обсяг, рецензію та докладних – про план-проспект і сутність умов видавничого договору;

2. ДВУ натомість дістає право вступати учасником до кожного видання Книгоспілки, і після отриманого про це повідомлення Книгоспілка мусить подати ДВУ призначений до друку рукопис і орієнтовну калькуляцію витрат на його друк;

3. По кожному зі спільних видань ДВУ і Книгоспілка укладають окремий договір із зазначенням усіх належних відомостей, а також відповідальності сторін;

4. Видання на підставі цих договорів повинні містити у всьому призначеному для ДВУ накладі позначку на звороті титула:

«Надруковано на замовлення Державного видавництва України Кооперативним видавничим і книготорговельним товариством «Книгоспілка», а їх титул відповідно матиме видавничу марку ДВУ;

5. З кожного друкованого на підставі цього договору видання ДВУ має право лишити за собою не більше 70% усього накладу [...];

6. У день виходу з друкарні кожної нової партії договірних підручників ДВУ має право забрати одразу ж усю належну йому частку (тобто 70%);

7. Собівартість кожного договірною видання, а також обов'язковий для обох сторін номінал (фіксована ціна продажу у роздріб) визначаються на підставі поданих обома сторонами даних по виході книги з друку;

8. Частка тиражу, що друкowana для ДВУ, виконується на папері останнього; вартість паперу до калькуляції не включається;

9. Вартість випущених по договору книг ДВУ сплачує Книгоспілка за дійсною собівартістю, встановленою на підставі погодженої сторонами калькуляції, з надвишкою 25% у рахунок організаційних витрат і підприємницького прибутку;

10. Схема розрахунку:

- при підписанні договору на кожне окреме видання ДВУ видає Книгоспілка авансом 25% вартості замовленої ним частини тиражу згідно з попередньою калькуляцією;

- у міру здання книг – ще 50%;

- кінцевий розрахунок – у місячний термін з дня здання останньої партії книг;

11. Книгоспілка не має права додруковувати або випускати новим виданням вже видані нею по договорах з ДВУ книги раніше за строк, обумовлений окремо в цих договорах;

12. При додрукуванні книги або випуску її Книгоспілкою в новому виданні (редакції) ДВУ має право увійти учасником в це видання на підставі згаданих вище умов;

13. За всіма претензіями, що можуть виникнути з боку автора, видавців чи кого б то не було, цілковиту відповідальність несе Книгоспілка;

14. У випадку невиконання умов договору в цілому чи частково винна сторона, незалежно від компенсації за понесені збитки, сплачує потерпілій стороні недодержку (неустойку) в розмірі 500 червінців /6/.

Такий договір укладався терміном на один рік, але міг бути подовжений по його закінченні автоматично ще на 2 роки (якщо жодна зі сторін не заявить про своє бажання ліквідувати договір або змінити його умови). Проте на практиці упродовж 1923–1926 рр. договірні положення коригувалися частіше, приблизно двічі на рік, – причому переважно не на користь Книгоспілки.

Так, уже через 8 місяців ДВУ пом'якшило собі фінансові зобов'язання перед Книгоспілкою, поставивши схему платежів у залежність від накладу: чим вищим був наклад, тим менше ДВУ сплачувало перший внесок при підписанні договору. Це призвело до його хронічної заборгованості перед

Книгоспілкою, тим більше що свої борги ДВУ воліло віддавати... векселями самої Книгоспілки, якими остання мусила розплачуватись за папір, бо і своїх зобов'язань щодо паперу ДВУ не виконувало як належить. Таке мало місце, приміром, улітку наступного 1924 року, коли Правління ДВУ зробило спробу відтягти переоформлення договору з Книгоспілкою і на цій слушній підставі відмовилося фінансувати всі видання договірної програми, крім «Початкової граматики» О. Курило /7/. Тим воно поставило під зрив програму шкільного сезону і змусило Правління Книгоспілки ще більше залізти в борги.

Понад усі свої попередні узурпації Правління ДВУ забажало провести «Граматику» в Книгоспілці як повторне видання, тобто сплатити свій аванс за нього не 15%, як вимагав договір, а 10%. Щоб оборонити власні інтереси хоч тут, Правління Книгоспілки звернулося по експертну оцінку, і завідувач технічної частини Книгоспілки О. Совз виніс вердикт: «Граматику» друкується з набору, а не з стереотипу, тож вважати її повторним виданням немає технологічних підстав /8/.

Прагнучи убезпечитися від примх колеги-монополітика, Правління Книгоспілки висунуло ДВУ зустрічні умови:

а) поки друкується видання, ДВУ повинне видати Книгоспілці вексель під 50% калькуляційної вартості цього видання терміном погашення 90 днів;

б) за несвоєчасне поставлення паперу ДВУ сплачує пеню 0,5% на день від загальної вартості тиражу; те саме зробить Книгоспілка, якщо затримка у виході тиражу станеться з її вини;

в) якщо аванс від ДВУ не надійде впродовж 7 днів, а папір – упродовж 9 днів, то Книгоспілка розриває з ним договір, і ДВУ мусить сплатити їй недодержку по фактичних витратах /9/.

Певно, Правління ДВУ образилося на суміжників-«донорів» за такий підступ, адже взагалі позбавило Книгоспілку права ставити свою марку на замовних виданнях з її «законних» 25% тиражу /10/. Її участь у виданнях навчальної літератури звідтоді позначено на звороті титула лише як «Підготовлено до друку... Книгоспілкою».

Але в подібний спосіб Держвидав поведився не завжди і не з усіма своїми компаньйонами. Прикладом тому є договір ДВУ з авторитетним видавничим товариством «Час», якому пощастило в 1922 р. перереєструватися як видавничому кооперативові. В середині 1924 року «Час» підготував і видав два вельми вдатних словника: практичний російсько-український та українсько-російський словник під ред. Я. Савченка. У Держвидаві про те знали перші, бо давали дозвіл на друк, та ж коли словники стали добре розкуповуватись, у ДВУ розсудили: конкурента слід приручити, а його

доробком – скористатися на власну користь. Отже, договір між ДВУ і «Часом» в особі члена його Правління Юрія Мицюка, укладений в Києві 8.08.1924 р., містив таке:

1. ДВУ замовляє видавництву «Час» обидва названих словники накладом по 15 тис. прим. кожний;

2. Словники випускаються під маркою ДВУ і з позначкою на звороті титула, що підготовлено їх видавництвом «Час» на замовлення Державного видавництва України;

3. Понад здані ДВУ накладу видавництво «Час» має право друкувати для себе самостійно під маркою ДВУ (!..) зазначені словники без обмеження їх накладів і кількості видань, причому номінал на цю книгопродукцію встановлюватиметься за погодженням сторін і є для них обов'язковим.

Повернути словникам свою марку «Час» зможе тільки тоді, коли ДВУ випустить під своєю «фірмою» інші аналогічні видання.

Випущені «Часом» до укладення цього договору і розпродані 10 тис. прим. російсько-українського словника не вважалися порушенням договірних стосунків ДВУ і «Часу»;

4. За здані ДВУ словники останнє зобов'язувалося сплатити «Часові» по 10 коп. золотих за кожний примірник російсько-українського і по 13 червонних коп. за кожний примірник українсько-російського словника Л. Савченка. Весь папір на замовний наклад ДВУ мало відпустити «Часові» за свій рахунок;

5. Усі стосунки з авторами словників, а також поліграфічні та організаційні витрати покладено на видавництво «Час», а ДВУ не несе ніякої відповідальності в цьому проекті як перед авторами, так і перед третіми особами;

6. Схема розрахунків ДВУ з «Часом»:

- при підписанні договору ДВУ сплачує 30% авансу від калькуляційної вартості словників (виходячи з п. 4 цього договору);

- при зданні «Часом» означених словників ДВУ сплачує йому 30% загальної вартості замовлення;

- кінцевий розрахунок за здані накладу має відбутися у двомісячний термін від дня повного здання словників ДВУ;

7. Видавництво «Час» зобов'язується надрукувати замовні словники і здати їх повністю на центральний склад ДВУ в Києві впродовж 6 тижнів. Початком цього терміну є день відпуску Київським відділенням ДВУ

необхідної для тієї кількості паперу. В разі, коли папір не буде відпущений «Часові» впродовж 2 тижнів з дня підписання цього договору, термін виконання замовлення має бути змінений за обоєпільним погодженням сторін;

8. Перші словники, які вийдуть у «Часі» для ДВУ в рамках замовного накладу, мають бути здані на Центральний склад ДВУ в Києві;

9. У випадку невчасного їх здання «Час» має сплатити ДВУ пеню в розмірі 1% від номінальної вартості накладу за кожний день затримки; натомість ДВУ в разі невчасної сплати належних від нього видавництву «Час» платежів мусить сплатити останньому пеню в розмірі 2% на місяць з несплаченої вчасно суми /11/.

Єдина спільна риса між укладеними Держвидавком договорами з Книгоспілкою та «Часом» полягає в тому, що на рахунок двох останніх відносилися витрати зі сплачування гербового збору.

VI

Зрозуміло, Книгоспілка терпіла тиск Держвидаву лише тому, що підручники навіть в мізерній кількості 25% від загального тиражу давали прибуток, який не міг бути отриманий від жодного іншого різновиду книгопродукції. Підручник так само був капіталоутворювальним при непі, як і за книжкового буму 1917–1921 рр. Виручені від його реалізації кошти давали змогу швидко розширювати видавничу програму і не мати проблем з розповсюдженням її плодів. Задіявши для цього систему споживчої кооперації, Книгоспілка опинилася в найкращому становищі стосовно поширення виданих нею книг на сільському ринку. Треба було тільки посприяти низовим книгорозповсюджувачам у формі практичних семінарів та некоротких доступних кредитів, і в Книгоспілці чинили саме так /1/.

Книжка для селянина – не більше ніж ярмарковий крам, але крам особливий. Навчати кооператорів належно поводитися з ним розпочали уже 1924 року. Через спеціальних інструкторів було проведено кампанію в сільських споживчих товариствах, читальнях і школах. Задля підвищення інтересу кооператорів до книготоргівлі правив кредит Книгоспілки всім районним коопспілкам, які виявлять бажання взятися торгувати книгою в сільських крамницях (книжкові полицки). Не залишилися поза тим і сільські школярі: їх залучали до книжкового обігу через мережу шкільних кооперативів.

Дорослі й не завжди письменні селяни все частіше могли бачити книгу в руках дітей-школярів, а також зустрічалися з продукцією Книгоспілки в крамницях, де її дрібними брошурами часто давали... здачу. Саме невеликі за

обсягом та вартістю, доступні малописьменній людині видання і були представлені рештою 15% з асортименту видавництва Книгоспілки в її перший установчий рік.

Ця дрібна, та справжня бібліотека уже була розосереджена по групах творів:

- красне письменство (початок повного зібрання творів Лесі Українки, збірки В. Сосюри, В. Поліщука);
- дитяча література («Казки» І. Франка, «Горобчик» Г. Цур-Мюллен);
- довідкова література (И. Виноградов «Ведение железнодорожных дел», А. Терехов «Сборник декретов и распоряжений по налоговому обложению»);
- ноти («День пролетаріату» – музика на слова Е. Толлера) /2/;

Нотне видання у видавничому асортименті тих часів - неабияка рідкість і не менший ризик для видавців. А видавці Книгоспілки його затіяли, ще й не маючи бази для нотного друку, та під час роботи був утрачений рукопис з перекладом слів. У пошуках заміни Правління Книгоспілки мусило терміново звернутися до представника Вукопспілки в Берліні А. Геттлера з проханням відшукати потрібний текст – і негайно зіткнулося з небажанням німецьких видавців мати справу з українськими колегами. Всі друкарі й типографи Німеччини вимагали у представника Книгоспілки документ, який би підтверджував право на видання саме цих нот і віршів. Але ж УСРР дотоді не уклала ще жодних конвенцій з охорони авторського права. Тому офіційні особи Книгоспілки мусили в кожному конкретному випадку вдаватися до безпосередніх контактів з цікавими для їх установи зарубіжними авторами, щоб придбати в них право на видання /3/.

Закордонне листування і матеріали редакційно-видавничого відділу засвідчують, як важко було часом Книгоспілці втримуватись між вигідним і пристойним. Але на її користь безумовно свідчать видання, об'єднані в «Бібліотеку Книгоспілки» – справжню видавничу серію, ознаку сталої культури видавництва. В свою чергу, «Бібліотека» поділялася ще на 8 (під)серій:

- гумору й сатири (О. Вишня «Діли небесні», В. Винниченко «Записна книжка»);
- критики й історії літератури (В. Коряк «Поет української інтелігенції (М. Коцюбинський)», Т. Шевченко «Уривки з «Щоденника», Г. Плеханов «Мистецтво й суспільне життя»);
- театральної (А. Доде «Білі гвоздики», О. Степанова «Грим», С. Васильченко «Кармелюк»);

- педагогічної (І. Рибников «Вступ до вивчення дитини»);
- соціально-політичної (О. Сухоплюєв «Відокремлення школи від церкви»);
- економічної («Очерки крестьянских бюджетов Украины»);
- сільського господарства (О. Малюга «Сільськогосподарські артілі», А. Головка «Солодкий хліб (про цукровий буряк)», «Як багатіти (розводьте свиней)»);
- кооперативної («Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація на Україні»).

Поза серією вийшли видання з українознавства («Практичний підручник діловодства українською мовою» О. Бузинного та В. Щепотьєва, «Український язык» О. Синявського) та шкільна підсобна (допоміжна) література (додаткові матеріали до шкільних програм – «Початки метеорології» В. Вебера, «Теорія поезії» В. Гаєвського, «Віки та людська праця» О. Бернашевського) /4/.

Ненавчальний асортимент літератури, виданої Книгоспілкою в 1923 р., складала переважно невеликі обсягом (1-4 авт. арк.) і дуже скромні оформленням книжки малого (кишенькового) формату. Їх середній наклад становив від 3 до 5 тисяч примірників переважно українською мовою (72,3%).

Такої цілком ліквідної літератури було продано на 362 тис. крб золотом при тому, що номінальна ціна за примірник коливалася від 0,05 до 2,9 крб. Це означало, що продукція Книгоспілки правильно «подана серед цілої низки політосвітніх занять і розваг» (Юр Меженко) в сільпо, читальнях і школах: вона віднайшла свій рентабельний ринок. Його нечисленні ще покупці віддячили книгоспілчанам за увагу до своїх потреб і вподобань. Таким чином, почало втілюватися в життя і бажання можновладців, «щоб уже до зими, коли селяни мають досить часу, усі сільські кооперативи разом з цукром і тютюном могли дати селянинові й корисну йому книжку» (з циркуляра голови Вукоради В. Затонського) /5/.

VIІ

Враховуючи обставини, за яких перший прибутковий асортимент книги для села побачив світ, можна стверджувати: в Книгоспілці зробили неможливе. За 9 місяців при хронічній нестачі коштів і відсутності авторів було «від нуля» розгорнуто і здійснено видавничу програму. Вона мала ринковий успіх тому, що спиралася на друки високозбутових груп літератури: підручники, навчальні посібники та популярну практичну брошуру,

кооперативно-сільськогосподарську за тематикою і написану доступно для селян.

Вибір Книгоспілкою рукописів до друку виявився безпомилковим. Авжеж, усяка неприбуткова назва могла за тієї ситуації стати останньою, і працівники редакційно-видавничого відділу це належно усвідомлювали. З цих же міркувань видавництво відмовилося від видання багатьох вузьковідомчих творів «відповідальних» авторів. Відмову формулювали чітко, як-от на пропозицію Коопстраху: «Друкувати книгу професора Воблого «Основы экономики страхования» можна тільки, якщо на цю роботу [вами] буде дане замовлення і аванс (попередня оплата – **О.Л.**) під нього в розмірі не менш як 50% вартості замовлення» /1/.

Справа могла бути погоджена позитивно, якщо автор і відповідальні поважні організації не тиснули на видавців адміністративними повноваженнями, а шукали з ними згоди, передовсім комерційної. Пропонуючи Книгоспілці до друку розробки з бюджетів селянських господарств, Всеукраїнське агрономічне товариство (ВАТ) одразу ж брало на себе:

- а) відповідальність за зміст книги;
- б) виплату всіх видів гонорару по ній;
- в) гарантувало сплатити половину витрат на її друк по калькуляції.

Книгоспілці було запропоновано видати цю книгу тиражем 2 тис. примірників – видавництво взяло на себе технічну підготовку рукопису до поліграфічного відтворення, друкарські послуги, надало свій папір і вділило частину коштів на видання /2/. Його тираж домовилися поділити порівну і на титульних аркушах вказати марки Книгоспілки і ВАТ. Термін виходу книги – 2 тижні. Про ціну сторони домовлялися окремо.

Головну проблему для Книгоспілки щодо формування нею асортименту видань становили не стільки набридливі відомчі претензії «надрукуватися» за чужий рахунок, як відсутність достойних рукописів з навчальної літератури. Кооперативні видавці мусили постійно звертатися до авторів старих підручників і прохати переробити їх твори на нові вимоги. Приміром, в листі до О. Соколовського редакційно-видавничий відділ Київської філії жадає від автора, щоб він пристосував свій підручник ботаніки до вимог спеціальних закладів сільськогосподарської шкільної освіти /3/. Але В. Качинському з Книгоспілки запропонували розробити схему (план-проспект) вже нової книги – підручника «Кооперація і колективізація» (до 8 авт. арк.). Оскільки однойменний курс в сільськогосподарських школах і технікумах базувався на засадах нової ідеології, то прототипів його методичного забезпечення під можливу переробку існувати не могло – їх треба було створити /4/.

В пошуках відповідного авторського середовища видавці Книгоспілки звернулися до Сільськогосподарського наукового комітету. Вони листовно висловили надію, що ця установа не просто допоможе їм шукати потенційних авторів, а корпоративно долучиться до видавничої роботи в Книгоспілці з наукового редагування сільгосплітератури та підручників /5/.

За всіх своїх скрут Книгоспілка не мала наміру скупитися на оплату праці кваліфікованих фахівців. З офіційної довідки її Правління дізнаємося, що за оригінальну роботу наукового характеру Книгоспілка виплачує авторський гонорар 40–50 крб. в золотому вираженні за авторський аркуш. В особливих випадках (термінова потреба, негайна прибутковість видання) з авторами могли обговорювати й оформлювати персональні угоди, виходячи із більших ставок гонорару /6/.

Це давало можливість вибирати найпевніші пропозиції і найкомпетентніших авторів – як, приміром, професор С. Веселовський з сільськогосподарського інституту КПІ. Йому від Книгоспілки надійшла особиста пропозиція готувати підручник «Організація сільського господарства» приблизним обсягом 8 авт. арк. Термін виконання був призначений у півроку, до 1.05.1924 р. /7/.

Та ж укладання підручників є справа тривала, а програму видань слід комплектувати негайно, бо новий навчальний рік і конкуренти не чекатимуть. З цієї причини Книгоспілка шукала згоди інших авторів і видавців, які володіли правами на авторські видання. Конкурента дуже зручно перетворити на спілника, і тоді рукопис потрібної книги стане доступним без зайвих турбот.

Приміром, у видавничому плані Методкому є вакантною позиція підручника з природничих наук, а в Україні можливий автор потрібного твору все не зголошується. Це дає Київській філії Книгоспілки підставу звернутися до Москви в Товариство книгодруку І. Ситіна: українським видавцям добре відома книга І. Трояновського «Природознавство», що право на її друк належить особисто І. Ситіну. Заручившись листовною згодою останнього, Правління Книгоспілки змогло дістати дозвіл Методичного комітету України на передрук III частини цього великого видання, і невдовзі по виході воно було продане. Тоді Книгоспілка офіційно звіdomляє Товариство І. Ситіна: подаємо на дозвіл і I та II частини. Тільки дуже шкода, що не пощастило добитися від Методкому позначки «рекомендовано», а не просто «дозволено». «Рекомендацію» можна влаштувати, тільки якщо автор І. Трояновський погодиться внести в рукопис деякі зміни: «это сделало бы переиздание исключительно интересным» та очевидно прибутковим на книгоринку України – а свої позиції на ньому старий І. Ситін волів зберегти й за більшовицького правління /8/. З Книгоспілки тим часом просили повідомити,

на яких конкретно умовах відбудеться спільне перевидання: тираж означеному творові був дозволений 25 тис. прим. Українські видавці від кооперації не завадили при тому завважити, що крім своєї видавничої марки обов'язково позначають на книгах усього накладу: «Друкується з дозволу автора і Товариства І. Д. Ситіна» /9/.

І автор і володар прав на його твори не змогли встояти перед гречною пропозицією. Це засвідчує згода їх обох на видання Книгоспілкою в Україні не одної, а двох книг І. Трояновського. Єдине застереження: «Природа і її явища» таки мусить бути перероблена за вимогами Методкому, але на доробку її краще віддати комусь із місцевих спеціалістів-науковців і здійснити це впродовж півроку /10/.

Надалі професор Трояновський спілкувався з видавничими працівниками Книгоспілки уже особисто. Автограф його листа містить первинні умови на видання в Україні означених творів:

1) право на видання книг автор відступає Книгоспілці на 2 роки;

2) якщо автор не встигне виправити рукопис «Природи та її явищ» до 1.04.1924 р., то він дає Книгоспілці право друкувати книгу так, як вона до того вийшла в ДВУ 1923 року. Але друге видання обов'язково мусить бути піддане виправленням: зміни вносити не пізніш як за станом на 31.12.1924 р. Що до «Природознавства», то цей твір має вийти тільки у виправленому вигляді, трьома окремими книгами. Які саме це будуть книги, автор не зазначив: «Это будет зависеть от моего возвращения из Америки»;

3) гонорари авторові мають бути нараховані так:

І видання – 25 крб. золотом з авт. аркуша + 5% з номіналу проданих книг (виплачувати 4 рази на рік по мірі реалізації накладу);

II видання – без поаркушної оплати, але 8% з номіналу проданих примірників;

Решта можливих видань – по 10% з номіналу проданих книг.

Перший аванс автор бажав отримати до 25 червня 1924 року /11/. Але надалі в документах Книгоспілки слід його творів не позначений. Відрядження виявилось довжиною в усе життя?

VIII

Конкуренція на інформаційних ринках завжди виявлялася безжальна і жорстка. Проте комерція тут якнайближче підходить до культурних потреб людей. Наскільки тісно комерційний розрахунок співіснував у Книгоспілці з

культурним поступом, засвідчує нам низка її гуманітарних проектів. Це – перші корпуси виданих по-українському зібрань класиків української та зарубіжної літератури, історії (наскільки дозволяв ідеологічний тиск), дитячі книжки, музичні й драматичні твори. Всі ці групи друків представлені у видавничому асортименті Книгоспілки вже 1923 року, надалі ж їхній склад і форми подання вдосконалювалися.

Встановлюючи контакт з авторами зарубіжних бестселерів, будь вони наукові, навчальні чи художні, Книгоспілка й сама формувала середовище для появи цікавих ідей та проектів. За таке намагання слід вважати, приміром, пропозицію її Київської філії працівникам кафедри історії України ВУАН: підготувати не просто підручник, а універсальне навчальне видання «з поля історії культури». Історикам було негайно запропоновано укласти комерційний договір у редвидаві Книгоспілки. Діаспора з вантажем академічних традицій ще не була сформована українцями настільки, щоб в материковій Україні можна було запозичувати звідтам готові висліди національної історії /1/.

Тим часом у редакційно-видавничому відділі Київської філії, яка переважно й формувала репертуар видань Книгоспілки, навряд чи розраховували на академічні лаври, коли вперше зважилися упорядкувати й видати всю творчу спадщину Лесі Українки. Її особистість являє світові настільки неординарне явище літератури і світоглядний феномен, що залишити її поза увагою не міг в Україні жоден поважний видавець. Та й Лесі Українці щастило на видавців, які, втім, не надто переймалися методичним забезпеченням її творів, що виходили без коментарів, передмов та й взагалі без ознак видавничого апарату. Але сприйняти творчість Лариси Косач без путівника – марна справа й для людини з вищою освітою, не кажучи вже про самоука.

Тому до укладення перших томів зібрання творів Л. Українки в Київській філії були залучені фахівці – кращі редактори, коментатори, критики. Науковим координатором цієї роботи був М. Зеров (допомогали йому П. Филипович, Я. Мамонтов, післяслово написав Б. Якубський), і його вступну статтю до цього зібрання в Книгоспілці видали окремою брошурою (1926) /2/. Та ж право називатися академічним надав цьому зібранню інший додаток, котрого автор укладав з власної волі й потім запропонував у Книгоспілку поза її програмою підготовки. Директор Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) Юр Меженко підготував повну бібліографію творів Лесі Українки і подав пропозицію Правлінню Книгоспілки включити її до зібрання, перший том якого вже друкувався. Бібліографія складалася з двох частин: твори Лесі Українки (24 назви) і література про Лесю Українку (80 назв). За обопільною згодою укладача і керівників Книгоспілки

бібліографічний матеріал був переадресований до Києва, де мусили погодити всі питання технічного характеру і вмістити бібліографію в останній, сьомий том зібрання /3/.

Книгоспілчани скористалися неочікуваною ініціативою Юра Меженка – і продовжили з ним видавничі стосунки. Через чотири місяці, в липні 1923 р., провідний український книгознавець уклав з Київською філією договір на переклад роману А. Франса «Острів пінгвінів» і здав готову роботу рівно через півроку /4/.

Підготувати переклад ще одного твору французької літературної класики, але для менш підготовленого читача, запропонували Я.Ярову. Книгоспілка якраз намітила в оперативні плани сатиру-памфлет Вольтера «Білий Бик», і бажала не просто скористатися послугами перекладача, а зробити в рукописі адаптаційні купюри, примітки і додати передмову. Обсяг готового твору мав бути доведений до 180 тис. знаків упродовж 10 днів (!). За термінову роботу авторові поклали 200 золотих крб. завдатку і ще 250 крб. – при зданні рукопису, коректура безкоштовно /5/. До речі, місячний оклад за найвищим в СРСР часів непу 17 розрядом (для керівних працівників) становив 96 крб. золотом /6/.

Перехідні часи Нової історії завжди характеризуються потягом людей до перекладної літератури, особливо белетристики, що тематично суголосна їх настроям. У стабільні періоди життя белетристикою захоплюються переважно діти й підлітки, яких приваблюють яскраві образи і сильні почуття. Радянська влада, проте, «скасувала» бульварні та пригодницькі твори як буржуазний пережиток, але деякі книжки такого жанру були офіційно піднесені в ранг символів, їхні персонажі мали правити юнацтву за приклад нових стосунків зі світом з позицій «революційної доцільності». До одного з таких творів Книгоспілка першою в Україні спрямувала видавничу увагу. «Спартак» Р. Джованьйолі, запропонований Г. Хоткевичу для перекладу, мав бути й відповідно пристосований до сприйняття молодших школярів.

В листі до перекладача видавці Київської філії наполягали поспішити з перекладом, адже в Харкові у цей час зорганізовувалася нова видавнича структура під назвою «Спартак». В Книгоспілці не без підстав гадали, що «Спартак»-видавництво зажадає розпочати свою діяльність «Спартаком»-романом, тож просили Г. Хоткевича виготовити рукопис раніше строку, зазначеного в договорі /7/. Той дослухався поради і вчинив так, як просили. Замовник, проте, розраховуватись за працю не поспішав. Перекладач нарікає на те в листі, відправленому через два місяці на адресу Книгоспілки. Крім того, що Хоткевич вимагає остаточних розрахунків по гонорарах (очевидно, сподівається надвишки за терміновість), він ставить обов'язковою умовою, щоб гроші йому було переказано в червінцях «по курсу завтрашнього дня» /8/.

Пересторогу щодо форми розрахунків не можна вважати примхою, бо навіть впровадження в грошовий обіг СРСР золотих мірил вартості не могло компенсувати швидку інфляцію.

Наявність вільних коштів суттєво впливала у 20-ті роки на плани українських видавництв аж до прикладів такого взаємозаліку, який демонструє нам листування партійного видавництва «Червоний шлях» з кооперативною Книгоспілкою на предмет видання п'єси Є. Кротевича «Віталій». «Червоний шлях» уклав з цим автором угоду на видання його твору і навіть сплатив невеликий аванс (0,7609 черв.), але далі справа не рушила імовірно через відсутність у «Шляху» коштів. Такі кошти натомість знайшлися у Книгоспілки, тож «Червоний шлях» листовно звідомив її Правління, що відступає «Віталій» і право на його друк КНС, прохаючи зарахувати видану авторові суму вже як аванс Книгоспілки. Гроші за аванс мали спрямовуватись на покриття боргу «Червоного шляху» в друкарні КНС і пройти взаємозаліком /9/. Але Книгоспілка, прийнявши на себе видання п'єси і фінансові трати по ньому, повернула суму виплаченого Є. Кротевичу гонорару на рахунок «Червоного шляху» /10/.

Альтруїзм попереднього випадку пояснюється тим, що твори для театру аматорів, зокрема шкільного, були в Україні не менш популярними за підручковий та юнацький асортимент. Замовлення на переклад з російської мови інсценізації Г.Шмелєва «Догоним сонце» від Книгоспілки дістав М. Доленго. Воно було термінове або здійснювалося у режимі «форс-мажор», бо видавці висловили готовність оплатити послуги перекладача з розрахунку 25 крб. золотом за авт. аркуш /11/.

Тільки терміною потребою ринку і браком часу можна пояснити випадок з практики Київської філії КНС, коли редактуру навчального видання було залишено на совісті його авторів. «Практичний підручник діловодства українською мовою», підготовлений лекторами Полтавського інституту народної освіти О. Бузинним та В. Щепотьєвим, був першою книгою такого типу в Україні /12/. Відповідно, Книгоспілка поспішала викинути її на ринок, щоб швидко повернути вкладені кошти, тому розрахунки, зносини з авторами і керівництво виданням доручила на місці І. Крєкотню /13/. Від себе Правління додало перелік бажаних додатків:

- короткі зразки ділової фразеології (найусталеніші вирази);
- зразки основних бланків;
- короткий словник скорочень, вжитих у книзі.

Загальну редакцію видання планували доручити професорові О. Синявському, але перебіг подій, не залежних від волі видавців, змусив їх

випустити «Практичний підручник...» у авторській редакції. Наслідок у вигляді розгромної рецензії не забарився у додатку до «Вістей ВУЦВК» газеті «Література, наука, мистецтво» (№11 від 16.12.1923 р.):

«...Замість дати нам зразки офіційних паперів, писаних живою народньою мовою, – закидав рецензент В. Дністренко, – та пристосувати ті папери до мови й вимог нашого зреволюціонованого масовика, автори перекладають стару російську канцелярщину на українську мову». Рецензент згоден дарувати виданню, що його матеріал «друкувала малописьменна машиністка», та ж «підручника діловодства складали люде з іменем. Машиністці треба вибачити, а авторам підручника та видавництву «Книгоспілка» слід нагадати, що треба шанувати свою фірму». Автор рецензії, проте, не відмовляє Книгоспілці в тому, що «з зовнішнього боку так що до коректи, як і технічного виконання книжка бездоганна». Тож престижу фірми додержано принаймні зовнішньо. А головне, додамо від себе, не загаяно з припливом обігових коштів – це стабільно забезпечувало видавничу непотоплюваність як при НЕПі, так і тепер.

Втім, у редакційних планах Книгоспілки за 1923 рік трапляються й відверто некомерційні видання. Приміром, її Київська філія увійшла в договірні відносини з А. Дерманом з приводу видання двох його книг: «Писатели из народа» та «В. Г. Короленко». Оскільки названі твори є скоріше літературно-критичні, а не навчального характеру, то розрахунок авторського гонорару одразу за дві книги з обмеженою ліквідністю виглядає дещо дивним:

- 1) тираж 15 тис. прим. в один чи декілька заводів (з матриць), в крайньому разі – 10 тис.;
- 2) подвійний найвищий гонорар за аркуш – 40 крб. золотом;
- 3) Книгоспілка дістає виняткове право на це видання терміном 2 роки;
- 4) за повторні видання тим самим тиражем гонорар за аркуш – 20 крб. золотих;
- 5) 25% авансу сплачується при укладенні договору, решта – по представленні рукописів;
- 6) коректура провадитиметься без окремої оплати і негайно, договір укладається без зволікань;
- 7) на всі доробки – 2 місяці /14/.

Успішний досвід А. Дермана вочевидь прихилив до співпраці з Книгоспілкою інших можливих авторів некомерційної, але культурно

вартісної літератури. Доречно згадати, що українська школа потребувала тоді не тільки підручників - практично не існувало додаткових видань за програмою з рідної та зарубіжної літератур. І Книгоспілка свідомо формувала свої плани з розрахунку на поповнення шкільних бібліотек, створюючи поволі той літературно-критичний масив джерел, які всі ми знаємо тепер з дитинства. Приміром, до редакції книгоспілчанського журналу «Книга» надійшов лист з Полтавського міського музею. Тамтешній працівник і вчитель Ю. Циганенко пропонував київським видавцям підготовлені ним до друку листи з особистих архівів П. Мирного та інший цінний матеріал до біографії письменника, що може бути використаний для коментарів, додатків та приміток /15/.

Невідомо, чи скористалися в Книгоспілці заявкою провінційного вчителя, а от популярний сатирик Кость Котко (М. Любченко) здобувся на увагу книгоспілчан майже як живий класик. І не дивно, адже він уклав єдину в своєму роді працю – історію України в популярно-сатиричному викладі під характерною для епохи назвою «Істукрев» (згодом також «Істукят»). Книга прикрасила загальну серію Книгоспілки, а К.Котко був завірений в тому, що без його фахових послуг видавництво не обійдеться при комплектуванні великої серії гумору і сатири. Крім творів самого М. Любченка, там планувалося поєднати гумористичні оповідання Бергіса, Теффі, Джакобса, Моррісона і, звичайно, всеукраїнського улюбленця й чемпіона тиражів Остапа Вишні /16/.

Та не з усіма прибутковими авторами в Книгоспілці поводитися так люб'язно. Якщо декотрі з таких дозволяли собі забути про виконавську дисципліну, їм це нехайно і дорого ставало. Приміром, автори хрестоматії з курсу географії О. Покровський та Л. Колісниченко невідомо чого тягли з поданням на затвердження у Методком своєї безумовно прибуткової праці. Воднораз вони порушили умови договору з Книгоспілкою, а це нікому безкарно не минало. Заповнити їх позицію в оперативному плані випуску видань нехайно ж зголосився новий авторський колектив, і видавці пригрозили перезамовити книгу, а з порушників – стягнути виплачені авансово суми в подвійному розмірі. Після цього порушники-автори підготували в рекордний строк усе, що від них вимагалось по договору /17/.

Поставивши видавничу роботу в спосіб, описаний вище, книгоспілчани могли сміливіше розробляти план видавничого сезону 1923/24 рр., щоби працювати вже без напруження всіх сил та ресурсів. Правління намагалося врегулювати суб'єктивно залежну частку дій Книгоспілки в такий спосіб, щоб об'єктивні й не залежні від зусиль її працівників обставини завдавали колективі якомога менше шкоди.

План видань на I квартал 1924 року мусив викликати у співробітників редакційно-видавничої частини законну гордість:

Підручники

- Я. Чепіга «Практична трудова педагогіка» (5 тис. прим.)
О. Синявський «Українська мова для робітфаків, профшкіл та самонавчання» (23 тис. прим.)
О. Синівський «Українська мова для шкіл соцвиху» (15 тис. прим.)

Кооперативна література

- Б. Яблоновський «Споживче товариство на селі» (3 тис. прим.)
В. Целлариус «Кооперація в боротьбі за соціалізм» (4 тис. прим.)
І. Кузнецов «Рахівництво в сільському господарстві» (3 тис. прим.)
Статут споживчих товариств (52 тис. прим.)
Плакат «Ленін про кооперацію» (5 тис. прим.)

Бібліотека Книгоспілки

Серія гумору і сатири

- О. Генрі «Любовні напої» (3 тис. прим.)
О.Вишня «Вишневі усмішки» (3 тис. прим.)

Серія театральна

- К. Вітфогель «Червоні солдати» (3 тис. прим.)
Лопе де Вега «Овеча Криниця» (3 тис. прим.)
Л. Гаерманс «Надія» (3 тис. прим.)

Дитячий театр

- О. Волобуєв «Мені тринадцятий минало» (3 тис. прим.)
І. Шмельов «Наздогонимо сонце» (3 тис. прим.)

Серія красного письменства

- С. Васильченко «Талант» (3 тис. прим.)

Бібліотека шкільної молоді

- Р. Джованьйолі «Спартак» (4 тис. прим.)
Ж. Верн «Витівка доктора Окса» (3 тис. прим.)

Ноти

- К.Богуславський «Червоний юнак» (3 тис. прим.) /18/.

Здавалося б, установчий період у Книгоспілці позаду, і всі проблеми розв'язуватимуться віднині в робочому порядку. Але.. помер Володимир Ленін. Хоч, як тепер заведено вважати, він і не чинив фактичного керівництва в останні роки життя, та система радянського ладу створювалася жорстко

замкнутою на «вождя». Його смерть відповідно призвела до суспільного струсу, нестабільності, спричинила розлади у ледь поправленому господарському житті.

ІХ

У хроніці «Бібліологічних вістей» – журналу УНІК (№1–2, 1925) зазначено: у другий операційний рік свого існування Книгоспілка вступила внутрішньо «цілком організованою, фінансово зміцнілою, з ґрунтовно складеним планом роботи. Технічні й матеріальні можливості видавничого відділу Книгоспілки за цей рік значно зросли» /1/. Фраза начебто проста й несуперечлива. Та між організаційним становленням і матеріальною незалежністю для КНС минув час пекельного напруження сил. Рік 1924-1 став установчим, коли вирішувалося: буде Книгоспілка існувати чи щезне з книжкового ринку подібно до більшості таких же організацій без фінансового підживлення і держбюджетних асигнувань.

Про те свідчить уже перший фінансовий документ 1924 року – балансний звіт Київської філії Книгоспілки її Правлінню в Харкові /2/. В доповідній записці до нього зауважено: справи з розрахунками могли б бути кращі, якби не:

- а) зриви, що їх постійно допускає ДВУ при виданні книг по договорах з Книгоспілкою і в торговельних з нею операціях;
- б) криза неплатежників, яка спричинила неможливість розрахуватися з цент союзом за літературу, надану «для підйому» і розгортання торгівлі книгою;
- в) тягар боргів «Село-книги», яку Книгоспілка поглинула з від'ємним балансом і покладами неходової літератури на складах;
- г) близькість літнього сезону з його мертвим штилем на книгоринку і одночасною потребою вкладати кошти в «осінню» програму випуску видань.

Єдиним виходом з цього становища за звичайних умов є просити фінансової допомоги від Центрального проводу. Так само вчинили і в Київській філії, попросивши коштів на роботу в літні місяці. Але за два тижні помер В. Ленін і велику країну охопив стовбняк не тільки масово-політичний, а й фінансово-господарський. З цим нічого не можна було вдіяти, і Книгоспілка стала шукати виходу самотужки.

Передусім треба було забезпечити додаткові надходження на розвиток системи книготоргівлі й видавничі видатки літнього періоду. Надходжень

можна було сподіватися лише, запровадивши паралельно до книжкової торгівлю дефіцитним канцелярським приладдям. Книгоспілка і раніше підтримувала в такий спосіб свій книготорг, там навіть спробували використати присутність у Відні І. Кречотня, який з часів Книгоспілки-першої виконував у австрійській столиці функції представника книжкової української кооперації /3/.

Але масових закупівель тоді не робилося, крім того складно було подолати митні перепони на експорт і справедливу недовіру німецьких фірм до українських кооператорів. Як закинув з цього приводу І. Кречотень, «наш брат, український комерсант і кооператор, вже досить скомпрометував себе комерційними балачками впусу» /4/. Загострення фінансових проблем змусило книгоспілчан терміново вибілювати образ української кооперації в частині ділової поведінки. На деякий час Книгоспілка навіть перевела розрахунки з ДВУ та іншими видавництвами у вексельний обіг, щоб мати змогу закупити через Зовнішторг СРСР потрібний обсяг канцелярського асортименту /5/.

Такі комерційні угоди є справою не одного дня, і зиск від їхніх наслідків відчувається теж не одразу. Але ринок чекати не буде, він вимагає негайних капіталовкладень або... звільнити місце. Книгоспілці якраз і довелося вибирати між можливістю розвиватись та підтриманням своєї присутності на якомога більшій кількості секторів книгоринку. Щоб розвиватись далі, КНС мусила відмовитись від вельми успішного періодичного видання «Книга» /6/. «Книгу» було передано у «напівспекулянтське» (С. Єфремов) видавництво «Шлях освіти» під провідне редакторство пролетарського критика В. Коряка, де вона в скорому підсумку зійшла нінащо /7/.

Але це «скидання баласту» зовсім не означало, що Книгоспілка залишає сектор фахової періодики. Було тільки скореговано тактику у відповідності з потребою моменту. Вже за два місяці Книгоспілка з ініціативи завідувача Київської філії М. Качеровського набула журнал Вукопспілки «Нова громада» /8/. Редагував часопис відомий і вельми чутливий до вимог доби літератор Олекса Кобець (Олексій Петрович Варавва) /9/. Цю періодику було долучено до редакційно-видавничої частини КНС на паях: 75% коштів на утримання «Нової громади» давала Вукопспілка, а 25%, друк, розсилка і редакційне керівництво залишилися на долю Книгоспілки. Характер видання при цьому не змінювався, до нього лише було додано кілька нових розділів й відділ реклами. М. Качеровський не приховував, що відводить «Новій громаді» функції рекламного забезпечення діяльності Книгоспілки /10/. Надалі він не забував повсякчас нагадувати редколегії «Нової громади» про її рекламно-інформаційні обов'язки: зокрема, вимагав ширше висвітлювати роль кооперації в культурному будівництві, видавничі справи в Україні, а також

регулярно подавати рекламу самої Книгоспілки. Про те, що «Нова громада» виконувала для Книгоспілки саме рекламну функцію, свідчить її утримування тривалий час Книгоспілці на збиток /11/.

Серйозне ставлення до реклами за відчайдушного фінансового становища КНС може видаватися дивацтвом, та насправді було ознакою досвіду й точного розрахунку. І те й інше уособлював Іван Кречотень, який на запрошення Книгоспілки повернувся з-за кордону і обійняв посаду завідувача її українського книжкового відділу та паперової крамниці Книгоспілки /12/. Цілком зрозуміло, що невдовзі цей свідок і учасник українського книжкового піднесення вже долучив свої зусилля до укладення першого каталогу українських книжок Книгоспілки, який побачив світ у січні 1924 року.

Цілковито підтримуючи цей рекламний захід, І. Кречотень зробив по каталогу цілу низку зауважень процедурного характеру. По-перше, він скоригував наклад каталогу, зменшивши його удвоє, до 10 тис. прим. – «улітку його все одно доведеться переробляти, доповнюючи новими виданнями» /13/. По-друге, Кречотень зробив власноручні додатки, вмістивши в каталог літературу, яка була підготовлена в Книгоспілці щойно з поданням каталогу до друку. По-третє, він обов'язково радив показати рукопис каталогу комусь з професійних книгарів, щоб виправили помилки в назвах, «котрі звичайний коректор не зможе замітити».

До порад І.Кречотня поставилися з усією можливою увагою: каталог українських книжок Книгоспілки з'явився тиражем 5 тис. прим, до 14 лютого 1924 р., коли відбулися збори пайовиків Книгоспілки в Харкові. До каталогу ввійшли переважно брошури невеликого обсягу, популярно і доступно написані на актуальні для селян теми:

«Порадник молодого наймита»,
Бородаєвський П. «Як розвести на піску сосновий бір»,
Пархоменко С. «Як треба боротися з зоною (грибкове ураження зернових культур – О.Л.)»,
Торохтій Я. «Пшеничка (кукурудза)»,
Шуліка О. «Як шукати щастя-долю (про кооперацію)» тощо.

Далеко не всі твори з каталогу були підготовлені працівниками Книгоспілки. Оскільки брак популяризаторів відчувався не менш гостро, ніж нестача обігових коштів, то видавничий план був оперативно скоригований за рахунок уже наявних видань на потребу дня – приміром, відомого «Скотолічебника» В. Короліва-Старого. Потребу селян в традиційно сприйнятному задовольнили, пропонуючи альбом з 11 знімків з Пересопницького Євангелія, «Переписку з Мотрею Кочубеївною» І. Мазепи та вислід Н. Мірзи-Авакянц «Українська жінка XVI -XVII століть».

Нове в каталозі українських книжок Книгоспілки постало у виданнях: Понятенко П. «Національність в освітленні законів спадковості», Кропоткін П. «Комунізм і анархія», Королів-Старий В. «Українці в Америці».

Практична наука промовляла українською мовою в творах: Нейрат О. «Історія античного господарства», Фещенко-Чопівський І. «Природні багатства України», «Графіт на Україні». Лисін Б. «Глини та глиняна промисловість на Україні» (останні двоє авторів – професори Київської політехніки – **О.Л.**).

З поля красного письменства Книгоспілка подала зокрема популярний нарис В. Доманицького «Смерть за правду. Пам'яті Івана Гуса», а також збірку поета й художника Михайла Жука «Співи землі».

Асортимент літератури з каталогу виявився сприйнятним для читача, бо справдився прогноз І. Кречотня: каталог було доповнено і того ж року видано ще раз.

Х

Проте основним джерелом прибутків для Книгоспілки і в 1924 р. так само залишався підручник, а всі найкращі підручники, як відомо, перебирало під свою марку ДВУ. Хронічні несплати Держвидаву по зобов'язаннях з Книгоспілкою на друк підручних книжок, власне, і поставили останню в незавидне матеріальне становище. В ДВУ зовсім не поспішали розраховуватися – навпаки, прагнули зв'язати Книгоспілці руки не тільки у видавничій сфері, а й стосовно книгопоширення. Держвидав робив постійні спроби зав'язати з низовими кооперативними організаціями стосунки в обхід Книгоспілки, створюючи паралельну систему книгорозповсюдження на основі приватних контрагентств (тепер це зветься «ексклюзивний дистрибутор») і власних філій.

В Книгоспілці вважали, що таким чином ДВУ хоче обмежити видавничу активність свого природного конкурента, не даючи йому змоги швидко обертати вкладений у видання капітал. Так само книгоспілчани усвідомили: «Від того, наскільки... вдасться утримати за собою периферію, буде залежати побудова... стосунків з ДВУ»/1/. Висновки з того вони зробили однозначні:

а) «слід негайно зайнятися об'їждженням периферії і провести кампанію з укладення нових договорів... В договори слід внести пункт про забирання книг винятково у нас (КНС – **О.Л.**) і компенсувати це частковим відпусканням [книжок] на комісію і кредитуванням на організацію книжкових полиць на селі;

б) скористатися можливістю отримання агентур і відділів ДВУ (тобто перевербувати їх – **О.Л.**);

в) вжити заходів до підтримання й підсилення книготорговельних райспілок на літні місяці хоча б за рахунок спільних обігових коштів» /2/.

Комісійна торгівля здатна підтримати систему – вона не потребує великих капіталовкладень, зате вимагає ліквідного асортименту, що називається, на потребу дня. Саме з цієї причини Правління Книгоспілки вдалося до суттєвого коригування перспективних і поточних планів. Першим з видань «на потребу...» став у 1924 р. довідник «Жилищное и квартирное законодательство». Працівники Київської філії КНС розрахували, що в їхньому місті є терміновий попит на це видання є кількості 2–3 тис. прим, а Правління не заперечувало проти їхньої ініціативи, якщо «це видання не буде збиточним» /3/.

Очевидно, воно таким і не було, бо в скорому часі Київська філія подала на затвердження Правлінню додатковий до поточного видавничого плану список рукописів, підготовлених у Києві до друку:

Тутковський П. «Катастрофи Всесвіту»,

Терниченко В. «Крамознавство»,

Бургардт О. «Підручник німецької мови для робітників і профшкіл»,
німецька хрестоматія «Серп і Молот»,

Навроцький О. «Язык и поэзия»,

П. І. «Ляльковий театр»,

Кисіль О. «історія українського театру»,

Івченко В. «Соціальні казки»,

Франс А. «Загальна здобич» (п'єса),

Богданов А. «Короткий курс політекономії»,

Кисельов А. «Алгебра». «Елементарна геометрія» /4/.

Майже всі рукописи з цього списку побачили світ у першій половині 1924 року. Паралельно в Книгоспілці продовжували шукати авторів зі «своїми» підручниками, як-от професори Душечкін з його «Хімією» чи Ананьїн з «Трудовим вихованням» /5/. Проте кооперативні видавці намагалися не брати нових замовлень на книги, які можуть привернути увагу ДВУ (підручники для початкової школи), а також уникали дублів. Приміром, Київська філія КНС відмовилася брати до друку рукопис В. Вовчанського «Весняна флора», бо

«Визначник весняної флори» в переробці М. Клокова уже вийшов друком в ДВУ /6/.

Або ж видавничі працівники філії КНС у Києві мусили робити непростий вибір між двома підручниками краєзнавства (Буданова та Постоєва й Федюченка), а також – з історії культури (О. ермайзе та Ол. Дорошкевича) /7/. Тут вони виявили підхід, докорінно відмінний від попереднього випадку: коли книги всіх названих авторів побачили згодом світ, але в переробленому вигляді з розрахунком не перекривати змістом одна одну, а доповнювати. Головний і залізний аргумент Київської філії був цілком у дусі завдань Книгоспілки: «...Нам бажано цих авторів так чи інакше залучити до праці у видавництві нашому» /8/.

Оскільки фахівці з книжкової справи були в Україні лічені поштучно, то Книгоспілка з підкресленою увагою ставилася не тільки до набуття собі автури, а й притягала до своєї діяльності всіх здатних, кого лиш могла. Наступним після Кречотня до нової Книгоспілки повернувся ветеран і чемпіон по гонорарах 1918–1922 рр. Сергій Титаренко-Паляничка. У 1912–1920 рр. він був одним із засновників видавничого товариства «Криниця», а в 1922–1923 рр. очолював філію ДВУ в Києві, звідки Качеровський його й переманив до Книгоспілки на посаду свого секретаря /9/. За чотири наступних роки С. Титаренко виріс до головного редактора Книгоспілки, але водночас обіймав посаду члена правління видавничого товариства «Слово» /10/.

Невдовзі по С. Титаренку до Книгоспілки на службу перекинувся і завідувач торговельного відділу ДВУ І. Чаусовський, який обійняв аналогічну посаду та став членом Ради Книгоспілки /11/.

З прибуттям кваліфікованих керівників робота у видавництві Книгоспілки відчутно пожвавішала. Увиразнилися нові підходи, які потім переросли в основоположні тенденції. Такою ініціативою стало, приміром, рішення Правління КНС видавати велику серію «Шкільна бібліотека» («Бібліотека шкільної молоді») початково з 30 випусків під загальним редагуванням Ол. Дорошкевича /12/. До Книгоспілки подібні проекти здійснювало видавництво «Червоний шлях», яке видало так звану «рухому читанку» під ред. В.Коряка з 40 окремих випусків по 2–3 друк. арк. кожний, та частково – видавництво «Час». Видавниче товариство «Рух» тільки готувалося до випуску своїх серій, які згодом складуть йому славу, набувши у нащадків Івана Франка прав на 30-томне Повне зібрання його творів /13/. І тут ДВУ не було би Держвидавом, якби не спробувало скористатися з чужої праці. Коли видавництво «Рух» почало друкувати Франка, засвідчує С. Єфремов у «Щоденнику», Держвидав «у цьому побачив собі конкуренцію, бо він теж «може» видаватиме Франка. А побачивши, почав скарги та доноси на «Рух»,

щоб йому заборонили Франка» /14/. В такий спосіб ДВУ розраховувало швидко сформувати собі видавничий портфель української класики. «Видимо, це якась сезонна хвороба, – міркує з цього приводу С. Єфремов, – торік теж восени розпочали були цю справу – і ні жоднісенької книжки не видали, зимою прохоловши. Даремно тільки збиралися, обмірковували, складали плани та писали протоколи» /15/.

Тим часом у Книгоспілці «Шкільну бібліотеку» терміново поставили у видавничий план I півріччя 1924 року. Це була чудова можливість вислизнути з-під диктату Методкома і ДВУ – але працювати на необмежені потреби української школи ніяк не гірше, ніж виданням підручників. Методичні засади свого проекту в Книгоспілці визначили так: «...Ця бібліотека заміняє по вивченню української літератури підручник» /16/. Твори для неї планували відбирати «найхарактерніші для певного письменника, в деяких випадках в скороченому вигляді з багатьма коментаріями й методичними вказівками».

Ці серійні видання мали правити за методичне забезпечення підручника з історії української літератури, який теж уклав Ол. Дорошкевич. Характерною ознакою цього підручника була всеохопність та цілковита відсутність у ньому «марксівського освітлення з'явищ» літератури /17/.

Керівництво Київської філії було особливо зацікавлене у співпраці з Ол. Дорошкевичем як з фахівцем найвищого класу. Попри важкий матеріальний стан свого видавництва книгоспілчани були криво зацікавлені утримати цінного автора, бо він, бува, «може відійти цілком од нас і перейде до ДВУ, куди його... обіцянками усяких матеріальних благ приваблюють» /18/.

Тож слід було терміново лагодити фінансові справи, і для цього запросили не менш відомого діяча книжкового руху Григорія Саливона (Тисяченка). За часів Книгоспілки-першої він був намагався зорганізувати фаховий часопис «Книга і освіта»(1919), але друком вийшов лише проспект. Безчасів'я в культурних справах національно свідомий одесит Саливон перечікував на посаді доглядача в Роменському музеї й писав статті з питань бібліографії та книгознавства до «Книгаря» і «Бібліологічних вістей», згодом – «Червоного шляху» /19/. Питання про його залучення до Книгоспілки постало у зв'язку з тим, що Г. Саливон є «знавець дуже добрий не тільки технічно-редакційної справи, а головне й поліграфічної» /20/. Та найважливіше, що він «людина з господарським хистом», якого так не вистачало працівникам Книгоспілки для ефективного управління в умовах непевності.

Для початку потрібно було навести лад у вексельних розрахунках. Векселями Книгоспілка послуговувалася переважно через брак обігових коштів та відсутність кредитування. Але навіть московське представництво кооперації України в особі поважного Б. Бухгейма не дотримувало термінів при обліку (прийнятті) та емісії (видачі) векселів Книгоспілки і не враховувало реалій книжкової торгівлі, як-от:

а) з настанням весняного періоду торгівля книгами на селі дуже згортається через польові роботи;

б) більшість термінів для обліку векселів припадає чомусь на великодній тиждень - святковий для селян період, коли всяку торгівлю з селом вести даремно;

в) видаючи векселі Книгоспілки на великі суми, слід погоджувати їх з іншими фінансовими зобов'язаннями видавництва, особливо щодо емітентів (видавців) цих векселів. В супротивному разі виходить, що Книгоспілка на травень перевантажена платежами по чужих векселях. Тому на літні місяці - період застою в торгівлі книжками – видавати векселів Книгоспілки треба не більш як на 100 червінців і обов'язково погоджувати термін їх обліку. Інакше ніяких коштів і кредитів на розплату не вистачить, а Книгоспілка буде вічно винна своїм боржникам /1/.

Можна було спробувати компенсувати нестачу обігових коштів за рахунок розширеного продажу канцелярійно-паперового краму, але це означало – знову видавати векселі під можливе майбутнє забезпечення. Тим більше що і папір для підручників Книгоспілки під векселі вже не надавали. Московське відділення Центробумтресту поставило умову: векселі Книгоспілки мають бути жировані (підтвержені) кооперативним Українбанком з обов'язковим доданням гарантійного листа, що в разі протесту по векселю Книгоспілки Українбанк оплатить його впродовж 5-7 днів після протесту.

Папір, щоправда, можна було дістати і за готівку в тресті «Київдрук» (0,58 черв./пуд), але в Книгоспілці вільних готівкових коштів не було. Але трест міг погодитися і на бартер... канцприладдям /2/.

Півроку тривали перегони по замкненому фінансовому колу, і керівники Київської філії, на яку припадали найбільші витрати і найактивніша видавнича робота, весь час доводили: існує реальна загроза всій діяльності Книгоспілки, якщо її Правління не поклопочеться про розширення кредиту в Держбанку хоча б до 2000 червінців /3/.

Щоб дотягти до нового книготорговельного сезону, Книгоспілка мусила вступити до об'єднання радпартвидавництв (одним з його ініціаторів), щоб

мати змогу скористатися там цільовими кредитами /4/. Кредитів по радпартлінії чекати довелося довго. Раніше, в початку червня, книгоспілчани діждали адміністративної вказівки з Харкова: направляти ВСІ рукописи на погодження в Центральний відділ друку. Це зв'язало організаційну ініціативу Книгоспілки не гірше, ніж ДВУ досі блокувало її обігові кошти на виданні «монополізованих» підручників.

Загнаним у глухий кут кооператорам не зоставалося іншого, як висловити свій рішучий протест щодо чиновницького свавілля і пригрозити зривом видавничої програми – підручників, які чекали скрізь у школах, та агітаційного календаря. Справді, якщо цензурувати календарні матеріали в Харкові, а друкувати в Києві – такий календар вийде у ліпшому випадку... до половини наступного року.

Працівники Книгоспілки рішуче наполягали, що готовані ними поточні видання (крім підручників – їх погоджує Методком) мусять проходити тільки через Київський відділ друку і ніяк інакше /5/. А календар безумовно має бути в монопольному праві компонування й видання у Книгоспілки, бо там уже поклали велику працю на його створення і витратили кошти.

Певно, календар і переломив ситуацію на краще, або вчасно наспів збільшений кредит і поменшало вексельних боргів. Поза сумнівом одне: в другій половині 1924 року Книгоспілка не тільки не знизилася темпів, накладів і планів, а почала бурхливо розвиватися. В цьому немає нічого дивного: рахуватись у бізнесі заведено лише з твердою позицією, що підкріплена ресурсами і впливом. А календар, до речі, є одним з трьох основних видів знайомої селянам літератури. Довідкові видання календарного типу не прийнято давати в комісійний продаж. Але тоді вони непогано розкуповувалися і в місті й на селі за старою звичкою, сформованою в часи видавничого панування І. Ситіна.

Власне, календарів у доробку Книгоспілки було тоді два: стінний та книжково-журнальний табель. Перший Правління КНС ухвалило видати накладом 100 тис. прим. на початку весни 1924 р. Його проспект заслуговує бути наведеним окремо* :

* «Титульна сторінка

1) дні лише за новим стилем

2) імена: до звичних треба додати нові, зафіксовані сучасним побутом, як-от Октябрина, Конституція і т.д.

3) визначніші події з історії соціального руху й революцій, [біографії] кооперативних діячів, винаходів, літераторів

- 4) *схід та захід Сонця*
- 5) *фази Місяця (Луни в оригіналі – О.Л.)*

Внизу конче треба позначити фірму видавництва. На звороті треба подати відомості з таких галузей:

1. *Соціальний рух, історія революції, зокрема жовтнева, біографічні відомості про найголовніших діячів революційного руху. На цей розділ треба дати 40% усього матеріалу, з них 20% на жовтневу революцію.*
2. *Сільське господарство – поради, пристосовані до робіт хліборобських, по садівництву, пасічництву і т. д. – 20%.*
3. *Ветеринарія й медицина – 5%.*
4. *Радянське будівництво – конституція й схема організації від сільських рад до З'їзду Рад – 5%.*
5. *Антирелігійна пропаганда – 5%.*
6. *Мистецтво, література, біографічні відомості, сучасна поезія. Слід дати кілька фейлетонів Остапа Вишні, зокрема кооперативних – 10%.*
7. *Кооперація – 5%*
8. *Рекламний матеріал про Книгоспілку – 5%.*
9. *Техніка – 5%.*

Окрім того, треба дати вгорі лозунги й думки Маркса, Енгельса, Ленін, Шевченка тощо, внизу – прислів'я, зв'язані з селянським побутом.

...Календар повинен бути готовий, частина тиражу, на кінець вересня /6/.

Виготовлений матеріал Правління просило терміново надсилати для перегляду, і присягалося повертати його негайно. Водночас Київська філія КНС мусила дізнатись про умови для друку календаря, скласти калькуляцію витрат і дізнатись про можливий кредит.

Проект другого календаря, поданий на розгляд Правління в доповідній записці Дмитра Боронила 12.06.1924 р., відзначається не меншою оригінальністю.

Зокрема, укладач календаря «Радянська Спілка» певен, що його твір має бути не просто зведенням астрономічних і метеорологічних відомостей на додачу до табеля робочого і неробочого часу. Цей календар повинен заощадити видавцям кошти та дефіцитний і коштовний папір, тому що «Радянську Спілку» слід готувати з розрахунку на користування нею упродовж декількох років (як пише автор, хоч на 5 років уперед).

Переставши бути недовговічним комерційним виданням, такий календар відіграватиме для селянина роль практичного порадника з господарських справ, громадського, культурного та кооперативного життя. Тоді календар «як особистим, так і суспільним своїм змістом приковував би його (селянина – О.Л.) інтерес та любов до книжки взагалі і справочної літератури зокрема».

Щоб скоріше досягти цієї поважної мети, автор пропонує робити календарну частину (табелю) окремою книжкою від довідкової основної частини видання. Тоді, певен Д. Боронило, можна буде не ризикувати великими збитками: змінив у календарі табельний блок – і знову в продаж. Блок з корисними порадами можна так само час від часу доповнювати: в такому вигляді календар як продовжуване видання слугуватиме читачам довгі роки.

Крім того, громадські, кооперативні, державні та інші установи більш охоче даватимуть у «довгогравальний» календар свої рекламні оголошення, а це відповідно компенсуватиме витрати на його видання й доповнення.

Згадавши про рекламу, автор концепції календаря «Радянська Спілка» додає: перед випуском цього видання обов'язково слід зорганізувати попит на нього, видавши рекламні плакати зі схемою та змістом-конспектом календаря і «ясною метою» видання. Плакати мусять потрапити до всіх сельбудів, споживспілок та коопкрамниць – перевірений на ефективність захід, і не дуже дорогий для здійснення /7/.

Проект календаря був настільки незвичний і захоплюючий, що уже за два тижні з Книгоспілки почали розсилати настановчі листи до всіх можливих авторів статей в «Радянську Спілку». Всі аспекти в листах пояснені докладно, щоб дати зрозуміти, яка і навіщо потрібна видавцям інформація для календаря. Обов'язково згадується розмір гонорару: за статтю – 60 крб./аркуш, за редагування матеріалів – 12 крб./аркуш /8/.

Цей проект був здійснений у варіанті «календар на 4 роки» – 1925-1928 рр. і коштував у продажу 1 крб. /9/. Що ж стосовно приучування сільської читацької маси користуватись іншими різновидами довідкової літератури, то їх Книгоспілка також заклала у свої видавничі плани.

На початку 1924 р. керівник Інституту української наукової мови ВУАН професор Агатангел Кримський фактично дав згоду стати координатором проекту Книгоспілки з видання короткого енциклопедичного словника. Якщо професор О. Яната дійде згоди з представниками КНС про терміни виконання й гонорари, писав А. Кримський, то очолюваний ним Інститут зобов'язується підготувати назване видання /10/.

Тоді ж Правління Книгоспілки надіслало вимогу Я. Біликові з нагадуванням, що він повинен терміново закінчувати укладання політичного словника, про який з ним домовлено. Словник уже включений до видавничого плану на 1924 рік /11/.

Між тим довідкові видання є проектами дуже осяжними в часі, вони потребують великих вкладень як праці видавців і авторів, так і постійного фінансування. З огляду на це зрозумілим стає факт, що ні в 1924-му, ані через рік названі вище видання не побачили світу. їхнє місце в планах Книгоспілки заступили календарі й популярні видання з певною ліквідністю, як, приміром, «Народні пісні» М. Леонтовича. Це видання Книгоспілка також анонсувала неодноразово, бо не мала змоги здійснити його вчасно. Проте «Пісні» таки вийшли у світ: 63 з вміщених у книзі 100 творів раніше ніколи не були опубліковані. Що попит на пісні такого популярного композитора є постійним, у Книгоспілці знали напевне, але вдалися до друку його творів у чотирьох випусках тільки тоді, коли термін видавничої угоди зі спадкоємцями М.Леонтовича вже майже вичерпався /12/.

Заради ж того, щоб укласти договір на видання «Початкової граматики» та «Нашого письма» з мовознавцем Оленою Курило, книгоспілчани зневажили свій головний принцип – не давати ДВУ приводів для узурпування своїх доробків. Договір на цей навчальний бестселер уклали до 1.01.1925 р. на певних умовах.

Звичайно, ДВУ не впустило своєї держмонополюльної вигоди і користувалося правом монополіста з відвертим зухвальством. Тому, необоротно прокредитувавши для ДВУ восьме (!) видання «Граматики» О. Курило за 1924 рік, Правління Книгоспілки заявило: випускатиме у продаж вже надруковані книжки без огляду на частку Держвидаву, бо КНС перебуває не в тому фінансовому стані, щоб затримувати обіг свого куцого капіталу. А ДВУ отримає свою частку, лише коли розрахується по боргах, і в порядку торгового договору (на загальних підставах). Книгоспілка не може ставити під загрозу свої справи навіть на догоду Держвидавові, так само як не дозволить останньому відвертати від себе кращі авторські сили, зібрані за два роки з великими труднощами /14/.

Свій ультиматум щодо підручників Книгоспілка, як і годиться, підкріпила дією: за тиждень потому з'явився лист Правління КНС до всіх її філій та представництв про потребу привертати в пайовики низові кооперативні організації I ступеня. Членство їм оформлювалося на вигідних для пайовиків умовах (внески на виплат, книжкові кредити тощо). Треба було охопити всі райспілки, з якими Книгоспілка будь-коли укладала торговельні угоди /15/.

Бажання вступити до КНС виявили до осіннього сезону члени 96 спілок (від 25 по Київщині до 3 по Волині), а також 431 сільський кооператив /16/. Ризикована торгівля вроздріб займала в обігу Книгоспілки лише 7,6%, перевагу надавали організованому покупцеві з числа кооперативних організацій (61%), культосвітніх установ і шкіл (22%), решта припадала на долю інших видавництв та державних організацій (9,4%). Залучені в такий спосіб кошти утворили в загальному обрахунку фонд на 1 096 107 золотих крб.

Підживлюючи найдрібніші кооперативи, Книгоспілка розпочала наступ на ДВУ там, де їй було це робити зручніше, - на периферії.

**1. Тираж – за обопільною згодою, але виправлені перевидання не можуть бути меншими 20 тис. примірників (з розрахунком на долю ДВУ – О.Л.).*

2. У вказаний термін договору авторка не має права передавати дозвіл на друк цих книг іншим видавництвам – в тому числі у зміненому вигляді та під іншою назвою.

3. З кожного окремого видання авторці належить 8% вартості тиражу (або ж готовими книжками), чи авторську долю прийматимуть на склад по оптовій ціні зі знижкою з номіналу 35% (пересторога на випадок кризи неплатежів та відсутності готівки - О.Л.).

4. Виплата гонорару: при здачі рукопису 30%, при виході з друку 30%, решта – упродовж місяця з дня виходу книги.

5. За порушення умов договору кожна сторона зобов'язується, крім відшкодування всіх збитків, сплатити недодержку в розмірі 250 крб. золотом /13/.

Тепер уже було що протиставити зазіханням державного монополіста, і навіть примусово-директивне зниження номіналів на підручники не спинило цей поступ Книгоспілки у провінції.

Від адміністративного демпінгу страждали передовсім ті організації, у яких в системі поширення було задіяно більше посередників. На цьому терені Книгоспілка однозначно випередила ДВУ, яке обтяжували приватні контрагенти і численні паралельні філії. Отож, відчувши зміну в ситуації восени 1924 року, зав. торговельного відділу Держвидаву І. Чаусовський і визнав за краще пропонувати свої послуги Книгоспілці.

ХІІ

Встановлення організаційно-фінансових зв'язків на периферії книжкового бізнесу (в районах і нижче) дало Книгоспілці не стільки приплив обігової готівки, як свободу маневрів на книжковому ринку України та СРСР.

Низовим кооперативам було вигідно, чи принаймні не накладно, сплачувати пай 50 крб. золотих у 5 прийомів протягом півроку і за це одержувати кредит книжками на 2–3 місяці торгу («перше обзаведення» – на шість місяців) /1/. Вартість такого товарного кредиту становила від 50 до 500 крб., а книги, які не знаходили покупця, Книгоспілка безкоштовно замінювала на новий асортимент /2/.

Не дивно, що після проголошення таких умов районні спілки кооперації в Україні активно зацікавилися стати пайовиками КНС. До її кредиту пайовикам, крім усього, додавалася система нагромаджувальних знижок: початково – 5% знижки за торгівлю книгою як неходовим товаром, ще 2% додатково – з суми відпущених на реалізацію книг і т.д./3/.

Під ці пільги Книгоспілка переманила на свій кооперативний бік не один десяток установ, які досі орієнтувалися в книготорговельній та видавничій роботі лише на Держвидав. Але крім клієнтури закліятих друзів з ДВУ в книгоспілчан з'явився у середині 1924-го додатковий резерв для притягнення колективних членів у свою систему. Тоді якраз відбувалося чергове злиття дрібних «радпартвидавів»: «Молодой рабочий», «Путь просвещения», «Гарт», «Плуг», «Космос»(Берлін) та «Червоний шлях» воліли позбавитися конкуренції зовнішньої – з ДВУ – не менше, ніж уникнути внутрішнього паралелізму видавничих програм і відповідно – комерційного безладу в своїх внутрішніх стосунках /4/. їхні редакційно-видавничі й книгопоширювальні структури об'єдналися в одне досить потужне видавництво «Червоний шлях» – а низові периферійні пункти, в кого такі були, залишилися «без господаря». І вони поспішили приєднатися до Книгоспілки на паях.

Втім, до перегрупування видавничих сил в Україні головно спричинили не кон'юнктурно-виробничі, а знову-таки фінансово-економічні реалії. Навіть за непу ринок в СРСР не виходив зі стану хронічної стагнації по всіх основних показниках, а найперше у фінансах.

Хронічні невиконання грошових зобов'язань стали нормою життя, і не тільки видавничого. Сам Юр Меженко мусив признатися С. Єфремову, що опротестовуються вже навіть векселі видавців; Держвидав саме видав останньому за зроблене протягом п'яти місяців... ордер на 100 крб. під девізом: «ми й векселів не виплачуємо, а то ще б вам платили» /5/.

«Нема куди нам і луснути, – бідкався С.Пилипенко вже від ДВУ. – Наші дрібні видавництва луснули у «Червоний шлях», «Червоний шлях» луснув у Держвидав, а Держвидав, хоч і хотів би луснути, так нема у що. В російський Госиздат – так то був би вже такий скандал, якого ми не можемо допустити» /6/.

На тлі адміністративного «лускання» партвидавців процес утворення пайової системи в Книгоспілці рушив так хутко, що в певний момент загрожував був вийти з-під контролю Правління КНС – так багато було охочих стати кооперативними книгарями за 5% додатково et setera. Приміром, видавництво робітничої літератури «Пролетарий» було обтяжене периферійними філіями в районах, де російська мова «ходження не имеет», а значить не продається і його суціль російськомовна книга. Тому під виглядом «кооперативізації» низового книготоргу та коренізації (українізації) видавничої справи «Пролетарий» зробив спробу позбавитися свого оргбаласту в районах на «користь» кооперативного центру українського книговидання і книгорозповсюдження «Книгоспілка».

В листі Київської філії Книгоспілки до свого Правління від 9.07.1924 р. виражено сумнів у доцільності брати під управління КНС відділки «Пролетария» у Вінниці й Житомирі, а також і в Шепетівці та Коростені /7/. Приміром, в Шепетівці взагалі не хотіли мати справ з книгою, хоча це не завадило тамтешнім відповідним працівникам укласти торговельний договір з Книгоспілкою (певно, привабилися кредитом). Коростенське представництво «Пролетария» повелося подібним чином, але з ним, переконає Качеровський, морочитися взагалі ні до чого, бо в Коростені Книгоспілці свого часу дісталася філія «Село-книга», що її тепер не знають як зліквідувати: дуже багато неходових книг.

Оскільки ж розрахунки за майно «Пролетария» мають проводитися переважно Київською філією, зауважує І. Качеровський, філія просить, аби частину книжок і відповідну суму платежів Правління Книгоспілки взяло би на себе: «Непередбачені і несподівані закупки, як «Село-книга», «Пролетарий» та Центросоюз, дуже зле одбиваються на роботі філії» /8/.

Та це був початок. Невдовзі працівники КНС на місцях поспішити звідомити Правління щодо своїх сумнівів з приводу настирливості «об'єднавців». Виявляється, замість зміцнення книготоргу в районах (так декларовано) «Пролетарий» хоче нагородити Книгоспілку власним баластом!..

«...Але ж коли навіть відкинути цілком міркування комерційного характеру, - повідомляли в Правління з Київської філії, - на практиці є ще деякі ускладнення. Перше – ...це техніка передачі»/9/. На думку відповідальних працівників відділку «Пролетария», для передачі свого майна

Книгоспілці їм достатньо розкласти всю наявну в книгарні літературу «на 3 кучі по категоріям і приблизному підрахунку на рахівниці суми кожної кучі, беручи за основу ціни, позначені «Пролетарием» на книжках». Приймальники Книгоспілки, зрозуміло, не погодились на відверте шахрайство і запропонували працівникам «Пролетария» подати приймальній комісії КНС накладні на всю наявну літературу, щоб спільно визначити її справжні цінові категорії. Але представник «Пролетария» Т. Володарський не погодився на відкриті стосунки, як вказано в листі, з двох причин: «...Ціни «Пролетария» часто були вище від цін інших книгарень» і – «...не можемо довіритися на співробітників, що не буде перекинуто [книг] з одної кучі до ціннішої».

До того ж книготорги «Пролетария», з'ясувалося, мали хибну структуру: «Відділи «Пролетария», іменовані в листі до Вас, не відповідають дійсності», «...відділи в окружних центрах відкривались губерніяльними відділами і давали туди книжок на кілька десятків червінців». Відряджати в такі дрібні пункти співробітників, а тим більш приймати у них книгу і звозити її до Києва – немає жодного резону.

Краще, вважали в Київській філії, переспрямувати увагу на співробітництво з відділами народної освіти, особливо в районах, де кооперація книгами не торгує. На потреби народної освіти можна постачати великі партії підручників і канцприладдя під гарантії проплат за них з держбюджету.

Керівники Держвидаву, зрозуміло, не могли спостерігати таке зухвальство Книгоспілки й залишити його без наслідків. Вони зробили успішну спробу скористатися своїм адміністративним статусом винятково для того, щоб охолодити запал конкурента: «Качеровський повідомляє Центру, що кооперативну книготоргівлю по Волині згортають в... адміністративний спосіб... і скрізь на користь ДВУ»/10/.

Свідомо чи несвідомо, але тому до певної міри посприяла «ініціативність» одного з членів Правління КНС – Сергія Пилипенка: самочинно він почав організовувати на Волині паралельне кооперативне товариство «на кшталт Книгоспілки і вже виробив його статут» /11/. Пилипенків поспіх дезорганізував усю оперативну-кооперативну боротьбу за ринок збуту. Він спровокував на адміністративні дії Губернський комітет внутрішньої торгівлі, і той з подання ДВУ зліквідував у Житомирі всі кооперативні книгарні, крім... книгарень ДВУ. І от напередодні сезону (листа писано 8.08.1924 р.) Книгоспілка мусить залишити волинський книгоринок, який так довго до того обробляла на свою користь. Залишати через самоуправство свого відповідального керівника, який створив кишенькове кооптовариство без огляду на обставини, некредитоздатне – «робота з ним буде весь час провадитися на риск» /12/.

Підприємливий С. Пилипенко, проте, не покинув спроб зробитися першим серед рівних йому керівників. Та й співробітники, мабуть, не дарували йому волонтаристського вибрику. «Папаша» Пилипенко давно почав відходити від керівництва Книгоспілкою, бо не на жарт перейнявся справами літературної критики і з початку 1925 р. «обтяжений роботою у Видавництві «Червоний Шлях» і ДВУ, фактичної участі в Правлінні Книгоспілки не брав» /13/.

Держвидав розчистив собі трохи комерційного обширу за доброї нагоди, але так і продовжував працювати в регіонах «на слизькому ґрунті приватної контрагентури». Приватник завжди схильний підвищувати ціни без огляду на кон'юнктуру ринку і плутатиме свою кишеню з ДВУшною. В цитованому листі І. Качеровського наведено свіжі тому підтвердження: «Контрагент ДВУ в Коростені саме арештований за зловживання і осуджений на 1 рік...» /14/.

Але й за такої недвозначної ситуації керівництво Книгоспілки знайшло вихід: постанову Губкомвнуторгу про переваги Держвидавові можна успішно обходити, якщо торгувати книгою КНС під вивіскою загальносоюзного ГИЗу (Государственное издательство СССР, «вищий» за статусом аналог ДВУ – О.Л.) в своїй власній книгарні!..

Навчені цим гірким досвідом не ускладнювати собі працю на місцях, книгоспілчани визначили свою позицію щодо філій «Пролетарія» кінцево й необоротно: приймати означені філії Книгоспілці немає жодного сенсу. Через місяць після описуваних подій Київська філія представила Правлінню КНС головні аргументи «проти»*.

** 1. «Всяка прийомка в твердий рахунок книжного складу є абсолютно невідповідною, особливо це відноситься до такої безхозяйської організації, якою раніш була філія «Пролетарія» в Києві. Прийняти зараз величезні склади «Пролетарія», що утворилися шляхом систематичного затоварення на протязі двох років - це значить всі книжні запаси... що єсть у нас, розтопити в масі устарілої літератури і тим зробити роботу по продажу книжок до неможливості трудною. Притоку новинок буде загрожувати постійна небезпека затертися серед маси хламу...*

2. Спродати книжних складів «Пролетарія» не можна буде... не тільки на протязі 9 місяців, але й 2-х років; ...доказом... єсть те, що при використанні густої сітки Орпіра (отдел революционной печати и распространения - О.Л.) при широкому використанні приватних контрагентств на відсотках, при багатьох власних відділах - «Пролетарій» не міг анітрохи розгрузити своїх складів. Власні видання «Пролетарія» в більшості ходкістю не відзначалися..., а значить мусять лежати і чекати випадкового покупця. Крім того, видання «Пролетарія» майже виключно міського характеру для [нашого] району і тому так... мало надій на те, щоб можна було через райсоюзи та книжкові полицки розгрузити устарілу літературу.

3. Прийомка... в час сезону такого великого асортименту книжок з розбивкою на категорії... може пошкодити переведенню шкільного сезону.

4. Виставлення платежів на березень-червень (наступного 1925 року, мертвий сезон щодо фінансування - **О.Л.**) призведе до зриву слідуєчого сезону і обезсилить філію.

5. Прийомка «Пролетарія» не зменшить числа [наших] конкурентів, бо таким «Пролетарій» не був. До того ж «Пролетарій» все одно зараз, по прийомці нами його відділів з устарілою літературою, відкриває нові, укомплектовані новинками, в надії, що коли книжки устаріють, Книгоспілка [їх] закупить.

6. Київський Губкомвнуторг зараз провадить обслідування «Пролетарія» і очевидно буде винесена постанова про ліквідацію. Тоді, може, будуть кращі умови, і хтось прийме «Пролетарія». Найкраще було б, коли б цю прийомку провадив ДВУ» /15/.

Іронізм останнього пункту «кондицій» походить із обставин, у яких Держвидав України перебував на початку сезону 1924/25 навчальних років. Якраз закінчувалися терміни угод ДВУ з районними спілками і наросвітами на поставку їм канцприладдя і підручників. Доти Книгоспілка вже зробила все від неї залежне, щоб і перші й другі побажали змінити поставщика. Про таке зокрема йдеться у дописі агента Київської філії КНС Прохновича з Конотопа:

«...До канцприладдя беруться всі з охотою, а з книжками справа багато слабша. В Конотопі, якщо райсоюз по вторішньому не буде торгувати, доведеться за всяку ціну перетягувати до себе ЦРК (центральный розпорядчий комітет - **О.Л.**), теперішнього контрагента ДВУ. Приблизно з правлінням ЦРК [я вже] договорився, а остаточно справа повинна вирішитися в Києві коло 1/УШ, коли кінчається умова ДВУ і коли правління [ЦРК] обіцяло договоритися з [нашою] Київською філією про спільну роботу в дальшому» /16/.

Отже, боротьба на ринку книги тривала без компромісів, без огляду на соціальний стан і партійну приналежність.

ХІІІ

В подальшому робота з орієнтацією на установи велася з боку Книгоспілки дуже і дуже активно. Тут як слід засвоїли правило: щоб успішно торгувати книгою будь-де і будь з ким, слід орієнтуватися не на тих, що книги потребують, а на тих, які здатні її придбати /1/. Купити книгу оптом тоді міг переважно організований покупець: адміністративний (наросвіти, ЦРК) та кооперативний (райспілки, низові кооперативи). Щоб привабити і утримувати оптових покупців, Книгоспілка давала в 1924 р. нечувані до того знижки з номіналу (фіксована ціна одного прим, книги – **О.Л.**): на ходові книжки – 40%, на менш ходові – 55%, на неходові знижок не встановлено: їх приймали на вагу і розцінювали як макулатуру.

Це – знижкування літератури, яка або вже побувала у вжитку, або не знайшла попиту на певному місці /2/. Максимальні знижки на книгу, яка тільки-но вийшла з друкарні, були меншими: 35% – колегам по радпартвидаву і тільки на підручники; загалом – 25% на місці друку книг і відповідно все менше в районах, віддалений від видавничих центрів (Києва, Харкова, Одеси, Сум), де виготовлено книгу /3/.

Але система знижок може бути ефективною тільки при організованій та постійній торгівлі книгою на місцях. Станом на другу половину 1924 року, коли Книгоспілкою почала формуватись перша національна система книготоргівлі, більшість райспілок, на які опиралася книжкова кооперація, були у вкрай скрутному матеріальному стані через неврожай, породжений економічним безладом, і не могли запропонувати серйозних коштів у систему книгообігу /4/. Вони могли тільки надати свої контори, книгарні (по 2–5 при конторі), крамниці з «книжковими полицками» і зацікавлених активних людей.

В цей початковий період найліпшим способом підтримати й розвивати кооперативну книготоргівлю став комісійний продаж видань (за 10–15% з загальної суми реалізованих видань тому, хто їх продасть). Половину непроданих таким чином книжок можна було повертати протягом року на склади Книгоспілки або обмінювати /5/.

Ставка на комісійний продаж і, відповідно, на особистий інтерес кооператорів виправдалася для Книгоспілки ще в одному аспекті. Уряд більшовиків, усезагально проголосивши напрям на українізацію (декрет уряду УСРР від 1.08.1923 р.), звично заходився чинити на видавців адміністративний тиск, аби добитися від них якомога суттєвішого зменшення ціни на 1 примірник. Цей захід переслідував популістсько-політичну мету створити під гаслом «культурного фронту» підґрунтя для майбутньої індустріалізації. Та комерція волонтаризму не визнає. Хай видавці не могли відкрито зневажити цю директиву, але вони будь-що мусили компенсувати собі збитки від «зниження» на чомусь іншому - приміром, у збільшенні накладів літератури.

Звичайно, коли ціни на свій підручковий асортимент знижували Книгоспілка чи ДВУ, то адміністративний демпінг їм не надто зашкоджував. Підручник на ринку був у фаворі і давав понад 50% надходжень від реалізації книг /6/. ДВУ навіть завело практику припиняти друком всі видання, окрім підручників, намагаючись у такий спосіб швидко додати собі недостатній капітал. Не дивина й те, що прикриваючись постановою про «здешевлення» підручника, видавці, бува, вдавалися часом до відвертих контрафакцій, як-от Книгоспілка при друці читанок «Шляхом життя»:

«Ціну на «Шляхом життя» ми встановили в 1 крб. 10 коп., не ігноруючи інструкції по здешевленню книжок: тираж видання 15 000, обкладинка художня у дві фарби, в книжці є кліше, отже 15 арк. тексту + 1 арк. обкладинки = 16 арк. по 6,5 коп. = 1 крб. 04 коп., для закруглення поставили 1 крб. 10 коп.

Може, викликало непорозуміння те, що на 2 сторінці стоїть тираж 50 000, то це зроблено з таких мотивів:

дозвіл на друк нам видано на 50 000 Управлінням друку, ми й поставили його помітку «ДУД №2784 Київ 1924 – 50 000», щоб не брати дозволу в Управлінні друку вдруге, коли буде потреба випустити повторне видання. Наш тираж поставлено посередині сторінки «1 – 15000» [...]

Ми гадаємо, що ставлячи ціну 1 крб. 10 коп., не йдемо проти постанови про здешевлення книжок. Отже, прохаємо повідомити, як в даному разі бути тепер:

Обкладинки обидві надруковано, змінити ціну (номінал – **О.Л.**) можна тільки наклеюючи нову ціну на кожний примірник книжки. Ціну 85 коп., як Ви пишете, ставити не можна: можна говорити про зменшення [номіналу] при повторному виданні, себто понад 15 000 тиражу» /7/.

Але хто здатен у кожній друкарні встежити, як розцінені й куди поділися лишки незадекларованих перевидань? Книги ці хутко розійшлися по районних книгарнях і сільських школах напередодні і в самому початку навчального 1924/25 року. Там усі були зацікавлені купити «кількістю побільше ціною подешевше», до того ж система знижок компенсувала ціновий демпінг на книги, уберегши клієнтів КНС від замішання в роздумах: брати книгу – не брати, а якщо брати, то в кого й за яку ціну?

З цієї ж причини Михайло Агуф міг спокійно видати розпорядження: «На видання біжучого року, що виходять після 17/VIII (тоді було видано постанову про зниження цін – **О.Л.**), ми повинні цілком дотримуватись розцінок, надрукованих в обіжниках (циркулярах) бюро Радпартвидавництва. Лишки видань минулого року (до 17/VIII – 1924 р.) треба розцінювати по цінах сучасних» /8/.

Крім того, 20 серпня 1924 р. до Правління Книгоспілки прийшло звідомлення, що КНС нарешті прийнято до складу Об'єднання радпартвидавництв /9/. Ця надвидавнича структура об'єднувала загалом 68 видавництв СРСР, що видавали 90% всієї друкованої продукції /10/.

Всі члени Об'єднання мали узгоджувати свої редакційно-видавничі й торговельні плани, щоб не заважати одне одному на ринку, та головне – від Об'єднання можна було сподіватись на цільову фінансову допомогу.

Книгоспілка, як відомо, робила постійні спроби нею скористатися, але їй це вдалося тільки один раз на 50 000 крб. – за півмісяця до адміністративного знижування цін на книги /11/.

Та в кінцевому підсумку КНС перемогла всі несприятливі обставини 1924-го і міцно утвердилася на видавничому ринку якраз услід за ДВУ.

Можна було дбати вже про віддалене майбутнє – тож на початку вересня актуалізувалося питання видавати новий каталог української літератури. Правління Книгоспілки дало на це згоду, бо також вважало «вчасним приступити до його складання». Роботу доручено Київській філії, а забезпечити її матеріалами і консультативно брався знову І. Кречотень – на автографі листа є його підпис уже в ранзі завідувача торгового відділу Книгоспілки в Харкові /12/.

Правління КНС, однак, не лише вчасно рекламувало свої книги, воно з великою пильністю очима того ж І. Кречотня слідкувало за чужими доробками. Приміром, за бібліотекою М. Грушевського, який тоді мешкав у Відні. Листом від 10.09.1924 р. Книгоспілка повідомила, що має намір закупити з неї книжки з історії українського письменства. Розплату гарантували негайно після отримання книг у Києві. Дозвіл на ввезення книжкового вантажу з Австрії книгоспілчани якраз очікували від уповноваженого наркома Зовнішторгу СРСР /13/.

В самій Україні за книжковим бізнесом Книгоспілки теж пильно стежили, і не тільки в ДВУ. Єврейська освітня «КультурЛіга» виступила з пропозицією до Київської філії КНС, щоб та розповсюджувала на відвойованій у ДВУ Волині, а також на Подоллі (у Вінниці, Умані) єврейську освітню і художню літературу мовою ідиш. Книгоспілка радо відгукнулася на це визнання своїх заслуг і висунула зустрічну пропозицію: ввійти в інтересах обох установ-партнерів у ділові стосунки з Єврейським радпартвидавництвом, що діяло в Москві під вівіскою «Акционерное общество «Школа и книга». Книгоспілці зробити це було зручно через статус члена бюро радпартвидавництв СРСР /14/.

Щоправда, радпартстатус не завжди приносив його володареві самі лиш переваги. Напередодні оформлення стосунків з КультурЛігою Книгоспілці довелося витримувати навальний тиск «Червоного шляху», звідки вимагали підвищеної знижки на кооперативні видання. Між членами бюро радпартвидавництв було ухвалено давати один одному знижку з номіналів 35% на ВСЮ літературу. І Правління Книгоспілки мусило вдовольнити вимогу «Червоного шляху» та поширити 35-відсоткову знижку передовсім на підручники /15/.

Підручник залишався масоутворювальним в асортименті української книги (понад 70% загального її накладу). Але Книгоспілка, маючи гіркий досвід «співпраці» з ДВУ, намагалася зменшити його частку в своїй продукції (статистика 1924-1925 рр.):

підручники – 24 назви, заг. тираж 400 тис. прим.;
художня літ-ра – 58 назв, заг. тираж 814 тис. прим.;
масова літ-ра – 95 назв, заг. тираж 1 052 тис. прим.

Порівняно з попереднім роком продуктивність Книгоспілки зросла на 100%. Таких темпів не сягнуло жодне видавництво за тодішніх обставин /16/.

Незважаючи на кризу коопспілок (у 1924 р. їхня кількість зменшилася в Україні з 84 до 55), Книгоспілка за рахунок «безхозних» райсоюзівських книгарень розвинула торговельну мережу в регіонах. Власних пунктів торгівлі книгою в КНС було 16 – у Харкові (3), Києві (3), Житомирі, Вінниці, Ніжині, Тульчині, Одесі, Сумах, Охтирці, Луганському, Миколаєві та Балті. З подання Книгоспілки і на її книгозабезпеченні торгували також 83 пункти різного підпорядкування на рівні районів та 450 сільських кооперативів (дані станом на 1.08.1924 р.) /17/.

Незважаючи на вкрай важку фінансову обстановку (особливо на Правобережжі, яке найбільш вразив неврожай), обіги Книгоспілки в 1924/25 операційному році зросли на 30%.

Сільський ринок на книжки не дуже місткий, тож книжками тоді торгувало на селі не більше 40% місцевих кооперативів. Але скрізь по Україні відчувався сильний дефіцит канцприладдя і паперового краму. Цим Книгоспілка скористалася також, просувала книгу на село поряд з канцкрамом, страхуючи першу за рахунок прибутковості другого. Вона досягла в тому неабияких успіхів, бо почала контролювати рівень цін за канцелярські товари й споживчий папір у бік їх зменшення і... підірвала собі покупецьку базу. Ціни впали скрізь, що не завадило відбитися на загальних прибутках КНС.

Та ж, виявляється, замало випускати книгу для місцевого споживача місцевою українською мовою на 94,9% /18/. Треба вміти продати весь книжковий товар з огляду на його неповторну специфіку. Для цього бракує активності «просто» кооператорів і «просто» книгонош: потрібно готувати для книгопоширення спеціалізованих у кожній його галузі фахівців. Отже, наприкінці 1924 року Книгоспілка оголосила, що засновує перші в Україні власні курси для підготовки й перепідготовки кооперативних книгарів. Упродовж 4 тижнів їх закінчило 44 особи, командировані з місць /19/. Надалі курси зробилися постійними: в спеціалістах-книжниках була нагальна потреба, задоволення якої їхні роботодавці не шкодували заплатити.

Між іншим, у 1924 році видавці України сягнули рівня дореволюційного випуску накладів – книжковий обіг відновився /20/. Для того, щоб він розвинувся, Книгоспілка і їй подібні мусили вивчати нові умови діяльності і виробити її новітні прийоми.

XIV

На початку 1925 року книгоспілчани почувалися впевнено: обіг книжок у продажу поліпшився і сягнув 12 місяців (у середньому – 201 день), стало легше добувати папір, трохи зменшився фінансовий тиск /1/. Через те Правління Книгоспілки змогло підвищувати ставки авторського гонорару і внаслідок до кооператорів потягнулися автори, які досі й чути не хотіли про видання своїх творів українською мовою. В скорому часі акуратність, з якою в КНС виплачували гонорари, закріпила за нею репутацію видавництва, яке поважає і піклується про свою автуру /2/. До осені 1925 р. понад половина рукописів, що надходили на розгляд редакційно-видавничого відділу Книгоспілки, були українською, а «на виході» у видавництва зафіксовано 95% україномовних книжок, «метеликів», часописів, плакатів, наочного приладдя тощо /3/.

Тоді ж підприємства Книгоспілки уперше стали незбитковими (крім чорнильної фабрики - вона завжди приносила прибуток), в обігу з'явилися вільні готівкові кошти /4/. З таким трудом набутий капітал Правління КНС прилаштувало до справи з великою ошадливістю: стало зрозуміло, що сільський споживач не буде платити за книгу, дорожчу 50–75 коп., а найбільш охоче він розкупує дрібні брошури на злобу дня по 5–8 коп. /5/.

Бажано було всіляко здешевлювати книгу для селян: 1924-й видався неврожайним, і вільних коштів на читво в сільського господаря не водилося. Структурований з такими труднощами ринок книги в Україні знову загрожував «обвалитися». Тож новонабуті Книгоспілкою філії в регіонах повинні були зорганізовувати свою діяльність особливо ретельно і водночас бути активними в стосунках зі споживачем.

Щоб підтримати свою присутність на книгоринку, Книгоспілка вдалася до нетипової форми керування. Філії Книгоспілки на місцях розглядалися її Правлінням як тимчасове явище, «необхідне та законне лише до того часу, поки та чи інша райспілка не зміцнить господарчо та організаційно свого апарату остільки, щоб йому можна було передати функції апарату Книгоспілки» /6/. В Правлінні усвідомлювали, що здійснювати суцільний контроль і адміністративний нагляд за всіма периферійними закладами окремо – значить підірвати свою фінансову базу: «Існування цих філій

роздрібнює власний капітал, затримує його обороти й викликає всі зв'язані з цим негативні явища, а також труднощі керування» /7/.

Замість прямого адміністрування було застосовано тактику широкого впливу на регіон комерційних інтересів з розрахунком обмінюватися при тому взаємно корисною інформацією між видавцями, споживачами і книготорговцями. З цією метою Правління Книгоспілки розгорнуло програму курсів для працівників своєї галузі у розрахунку на різний рівень їх компетентності. Курси мали тривати за цією ознакою від 2 тижнів до 1,5 місяців* .

Кооперативній книготоргівлі та видавничій справі був потрібен працівник, який умів би оперативно аналізувати роботу свого підприємства в умовах, що хутко змінюються, та відповідним чином планувати всі свої дії. А Книгоспілці потрібна була оперативна інформація, що нею і володіє такий книготорговець на периферії, – для укладання дальших планів та правильного оцінювання ситуацій.

За можливість впливати і бути інформованою Книгоспілка витратила на кожного курсанта 100 червінців, з яких тільки 22 крб. становили прямі навчальні витрати /9/. Тільки за 1925–1926 рр. через курси КНС пройшло 87 осіб керівного персоналу з підприємств книготоргівлі різних рівнів. Сільським книгарям читався «полегшений» курс і провадилися переважно практичні заняття на базі Книгоспілки. Коштувало це 30–40 крб. з особи, а кількість курсантів була на порядок більшою за попередньо згадані «керівні» курси обсягом 229 годин. Кошти за коротке навчання своїх працівників охоче вносили зацікавлені кооперативні організації /10/.

Це була перша спроба першої видавничої структури готувати собі кадри і попутно збирати фахову оперативну інформацію. Та напочатку книгоспілчан переслідували в цій справі три основні проблеми:

а) неоднорідний склад слухачів, людей з різним рівнем кваліфікації та досвіду;

б) проблема з лекторськими кадрами (23 лектора, з них 9 – тільки з бібліографії!..);

в) не було єдності у методах подачі матеріалу /11/.

Все назване спочатку вносило різнобій у роботу курсів і знижувало їх навчально-комунікаційний ефект. Та поступово працівники Книгоспілки, зайняті викладанням на курсах, набули потрібного досвіду.

* Програма курсів КНС на 229 акад.годин складалася з таких розділів:

1. Історія книги та видавнича справа (10 год.)

2. Організація книгарства (10 год.)
 3. Торговельно-оперативна робота і облік (27 год.)
 4. Техніка роботи з книгою (10 год.)
 5. Методика роботи з книгою (10 год.)
 6. Бібліографія та вивчення покупця:
 - а) загальна (8 год.)
 - б) спеціальна (48 год.)
 7. Просування книжки на село (10 год.)
 8. Кооперація і книгарська робота (12 год.)
 9. Робота з паперовим крамом (21 год.)
- Ю.Додаткові предмети (законодавство про книготоргівлю, робота з наочним приладдям, структура Книгоспілки тощо - 6 год.) /8/.

Дехто навіть втілює цей набуток у книги – практичні поради: М. Агуф «Книжку на село», М. Нечаев «Кооперація и книготорговая работа на селе» тощо. Названі тут праці є фактично першими вітчизняними підручниками з видавничої справи, і в більшості положень вони не втратили значення дотепер.

Особливо показовою є в цьому зв'язку методична розробка завідувача організаційного відділу Книгоспілки Миколи Нечаєва. Будучи тривалий час представником КНС по Донеччині, він втілює свій досвід у приписи, доступні розумінню всіх зацікавлених у розвитку книжкової справи (див. Нечаев М. Кооперація и книготорговая работа на селе, Х.: Книгоспілка, 1925).

Як зазначає автор на початку свого викладу, «книжкову торгівлю на селі слід будувати на здорових комерційних основах... Проте особливі властивості товару – книги... змушують застосовувати особливі методи при побудові книготорговельної роботи»:

1. При купівлі споживач мусить мати можливість докладно познайомитися з книгою (приміщення з окремим стендом, вільний доступ, хороше освітлення).
2. Книгу покупцеві слід показувати якомога частіше, причому систематично. Варто прагнути дізнатись про особисті інтереси клієнта.
3. Якщо покупець зацікавиться, він приведе за собою в крамницю друзів, родичів і знайомих – так невдовзі можна оточити свою книготоргівлю середовищем «друзів книги».
4. Ярмаркова обстановка є раєм для книжкового покупця: тут він почуватиметься вільно і краще виявляє свої смаки.
5. Реагувати слід на будь-який інтерес покупця, але краще – розвивати цей інтерес у потрібному напрямі. При тому не варто бути надокучливим: покупець має спочатку зорієнтуватися, щоб потім з вашою допомогою визначитися у своєму виборі.

6. Найкращі книготоргівці письмово фіксують зауваження і побажання своїх покупців.

7. Книги потрібно демонструвати за всякої нагоди, яскраво і привабливо, але якомога ретельніше вберігати їх від псування: тримати подалі від продуктів і речовин з сильним запахом, брати тільки чистими руками, полиці при ярмаркуванні мають бути заklenі й закриті від дощу.

8. Не шкодуйте на маленькі подарунки своїм клієнтам. Особливо це стосується знижок постійним покупцям.

9. В оплату за книги можна брати «натуру» (хліб, сировину, утиль, вироби кустарних промислів тощо).

10. Варто прагнути до отримання колективних замовлень на книги від шкіл, курсів, виконкомів тощо. Це єдина гарантія, що література не залежуватиметься. Тож треба уважно слідкувати, де такі покупці є і з'являються нові.

11. Не менш уважно слід приглядатися до своїх конкурентів.

12. Працювати краще не з однією лиш книгою, а й з канцкрамом, наочним приладдям, іграшками тощо.

13. Орієнтуйтеся на покупців, які здатні книгу придбати, а не на тих, кому вона потрібна.

14. Особливо активним місцевим книголюбам можна давати невеликі партії книг для торгівлі на комісійних засадах (10% комісійних від суми проданої за 2–3 дні літератури).

Крім загальних порад, М. Нечаєв багато уваги приділив окремим позиціям книжкового асортименту, зокрема – підручникам:

1) Підручник на селі визнають за практично корисну літературу, і його продаж там складає не менше 50% всієї книжкової маси у обігу.

2) Кредит на постачання підручниками від кооперативної установи можна дістати на 3 місяці, на решту книг – не більш як на 2,5 місяці. Поповнювати асортимент слід регулярно.

3) Збирати замовлення на підручники треба починати заздалегідь, щоби встигнути передати замовлення на центральний склад і отримати партію вчасно.

4) Підручник – товар сезонний, і його залишки («хвости») назад не приймають.

5) Небезпечно для комерції замовляти підручники точно «за списком», наприклад, від шкіл: кількість замовлених ними книжок має бути автоматично зменшена в 2–4 рази залежно від того, скільки конкурентів довкола ними ще торгують. Але ця пересторога не поширюється, приміром, на «тверді» й оплачені замовлення виконкомів.

Неабияку увагу в книзі М. Нечаєва приділено також роботі з книгою в повітових містах (райцентрах). Там, зазначає автор, залишається актуальним увесь «сільський» асортимент книг, але ціна окремого примірника менше впливає на збут. Добре купують у райцентрах усі книги з ремесел (до 25% асортименту), практичні порадики, юридичну літературу, соціально-політичну, та дитячі книжки. Попит на календарі тримається скрізь – як на селі, так і в містах - з початку січня до кінця квітня (!).

Але жоден читач-хлібороб не поважатиме книгу без конкретних практичних відомостей, хай ця книга буде і найдешевша. Завважаючи це, М. Нечаєв закликав усіх причетних до поширення книги вивчати її покупця і умови найкращої реалізації. З цього приводу автор умістив докладний план вивчення читача-покупця у часописі «Кооперативний книгар» №2 за 1926 рік /12/. Зокрема, цей провідний методист Книгоспілки переконує кожного книгаря на периферії вести записи своїх спостережень по таких позиціях:

а) з боку ціни (яку книжку за тематикою покупець купує охочіше; яка має бути гранична ціна масової літератури по різних її галузях; як ставляться до цін на книгу покупці з різним рівнем достатку);

б) з боку зовнішнього (відзначати випадки, коли зовнішній вигляд книги сприяв чи перешкоджав її купівлі; що найбільш притягує увагу читача - обкладинка, малюнки, папір, чіткий друк);

в) з боку розміру (чи бувають випадки непридбання/придбання книги з огляду на її обсяг; яким є найбільш «улюблений розмір» масової книги);

г) з боку викладу (з'ясувати, наскільки книгу засвоєно покупцем після прочитання, і що саме йому при читанні заважало);

д) з боку змісту (чого покупець прагне знайти в книзі: практичних порад, загальних міркувань, цілковитого викладу предмету тощо);

е) з боку поширюваності окремих видів літератури (які книги користуються підвищеним попитом і чому; особливо приділяти увагу незадоволеному попитові на книгу).

За основні прийоми і засоби здобуття цієї інформації М. Нечаєв визначив довірчу бесіду продавця з покупцем у книгарні (біля полицки з книгами в сільпо), голосне читання вибраних книжок у певних аудиторіях (крамниця,

читальня, кооператив, червоний куток, школа тощо), залучення до обговорення і навіть висновки про нові книжки з вуст селян, сількорів, учителів, а також розповсюдження книг по бібліотеках з їх наступним публічним вивченням (читання, обговорення). Щоб здійснити широку кампанію з вивчення сільського читача, оргвідділ Книгоспілки розробив і поширював бланки для рецензування означених вище заходів. Заповнені бланки слід було потім переслати до Правління КНС у Харкові, або до редакції «Кооперативного книгаря».

Всі свої видавничі плани Книгоспілка надалі координувала у відповідності з отриманою в такий спосіб інформацією. Це підтверджує тематична структура і розподіл каталогу Книгоспілки за станом на 1 жовтня 1925 року. В ньому нова і вже наявна досі література з доробків КНС поділяється на 21 тематичний розділ.

Найбільш дешеві видання представлено у відділах агітаційної літератури, у всіх різновидах видань з сільськогосподарського виробництва, а також з питань кооперації (від 1 до 75 коп./прим.). Трохи дорожчі – красне письменство, п'єси, дитяча та музична література (від 1 коп. до 1,5 крб.). Найкоштовнішою в асортименті Книгоспілки за 1925 рік є практична література (пасічництво, садівництво), літературна критика та багатотомні підручники (до 2,9 крб.).

Весь асортимент книги в каталозі може бути умовно поділений на три цінові категорії залежно від обсягу, попиту, оформлення, читацької адреси:

«люкс» – вид. типу «Хрестоматії нової української літератури»

М. Плевака (2 крб. 90 коп.);

«мідл» – брошури типу «Як збільшити врожай на селянських землях» Ф.Зайко-Заїкіна (35 коп.);

«мас» – книжка-крихітка типу «Як сіяти буряки» А. Кузьменка (4 коп.) чи «Голосномовець» Остапа Вишні (1 коп.).

Видавці Книгоспілки так само робили ставку на підручковий та навчальний асортимент літератури, але назріла суспільна потреба у виданнях більш складних – для професійної, вищої школи, бо початкову й середню ними було майже забезпечено. Підготовку й видання спеціалізованої літератури гальмувало те, що технічна книга має дуже низьку ліквідність (одна назва обертається 6-8 років!) /13/. Компенсувати її «неповороткість» можна або інтенсифікацією видавничої й торговельної роботи на місцях, або зниженням до мінімуму вартості одного фарбовідбитка. В 1925 році українські виробники книги масово обрали якраз другий шлях. Це їм дорого коштувало.

XV

В своїй праці «Печать УССР 1917-1932» (С.50) Михайло Агуф не минув зауважити чималі успіхи українських видавництв «у справі доведення продажної ціни книги до мінімуму». Вже у 1925-1926 рр. масово з'явилися брошури, «прийнятно» видані по 3–5 коп., і чинилися спроби довести ціну на цей різновид друкованої продукції до 1 коп. Навіть підручники для початкової школи і абетки випускалися у продаж по ціні 10–15 коп.

Найбільших успіхів у здешевленні досягли приватні та відомчі видавничі структури: вони друкували означену літературу великими накладками, змушуючи те саме робити й державні та кооперативні видавництва /1/.

Коефіцієнт подорожчання книги в Україні 1925-1926 рр. був найнижчим, аніж у будь-яких інших виробів промисловості. Середня номінальна ціна фарбовідбитка сягнула 6,4 коп. (для порівняння: по СРСР – 8,83 коп., по РРФСР – 9,33 коп.) за рахунок «швидкого зростання місткості ринку» /2/.

Михайло Агуф очевидно злукавив, пишучи останню фразу: ринок книги в Україні як був, так і залишався звужений за мовною ознакою, а собівартість виготовлення української книги завжди була (і буде!) вищою від російськомовної, бо місткість потенціальних ринків збуту – обмежена з названої вище причини.

Проте, як провідний керівник Книгоспілки, М.Агуф мусив позначити у звіті Правління КНС за 3-й операційний рік:

«...Книготоргівля за сучасних умов є цілком збиточна». Бо «умови, які має Книгоспілка від [інших] видавництв (на поширення їх продукції через свою мережу – **О.Л.**) – значно гірші тих, що вона сама дає кооперативним книготорговельним організаціям» /3/. До цих «ножиць» додалися неузгодженість в роботі українських видавців, невивчений читач і як наслідок – затоварювання книгою.

Водночас обіг книжками в установах української кооперації становив уже 0,26% усієї кооперативної торгівлі УСРР (проти 0,1% по коопторгу РРФСР), в Україні частка самої Книгоспілки склала 10% загального обігу книжкової кооперації (в РРФСР відповідно вся коопторгівля книгою складала 7% обігу кооперації) /4/.

Витримувати гонитву за зменшенням номінальної ціни наввипередки з приватниками і видавничими паразитами під дахом відомств Книгоспілки вдалося ледь-ледь, та іншого виходу не було. Її працівники мусили дбати про збут більше, ніж про асортимент новинок. Але й за цих умов у

Книгоспілці спромоглися на новацію: стали комплектувати й пускати в масовий друк дешеві серії брошур для села – «Бібліотеку сільського господаря» з практичними порадами та масові «Бібліотеку красного письменства» й «Бібліотеку-копійку». Остання зажила у селян особливо великої популярності через дешевизну (1 коп.) і актуальність тем: наприклад, Панько І. «Незаможники перемогли», Ярошенко В. «Божа кооперація», Шуліченко О. «Двісті пудів з десятини», Вишня О. «Нате й мій глек на капусту, щоб і я була Химка!» тощо.

Більшість низових кооперативних товариств, які в 1925-му прилучилися до торгівлі книгою, починали роботу саме з книжок «Копійки» /5/. От де знагодилося знання про читацькі маси на селі: там воліли багато доступної й дешевої літератури з конкретними зразками, як саме облаштувати своє життя. Тиражі такого читва коливалися від 3 до 30 тисяч прим. («Голосномовець» О.Вишні). Але поряд з невибагливою чи розважально-практичною книжкою КНС продовжувала готувати до друку твори з корпусу класичної літератури українською мовою.

Показовим щодо планів видавництва є листування редактора, укладача й коментатора видань Книгоспілки Миколи Зерова з письменником Марком Черемшиною щодо видання збірки його творів. Перший лист до митця за Збруч (тоді територія Австро-Угорщини) датований 31 січня 1925 р.

«Високоповажний [пане] докторе!

Кооперативне видавництво «Книгоспілка» (Київська філія) гадає незабаром видати вибір Ваших оповідань під загальною назвою «Село потерпає» або «Село вигибає». Нещодавно я дістав від видавництва доручення написати і вступну статтю. Вибір я зробив такий: із збірки «Карби» - 1. Святий Николай у гарті. 2. Гоушка. 3. Зведення. 4. Хіба даруймо воду.

Останнє я взяв головне, тому що про нього згадує С.О.Єфремов, а його «Історія писем[ності]» - це ж єдине джерело, з якого може про Вас довідатися наш «широкий читач».

З «покарбової» Вашої творчості я взяв усі оповідання, друковані у «Віснику» («Літературно-науковий вісник» - О.Л.) (не маючи навіть перекладів з Міксата); з альманаху і календарів - «Зарікайся мед- горівку пити» та «Козака»; з Vivat Akademia - Ваш лист до галицьких студентів у Німеччині («Колядникам науки»).

Зараз бажав би:

1) почути ваш погляд на справу ознайомлення тутешнього читача з вашими творами;

2) дістати для видання Вашу картку фотографічну;

3) дізнатися день і місяць Вашого народження. Мені казано: с.Кобаки, Косівського повіту, липень 1874. Так чи ні?

Дозвіл управління друку на Вашу книжку вже є (допіру про це сповіщено мене з видавництва). Купюр жодних. Видавництво має випустити книжку за 5 тижнів. Зичу всього найкращого. З щирим поважанням і незмінною прихильністю до Вас і Вашої творчості

Микола Зеров

P.S. Склад книжки намічається такий: 1) Вступна стаття: Марко Черемшина і галицька проза; 2) Оповідання з «Карбів»; 3) Нові оповідання; 4) Переклади з Міксата; 5) Загальну вказівку відносно діалекту (як читати його) і Словник приблизно на 300 слів. Діалект стараємося зберегти, скільки можемо.

М.Зеров» /6/

Наступний лист до М.Черемшини з Києва містив повідомлення про справи з друкуванням книжки й пропозицію на подальше співробітництво:

«Будьте ласкаві повідомити, оскільки Вам до вподоби ця перспектива мати другу книжку оповідань».

Микола Зеров звітував авторові про свою роботу з просування книжки до читачів: написану передмову і лекцію на її основі, читану в історико-літературному товаристві при ВУАН.

Далі редактор-укладач сповістив, що Книгоспілка бажає мати справу з М.Черемшиною надалі та вишле йому гонорар у доларах. Видавництво, завважив Зеров, не любить листуватися і волітиме вести всі переговори через нього, М. Зерова.

Третій лист в Галичину сповіщав про затримку з висилкою авторських примірників (станом на 12.05.1925 р.), а також про розмір гонорару (60–70 доларів). Книжка друга, пише М. Зеров, уже включена до видавничого плану і вийде друком улітку.

В четвертому листі до М.Черемшини редактор повідомляє про затримку з виданням творів автора у серії КНС «Літературна бібліотека». Причина – сумніви харківських представників видавництва щодо діалекту, який начебто є недоречний у «популярній» книжковій серії.

Микола Зеров цікавиться, чи дістав його адресат гонорари за публікації, і просить переказати В.Стефаникові про видання в Книгоспілці вибраних оповідань Леся Мартовича. Редактор повідомляє також, що Аркадій Музичка (викладач української літератури в Одеському інституті народної освіти, як тоді іменувалися університети) готує про Черемшину і Стефаніка наукову монографію. Зеров просить не гніватися за специфічний інтерес до творчості Черемшини тільки з боку «академістів» - широким масам заважають сприймати його твори «малоросійські лінощі» щодо діалекту, яким твори писані /7/.

Твори Марка Черемшини з передмовою М.Зерова побачили світ наприкінці 1925 р. і були перевидані наступного 1926-го; тоді ж у окремому «Каталозі книжок красного письменства Книгоспілки» зафіксовано «Вибрані твори» Леся Мартовича зі вступною статтею М.Могиллянського.

З літературних класиків у 1926 р. Книгоспілка видала другим виданням твори О.Кобилянської (передм. П.Филиповича), розпочала друкувати збірки творів М.Коцюбинського (передм. А. Лебеда), П.Куліша (передм. О. Гермайзе), І. Нечуя-Левицького (передм. А. Ніковського),

В. Самійленка (передм. Ол. Дорошкевича), а також - повні видання творів І.Франка (32 випуски–томи), В.Винниченка (22 вип.), закінчувала академічне видання Л. Українки (7 томів), яке, за свідченням С. Єфремова, дуже швидко розходилося в продажі. Сповідано було, що готується до друку академічне видання творів Б.Грінченка (10 томів) за редакцією М.Грінченко – згодом сама вона визнала цей проект найкращим з-поміж подібних.

З точністю до навпаки розвивалися події коло спроби довести до української людності доробок класика пролетарської літератури Максима Горького. Він перебував ще на еміграції, коли в КНС почали були готувати до друку його роман «Мати» в дещо скороченому перекладі. Годішній головний редактор художньої літератури в Книгоспілці Олекса Слісаренко звернувся до автора, як і належить, з офіційним проханням дозволити переклад і скорочення авторського тексту роману. На те М. Горький невдовзі відповів (мовою оригіналу):

«Уважаемый Алексей Андреевич, я категорически против сокращения повести «Мать». Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречие «языком», – но ещё и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия. При старом режиме я сильно протестовал против таких явлений. Мне кажется, что при новом режиме следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помогать друг другу.. А то выходит курьёзно: одни стремятся создать «всемирный язык», другие же действуют как раз наоборот.

А.Пешков» /8/.

Григорій Костюк, наводячи цей документ з архіву М.Драй-Хмари, заважив, що джерело писане старим російським правописом з «ять» і «єри» (розрядка в тексті листа моя – **О.Л.**).

«Одно слово – заговорив наш Горький, як говорив колись Струве. – ілюструє С.Єфремов у щоденнику цей промовистий випадок.

- Видко, шага ламаного не варта була ота його маленька ласка, що її кидав він колись українцям, коли не витримала навіть такої легенької проби, як ота

славнозвісна українізація. Видко, й справді нема у нас приятелів серед великоросів, ображених у своєму почутті розвінчаних «хазяїнів земли русской» от Карпат і до Камчатки. Можна було висловлювати іноді спочуття, коли воно ні до чого не обов'язувало. А прийшли часи, щоб те спочуття в діло перетворити - і почувися прокльони, вигуки злоби й фарисейського вболівання за культуру, якої ніхто й пальцем не чіпає, але яку тільки ставлять на своє місце і обмежують у праві жити розкішним паразитом на чужому місці (курсив мій – О.Л.). Навдивовижу оскардила російська інтелігенція. Але по Горькому я таки того обивательського русопетства не сподівався. Що ж: ще від одного «приятеля» науку маємо» /9/.

Тим часом книжкові обіги та збори Книгоспілці робила «копійчана література» і підручник українською мовою. Ці сектори українського книгоринку через прибутковість були особливо рясні книжками відомчих видавництв і приватних видавців. Якщо підручники проходили обов'язкове затвердження в ДВУ (натоді воно уже не брало до друку майже нічого, крім підручників), то масову книгу і брошуру видавано без усякого огляду на кількість паралельних назв і тем.

Влітку 1925-го відомчий паралелізм досяг нетерпимих масштабів, і навіть ЦК РКП(б) мусив приймати з цього приводу спецпостанову про керівництво видавничою роботою. В ній ставилася задача взяти напрям на «устранение универсализма и вредного параллелизма» в роботі відомчих видавничих структур, яких розплодилося без ліку при кожній установі /10/.

Та жодна постанова згори не годна була врятувати державного монополіста від наслідків його монополізму. Про це знаходимо чимдалі все нові свідчення – як, приміром, даний запис у щоденнику С.Єфремова:

«26 вересня [1925 р.]. З Харкова приїхала комісія ревізувати Держ[авне] видавництво. Двічі розмовляв з нею. Вона прохала, щоб установити борги і друге – дати план робіт, які можна б друкувати. Наостанці запитала моєї думки про те, як стоять справи у видавництві. «Ви думаєте, що вони «стоять»? – відповів я. – Помиляєтесь: вони лежать і лежать безнадійно, і не встануть поки буде такий лад, як тепер». І потім ілюстрував свої слова прикладами з діяльності, чи недіяльності Державного] видавництва. Монополісти, що довели до загибелі видавничу справу й самі збанкрутували; величезний штат, що нічого не вміє робити; брехня на кожному ступені, так що вже ніхто видавництву не вірить; дрібне ошуканство, безгосподарність, безтямність у книжній справі... Наостанку комісія запитала, чи є надія, що до видавництва підуть працювати порядні елементи, якби перевести там реформу? Не знаю, чи й реформа там що pomoже, хоч спробувати може й треба» /11/.

Проте «вгорі», здається, затирили тільки одну потребу: тримати ціну на книжки якомога нижчою – і в кожній черговій постанові ЦК підкреслювалася важливість «соціально справедливої» ціни на літературу. Питання ж компетентності було підмінене вимогою «партійності».

Між тим усяка необгрунтована економічно й не підкріплена фахово «справедливість» є палицею на два кінці. Це увиразнилося в середині наступного 1926 року, коли книжковий ринок в масштабах усього СРСР «провально» зреагував на гонитву видавців за зменшенням накладних витрат тільки за рахунок навального збільшення тиражності видань. Затоварювання книгою набуло рис глобальної проблеми, адже видавці, женучись за дешевизною гіпертиражних видань, майже не переймалися питанням, як, куди і кому їм збувати вироблене... Тому небавом криза набула ознак системної, а не галузевої, що й завважив спостерігач С.Єфремов у документі, який не призначався ним для чужого ока:

«[...] Приїздив з Харкова Пилипенко у видавницьких справах – і він не криється вже з тим, що грошей нема. Те ж саме оповідав мені Іваниця, вернувшись з Харкова, куди їздив вимагати платні за свої книги. Відповідь одержав такую – грошей нема і не буде. В Харкові

тепер якийсь фінансист із Москви, що знов, в котрий вже раз, ріже бюджет. Говорять також про катастрофічний стан з папером: навіть Московське Державне видавництво вже мало не наполовину зменшило продукцію. Паперу нема, і незабаром і ті видавництва, що якось крутяться, можливо, стануть, бо паперу нізвідки взяти. За кордоном купувати – давай у золотій валюті, а тутешня продукція мізерна. З експортом за кордон повний провал. Власна промисловість ледве животіє, хоча офіційно кричимо, що розвивається. Кредиту нема, і не буде, бо хто ж позичатиме злісному банкрутові? Сьогодні в «Пролетарській] Правді» фельетон на тему про закордонні борги. Доводить, що платити ми не повинні, і раптом у кінці кілька рядків, що коли ми таки погоджуємось, мовляв, платити, то це задля обопільної вигоди. Отуди к бісу! Це, може, найавторитетніше свідоцтво про той скрут, у який завели країну теперішні проводирі, що й самі вже виходу не бачать [...]»/12/.

Самовидець, проте, не обмежує свої свідоцтва рамками глобальної констатації – він цілеспрямовано наводить приклади з суміжної його інтересам галузі, переходячи на особи:

«[...] ...Довелось мені говорити з С.Пилипенком – теж комуніст, який для комунізму багато чим з своїх українських переконаннів жертвував і прислужувався. Тепер він – у Держ[авному] видавництві і приїхав справу з словниками улаштувати. Теж говорить з скрежетом зубовним про

централістичну політику. Так розумно повели справу, що Держ[авне] видавництво України набрало на 1,5 млн крб з Російського] Государственного] Издательства книжок, які зовсім не йдуть і лежать каменем. За векселі тепер треба платити і це цілком нищить Держ[авне] видавництво, воно виплутатись з цієї лихварської верші не може і мусить тепер працювати виключно на те, щоб сплачувати дурний отой борг. Мусить скорочувати видавництво всякої книжки, яка не має на меті прибутку. Голова Держ[авного] видавництва не виходить з Фінвідділу, де жебрає допомоги та субсидії. «Просто сили вже немає терпіти, – казав Пилипенко. – Коли б не партійна дисципліна (!), то я б просто криком проти такого ганебного становища кричав...»[...]/13/.

Та криком в ринковій справі не зарадиш так само, як і партквитком. Виборсатися з–під книжкових мертвих покладів пощастило нечисленним видавництвам, чия тиражна й репертуарна політика базувалася не тільки на прагненні здобути зиск, а мала міцне інформаційне підґрунтя й господарську підтримку «на місцях». У Книгоспілки все це було в наявності: її видавнича продукція не перевищувала пропускну систему коопторгу, а Правління повсякчас турбувалося про рекламу.

Як наслідок, 1925/26 операційний рік приніс КНС не збитки, як багатьом з її колег і конкурентів, а стійке зростання виробництва на 100,5% /14/. Книгоспілка вельми вчасно переорієнтувалася на постачання книгою низових кооперативів I ступеня (у 1925 проти 1924 – 115 проти 41) /15/, а також почала прилучати до книгопоширення на селі некооперативні організації /16/. Як окремий чинник Правління КНС почало враховувати в книжковій роботі сільськогосподарську специфіку районів, де поширювано літературу /17/.

Книгоспілчанам першим пощастило виявити і цілком невдоволений попит селянства на літературу дитячого асортименту: її на селах купували з тих же міркувань, що й підручники школярам (М. Нечаев) /18/. Школярі, у свою чергу, привчалися до комерційної роботи з книгою в сільських шкільних кооперативах, які Книгоспілка підтримувала і масово видала для них статуту /19/.

Даючи 30% видруку всієї книгопродукції в Україні, Книгоспілка вийшла в 1925/26 операційному році на перше місце за показниками темпів розвитку і на друге, услід за ДВУ – за економічними показниками в галузі. Без прямого доступу до держбюджетних коштів вона витратила на адміністративні потреби тільки 10,8% свого бюджету (ДВУ – 17,3%) /20/.

Успіхи КНС не пройшли повз увагу партійного керівництва республіки. В середині 1926–го ЦК КЛ(б)У видало з цього приводу окрему постанову про

великі досягнення системи Книгоспілки, де визнало її досвід зразком, гідним повсюдного наслідування /21/.

Та застосовувати цей досвід в державі, яка все більше піддається під жорсткий адміністративний і політичний контроль, було навряд чи можливо. Розподіл книжкових фондів у СРСР відбувався головно між офіційними установами і в порядку розверстки (примусово), або – в кращому разі – механічним поділом. Це відбувалося передовсім на догоду всевладним партійно–господарським керівникам на місцях (які самі були не від того, щоб узяти сімейно–родинну участь в книжковій комерції). Державно–партійні видавці, звичайно, не пасли задніх і тут, про що С.Єфремов нотує:

«26 лютого [1926 р.]. [...] Чув багато про видавничі справи в Харкові, головним чином про Держ[авне] видавництво. Це дійна корова для кількох людей, що присмокталися до його і використовують, мовляв, на 100%. Пише Пилипенко, пише його жінка, пише сестра жінчина чи швагер; пише Коряк, пише жінка Корякова, пише його чи її зять або теща і т.д. Коряк склав якусь хрестоматію на 120 арк., його жінка – теж «вирізала», «способом Чепіжиним» хрестоматію на 100 арк. Гонорар їм Держ[авне] видавництво, певна річ, заплатило, хоч тепер взагалі, «принципово», мовляв, нікому не платить, і всім видавництвам накидає: «а чи не видали б ви хрестоматію Коряка? Гонорар ми вже заплатили». Видавництва інші від такої пропозиції танцюють, мов чорт від ладану. А гонорар Коряк усе–таки одержав...[. . .]»/22/.

Несистематична робота в залежності від настроїв та інтересів керівних осіб спричиняла дефіцит книжок в одному районі й утворювала книжкові поклади в іншому /23/. Полемізуючи на сторінках газети «Кооперативне життя» /24/, автор допису «Чи потрібні монополії в книготоргівлі» прохоплюється: «Навіщо та кооперація, коли на селі є багато урядовців, кожен торгуватиме по своєму відомству – один підручниками, другий гасом, третій мануфактурою... А як буде просуватися продукція, споживач навіть і не пикне. Що ж до начальства, то воно ще й заробить на цій операції».

Спроби керувати видавничою галуззю за чиновницькими поняттями, крім затоварювання й паралелізму, спричинили означений дефіцит паперових ресурсів: не поверталися кошти, вкладені в нікому не потрібні накладки, які осіли на складах, і книгарі знову й знову потерпали від фінансової нестабільності. Брати кошти на нові видавничі програми було нізвідки, бо більшість «осілих» видань не мали шансу на зустріч з покупцем: вони були видані на потребу моменту, сезонно, нашвидкуруч чи ж до кампаній.

Керівництво Книгоспілки змогло передбачити труднощі з фінансами й папером. Представники КНС в кооперативах заздалегідь зібрали замовлення

на паперово–білові вироби, і члени кооперативів забезпечили свої замовлення невеликими авансами /25/. Але постачання папером і канцприладдям з–за кордону було так само обмежене, тож і Книгоспілці довелося корегувати свої наміри у відповідності до об’єктивних обставин.

У відповідь вона віднайшла собі новий супутній асортимент для підтримання книжкової торгівлі та видавництва: радіотовари, іграшки, друкарські машинки, спортінвентар, фототовари /26/. Та обсяги видавничої роботи довелося зменшити. В 1926/27 рр. Книгоспілка планувала видавничу роботу переважно у межах закріпленого капіталу й передбачала здійснити типізацію своєї видавничої роботи із зосередженням її на певних галузях /27/.

XVI

Типізацією книжкового асортименту по окремих видах літератури книгоспілчанам довелося зайнятись не з огляду на партійні постанови, а через потребу орієнтуватися на більш освіченого читача.

Про це свідчать результати опитування, що їх навела Н.Фрідьєва в статті «Центральні округові бібліотеки України» /1/.

Отже, читацькі захоплення 1926–1927 років розподілилися в такому порядку:

а) до книг соціально–економічного циклу інтерес упав, а на переклади з іноземних авторів масової літератури – підвищується.

Рейтинг його такий:

1. Д. Лондон
2. К. Жеромський
3. Д. Локк
4. Г. Гвідде Верона (дамський роман)
5. Р. Тагор
6. К. Фарер (сентиментальний роман)
7. О. Генрі
8. Х. Херст
9. А. Сінклер
10. Т. Драйзер (мова йде про читацькі інтереси людей не менш як з 6–класною освітою);

б) за віком читачів їх літературні уподобання розподілилися так:

- 1) старший вік – «мемуари колишніх і славетних»;
- 2) молодь – поетичні твори, переважно сучасних поетів;

в) за статевою ознакою:

жінки надали перевагу іноземним «жіночим» романам Фарера, Гвідо де Верона, Маргерита, Дюшена;

чоловіки весь час порівнювали «як було колись і як стало тепер»;

г) за місцем проживання:

1) городяни вимагали в бібліотеках белетристику, причому «нову», і вітчизняних авторів В. Винниченка, М. Коцюбинського, І. Франка, Б. Грінченка, І. Нечуя–Левицького, П. Мирного, М. Хвильового, П. Тичину, В. Сосюру; з російських – Ф. Гладкова, М. Горького, О. Фадеева, М. Лебедінського, О. Серафимовича, І. Бабеля, М. Романова, Б. Лавреньова;

2) селяни хочуть знайти для себе в книзі щось корисне, нове і потрібне. Вони дратуються, коли книга має «несерйозний» характер – казковий або напівфантастичний. В книзі обов'язково мають бути відповіді на питання, які селян хвилюють. Сільським жителям подобаються персонажі, схожі на них: з виразними типологічними рисами та добре «прописаними» характерами.

Але в тому–то й суперечність, що потрібної читачам літератури тоді бракувало. Ринок України було живлено переважно перекладами... з російської мови. Безумовно, що перекладені українською твори М. Салтикова–Щедріна чи О. Пушкіна являли передовсім акт культурного самоствердження, хоч Юр Меженко, приміром, сумнівався в доцільності перекладати Пушкіна там, де він доступний в оригіналі. Але «Вибрані твори» О.Пушкіна, видані Книгоспілкою 1927 року, розійшлися у продажі на 2/3 накладу за півроку при вартості одного примірника 2 крб.25 коп. /2/. Видання стало об'єктом прискіпливого стилістичного розбору, якому піддав уміщені в ньому переклади Микола Зеров на засіданнях Гуртка культури українського слова в Київському ІНО /3/. До речі, Микола Костьович сам переклав для цього видання «Сцену біля фонтана» з «Бориса Годунова» та «Постріл» з «Повістей Белкіна» /4/.

Та основне читання для всіх в Україні читацьких груп складала белетристика (Н. Фрідьєва) без огляду на те, що читачам настирливо пропонували «затоварені» брошури на політичну тематику. Це, однак, зовсім не означало, що політвидання, виведені поза ідеологічний нагляд, вільніше прямували до читача. Зовсім навпаки. Як дещо посереднє між анекдотом і пікантним фактом С. Єфремов наводить випадок поневірянь О.Гермайзе: «...Здав він свою книгу про РУП (Револуційну українську партію – **О.Л.**) «Книгоспілці». «Книгоспілка» одіслала її на цензуру до Харкова. Там передано її цензурувати Равичу–Черкаському, «історикові революції на Україні». Вернувшись з Харкова, представник «Книгоспілки» заспокоїв автора: книжку, напевне, дозволять друкувати і, напевне, швидко, бо (тут на

ухо додав) ми заплатили Равичу—Черкаському 150 крб... Колись і ми платили царським цензорам. Опатовському або Сидорову без 25 крб сумнівної книжки, бувало, й не посилай. Такто ж не були комуністи. Може тому вони й брали всього 10 або 25 крб. Удосконалення велике прийшло з комуністичним режимом! [.]» /5/. Тут, щоправда, хроніст Єфремов трохи поспішив з висновком: з подальших його нотаток зрозуміло, що хабаря «...Равич—Черкаський («історик революції») взяти взяв, а рукопис Гермайзе про РУП таки заборонив» /6/. А ще за півроку «викликали до Харкова Гермайзе і в його присутності урядили «суд» над його книгою про РУП. Картина цього суду була високою мірою непристойна. Звичайно, виступав Десняк. Звичайно, читав «поміж рядками». Звичайно, копирсався в душі у автора. І все це тхнуло таким популярним тепер доносом... Аж його, Десняка, товариші кричали йому, що це вже занадто» /7/. Означений громадський обвинувач В.Десняк—Василенко поміж літературними обов'язками не тільки справляв цензурування політично сумнівних публікацій; за слушної нагоди цей родич М.Грушевського намагався був «ззісти» й книгоспілчанську «Нову громаду», щоб перетягти її співробітників до свого «Глобуса» – дарма що на смак С.Єфремова «НГ» являла собою «бліденький орган кооператорів» /8/.

Не в останню чергу з вини таких «істориків» та «громадських доглядачів» в Україні й СРСР було обмаль популярної, тобто читабельної, літератури. Вустами комісара народної освіти УСРР О. Шумського це пролунало безпосередньо на адресу держвидавців у особі С. Пилипенка: *«Ви довели до того, що я не маю української книги, яку міг би взяти з собою до ліжка, лягаючи спати; не маю чим похвастати перед чужими людьми. Давайте просто українську хорошу книгу, а не писанину ваших приятелів»* /9/.

Тим часом не перейняті проблемами «просто книг» сучасники в Україні 20–х визначали «дивний» факт: «Наша масова література не масова (максимальний тираж 10 тисяч прим.) – вона розрахована на кваліфіковану інтелігентну верхівку робітників та селян» /10/.

І справді, творці нового корпусу українських друків – принаймні, ті з них, що не лізли в літературу чорним ходом щойно з лікнепу, озброєні самим тільки революціонізмом – намагалися тримати планку на межі тенденцій всесвітнього літературного процесу. їх некоронований проводир «неокласик» Микола Зеров наголошував у своєму есе «До джерел!» методологічне кредо: «Перед широким читачем молодим паросткам літературним не варто виступати принаймні доти, доки вони не зліквідують своєї неписьменності в тій області, в якій хотять працювати – поки не навчать основ свого фаху» /11/. Поки ж у них «дуже мало літературної освіти, а через те і вміння вчитися на літературних зразках, випробовувати різні стилі, уміння емансипуватися від

впливу художньої індивідуальності сильнішого майстра, різьбити з себе оригінальну літературну постать» /12/.

Та положення про індивідуальний мистецький розвиток були не на часі в країні, керівник якої офіційно проголошував потребу «превратить подымающуюся украинскую культуру и украинскую общественность в культуру и общественность *советскую*» /13/. З цією метою офіційна влада неприховано потурала масовому непрофесіоналізмові у мистецтві, аж підносила його як одну з найбільших ознак лояльності до свого режиму.

Що ж стосовно «старорежимної» і так само безпорадної в мистецькому розумінні белетристики для менш освічених та вибагливих, то радянська влада, як відомо, культивувала тут різні агітаційно–публічні практики: колективні обговорення, критичні розбори, літературні суди тощо. Проти такого підходу з позицій «директивного розуму» Н. Фрідьєва рішучо заперечує: «Це є агітація за непридатну літературу» /14/.

Партійне керівництво у Кремлі, однак, розсудило по–своєму. В своїй резолюції «Об обслуживании книгой массового читателя» воно поцінювало літературу не як суб'єкт – художнє явище, а як об'єкт – частину плану соціалістичного будівництва в СРСР. Белетристика при цьому розглядалася просто як засіб корисної пропаганди ідей соцбудівництва. Резолюція настановчо радила видавництвам давати перевагу творам на сьогоденні теми і тим, які виховують маси в соціалістичному дусі, а також авторам–комуністам і членам пролетарських літорганізацій, закликаючи до масового набору нових авторів серед робітників та селян /15/.

Але запропоновані офіційно «Десять днів, які потрясли світ» Дж.Ріда чи «Святе письмо без обмана євангеліста Дем'яна» Д.Бедного в перекладі на українську новогромадівця Варавви очевидно незугарні були заступати собою всю зарубіжну літературу. Кричущу кон'юнктурність означених творів і, відповідно, потребу орієнтуватися таки «на Європу» завважили і виклали... прорадянськи налаштовані письменники– футуристи; в них на все у світі поки зберігався ще свій особливий погляд:

«Треба мати не тільки видавництво для видавання на Україні. Згадане видавництво мусить приступити також до видання перлин української літератури так із минулого, як із сучасного чужими мовами в інших країнах. Франко, Л.Українка, Коцюбинський повинні увійти до світової літератури, а й наша братва скоро виросте до того, що буде гідна перекладів німецькою, англійською, французькою мовами. Це питання введення української літератури на міжнародний ринок, це поширення революції поміж пригнобленими народами, класами та расами світу» /16/.

А поки справа до того дійде, незчулися футуристи – аж Книгоспілка підготувала «зустрічний план» їх маніфестові: укласти корпус перекладів на українську мову як зразок «братві» до літературних вправ, а читачам – засіб для усталення смаку. З 1926 року в серії КНС «Загальна бібліотека» стали регулярно виходити твори іноземних майстрів слова у перекладах їх українських колег, які стали чи ще стануть майстрами якраз на перекладацькому терені:

А. Шервуд «Яйце» – пер. Б. Антоненка–Давидовича;
М. Бартель «Листопад» – пер. Г. Яр;
А. Барбюс «Хрест» – пер. О. Попеля;
Г. Велз «Таємниці таксидермії» – пер. А. Раствавицького;
О. Генрі «індіанський лікар» – пер. Н. Дубровської;
К. Гамсун «Мандрівні дні» – пер. М. Зерова;
А. Доде «Листи з вітряка» – пер. В. Підмогильного;
Д. Лондон «Далека країна» – пер. К. Джунківської;
А. де Реньє «Мармурова жінка» – пер. А. Венгерова;
Ж. Ромен «Атака автобусів» – пер. В. Підмогильного;
Л. Франк «Різникова кухня» – пер. К. Джунківської тощо.

В серії «Нове красне письменство» Книгоспілка представила два переклади: Г. Гейне «Сатира» (пер. Д. Загул) та О. Генрі «Любовні напої» (пер. Н. Дубровська).

Серія КНС «Шкільна бібліотека для молоді» містила переклади творів:

Ж. Верн «Витівка доктора Окса» (пер. А. Ніковського)
К. Лявціц «В тумані давньої старовини» (пер. О. Бургардт?)
Ж. Роні «Вамірег» (пер. В. Сергієнко)
Г. Бічер–Стоу «Дядькова Томова хата» (пер. М. Загірня).

У 1926 р. в Книгоспілці також побачили світ:

Д. Лондон «Мапуїв будинок» – пер. І. Попова;
Ж. Дюамель «Бенгальський зяблик» – пер. А. Раствавицького;
А. Вільє де Ліль «Королева Ізабо» – пер. А. Венгерова;
С. Гедін «Завойовники Америки» – пер. О. Бургардта;
Б. Келлерман «Тунель» – пер. М. Рильського;
Я. Ларрі «Украдена країна» – пер. О. Копиленка;
А. Сінклер «Кінець старого світу (в 2000 році)» – пер. Г. Борисовича.

Ці книги мали обсяг 31–78 сторінок надмалого (А7) або кишенькового (А5) формату і коштували переважно 10...45 коп. Середній наклад книжки – 3–5 тис. прим. – забезпечував хіба що розпалювання читацьких апетитів. Але

наступні видання були численніші, більш тиражні і їх окремі примірники досі можна знайти в складі основних фондів у відомчих книгозбірнях України.

XVII

Якщо в книжковий завал 1926 року видавничі структури України потрапили всі разом, то 1927–го вони вихоплювалися з нього кожна поодиноці. Дрібним приватним видавництвам і видавничим товариствам було легше: вони й доти не суперничали з «китами» на кшталт ДВУ, «Пролетарія» чи Книгоспілки на більш прибуткових секторах українського книжкового ринку (підручники, красне письменство).

Малопотужні видавничі структури віднайшли кожна свою тематичну нішу і типізувалися без нагадувань «згори», а на вимогу ринкової кон'юнктури. Так, видавниче товариство «Сяйво» спеціалізувалося на виданнях класиків українського красного письменства, «Гроно» – на дитячій літературі, «Слово» – на високохудожніх друках і літературній критиці, «Час» – на словниках і частково на підручниках /1/.

У великих видавництв заміри були осяжніші, та охоплювати своїм впливом весь ринок книги на тлі кризи її перевиробництва було і нереально, і вже не вигідно з комерційних міркувань. Це доводить приклад «Пролетарія», де орієнтувалися начебто на масовий асортимент літератури російською мовою, але не опускались до вивчення реальних запитів на свою продукцію.

Як уже було вказано, «Пролетарій» волів паразитувати на чужій комерційній спроможності й задовго до 1926–го «скидав» Книгоспілці великі поклади свого неходового асортименту. Таку ж модель маркетингової поведінки на книгоринку України практикував, і «Український робітник»; там теж продукувалася книга російською мовою на російськомовний ринок без огляду на його місткість в прилеглому секторі й на початкову кон'юнктуру.

В 1926 р., щоправда, керівництво «Українського робітника» не втрималося і в загальному ажіотажі почало продукувати підручники (заг. тираж 443, 2 тис. прим.), але зазнало труднощів з їх реалізацією на переповненому навчальною книгою ринку.

Зате, приміром, видавництво «Рух» неухильно дотримувалося своєї основної спеціалізації: художня література українських і зарубіжних авторів винятково українською мовою 121. Його директор І.Лизанівський уміло працював з авторами – наприклад, дістав дозвіл від нащадків І.Франка друкувати уперше в Україні повне зібрання його творів і боронив цей проект від зазіхань ДВУ /3/.

Книгоспілці ж, як не прагнула вона стати універсальним видавництвом, довелося з 1927 року обмежити свою активність певними видами літератури:

- а) кооперація;
- б) сільськогосподарська література;
- в) підручники і педагогічна література;
- г) красне письменство;
- д) дитяча література.

Книгоспілка продовжувала випускати власну періодику («Нова громада», «Кооперативне життя»), але – цілком собі на збиток /4/. Витрати на це, очевидно, відносилися на рахунок рекламних видатків.

Що в асортименті українського друку не потребувало реклами однозначно, так це твори Тараса Шевченка. Їхній корпус ще був далекий від видавничого завершення, хоч С. Єфремов устиг до 1927 року опрацювати величезний масив різноманітних шевченківських джерел на замовлення ДВУ. Але Держвидав хронічно не виконував своїх обов'язків перед укладачем, тож частина досліджених і новокоментованих матеріалів з творчої спадщини Кобзаря потрапила до редакційного відділу Книгоспілки. Про це занотовано у щоденнику С. Єфремова від 12 лютого 1927 р.: «Читаю коректу Шевченкових поезій для видання «Книгоспілка». І часто це мене так захоплює, що читаю не як коректу, а як найцікавішу книгу. А воно ж усе відоме і перевідоме, читане і перечитуване десятки разів...Яка страшна сила виразу і яка легкість у розв'язанні не тільки художніх, а й соціологічних проблем. [...] До речі. Вчитуючись у текст, спинивсь я на рядку «Стала на все село слава». Якимсь не Шевченковим прозаїзмом війнуло на мене від його. Глянув у автографи. В «Маленькій книжечці» стоїть: «Стала слава недобрая»; у " «Большій» – «Стала на все село». Очевидно, переписуючи, Шевченко проминув слово «слава», а редактори механічно приточили його до кінця. Виходячи з редакції в «Малій книжечці» треба реконструвати, мабуть, так: «Стала слава на все село». Так і звелів друкувати. Тут справжній Шевченко вчувається, а не в тому тяжкому розміщенні слів, яке було досі» /5/.

Утім, текстологічно умотивований аналіз джерел не зміг зарадити С. Єфремову в спірці з цензорами від партвидаву, коли зайшлося на видання приватних листів М. Коцюбинського. Головний редактор ДВУ Аркадій Любченко вимагав «камуфлювати» інтимне і «скоротити» повтори, бо це, мовляв, «нецікаво». Натомість укладач мусив доводити, що «видання призначається не для інститутів, що червонітимуть од зовсім може невинного жарту про якесь «третє око», і не для аматорів «клубничного зубоскальства», для яких взагалі закон не писаний і які в усьому знайдуть привід для беззубого глузування». А veto на листування «наложити мала б право єдина людина, до якої обертася автор листів» /6/. Як останній аргумент С. Єфремов зазначає, що «має ж бути ще й друге видання Коцюбинського («К н и г о с п і л к и») і, скільки мені відомо, редактор його не збирається урізувати листи

Коцюбинського. Наше видання (ДВУ – О.Л.), урізане й препароване, зовсім тоді тратить усяку рацію. Я не маю охоти тратити на його час, а Видавництву не радив би витратити кошти даремно» /7/.

Справді–бо, ніхто з партійних керівників не втрутився в працю Ананія Лебеда над текстами М. Коцюбинського. Та робота над зібранням його творів дістала у Книгоспілці «партійний» колорит дещо іншим побитом. Редактор «розробив план, підшукав авторів для поодиноких статтів про Коцюбинського, переглянув текст, поробив примітки. Коли вже було готово 3–4 томи, видавництво каже редакторові: «Бачите, треба, щоб до редакції запросити когось з комуністів»... Редактор зробив із своєї фізіономії знак запитання, – йому пояснили, що це вимагання «загальної політики»: всюди треба комуніста «для духу». – Що ж він робитиме, коли все вже зроблено? – наївно запитує Лебідь. – Ну, як ви не розумієте? – з досадою йому відповідають, – можуть зробити якусь пакость, коли обійтись без комуніста». Замість того, щоб послати цих льокеїв к дідьку, Лебідь погодився на запрошення фіктивного співредактора. Запросили – Демченка – секретаря Київського парткому. Він продержав матеріал у себе кілька місяців, а далі признався, що не має часу навіть переглянути матеріал і зрікся. Тоді запросили Лакизу. Цей «мав час». Коли Лебідь поглянув на повернений од його матеріал, то побачив, що редактором значиться вже один Лакиза, а його, Лебедя, ім'я просто викреслено, хоча всю роботу зробив він, а не Лакиза. Спочатку здавалася справа дуже простою: Лакиза продає себе – бере гроші і дає ім'я; але він так вже розіпсів, що вирішив просто одтіснити справжнього редактора і на себе надіти його личину. Лебідь запротестував, видавництво почало викручуватись: «Хіба вам не всё одно? Адже гроші за редакцію ви одержите... А Лакиза – він же тільки політичний наглядач». – Ну, то напишіть: під редакцією Лебеда і під політичним наглядом Лакизи», – запропонував Лебідь.» /8/.

Атож, партійний нагляд міцнішав обернено пропорційно до наповнення бюджетів. На облік взято (чи то пак типізовувано) все більшу кількість видавничих програм. Унаслідок «масової типізації» видавничих структур (примусової чи добровільної) відбулася корекція їх видавничих планів і звідти майже зникла... масова соціально–економічна і агітаційна література. Як завважила голова Правління КНС Т.Стасюк, «наші видавництва, ставши на шлях правильного комерційного розрахунку, в своїй роботі перегнули палицю. Ми тепер зовсім не маємо отієї літератури на 1 арк. в сотні тисяч тиражів, що так була розповсюджена в перші роки революції. [...] Видавництва абсолютно перестали працювати... над антирелігійною літературою. Тоді як видавнича діяльність церковників пожвавлюється і в 1926/27 рр. вони випускають неперіодичної релігійної літератури 35 назов...

тиражем 183 960 прим., [а] наші видавництва спромоглися ледве на три назви в 10 тис.прим.» /9/.

Якщо ж згадати, у яких формах радянські власті проводили агітацію «за нове життя», стане зрозумілим, чому в 1926/27 рр. для них знову актуалізувалася загроза втратити політичний контроль над суспільством, яке починало вже забувати про «червоний терор». Показовим щодо цього є «Методлист ЦМК про зимову роботу в сельбудах і хатах—читальнях (ДВУ, 1927).

В названому документі дано на рідкість тверезу оцінку ситуації та жорстко розставлено ідеологічні акценти:

- офіційно—казений підхід відштовхує від радянських установ (сельбудів) молодь та їхніх батьків;
- агітація і політична пропаганда не мають зв'язку з життям реальних людей;
- стабілізація економічного життя селян провокує до відродження традиційні форми їх громадського життя (громада, церква), а нові (більшовицькі) форми не дістають співчуття й наслідування;
- керівництво сельбудів має прагнути, щоб червоні кутки в них утворювалися не адміністративним тиском, а «шляхом розворушення громадської активності самого населення»;
- в роботу сельбудів слід втягувати всі культурні сили села: вчителів, агрономів, кооператорів;
- особливу увагу слід приділяти залученню до агітпропу демобілізованих червоноармійців.

В цій брошурі, власне, підтверджено, що влада більшовицьких рад відвела національній кооперації роль проміжної ланки між традиційно українським одноосібництвом та бажаним (бо зручним для маніпулювання) гуртом, діяльнішу основу якого утворили аутсайтери (незаможні, малоземельні, одинокі військовики, невдахи, гультяї тощо). З опертям на останніх у 1927 р. в СРСР загалом і в Україні зокрема почалася навальна муштропропаганда, будована на образі всесвітнього супостата—капіталіста. Кооперативним книгарям, у тому числі книгоспілчанам, довелося брати участь у підготовці й видруку «творів» на кшталт брошур Лизюка «Розмова про танки і боротьбу з ними», Апександрова «Ручні гранати», Потьомкіна «Розвідка кінноти», Дивника «Два вороги – релігія і кооператив» /10/.

Правда, в Книгоспілці за найменшої нагоди знижували наклад цих агітпропівських книжок (напр., з 5 до 3 тис.прим.), адже їх не можна було зреалізувати, навіть покладаючись на розгалужену мережу сельбудів з червоними кутками.

Розуміючи невідворотність роботи на агітпроп, керівництво Книгоспілки намагалося хоча б пристосувати її до норм, які забезпечуватимуть хоч сяку–таку комерційну та інформаційну ефективність. Видана задля цієї потреби в 1928 р. брошура Г. Горохівського «Кооперативний куток у сельбуді» (Х., КНС) є компромісом між вимогами парткерівництва і потребами кооперації.

Всі вміщені в ній поради – методично доцільні, а матеріал зразків подається структуровано.

Наприклад: «Матеріал у коопкутку треба розташовувати так, щоб кожний селянин, проглянувши його, дістав таке враження, ніби він прочитав книгу... В коопкуткові треба скупчувати матеріал так місцевого значення (за принципом наближення інтересів – **О.Л.**). як і т^ой матеріал, що висвітлюватиме стан і роботу центральних кооперативних об'єднань» /11/.

Або «...слід окремо висвітлювати роботу щодо втягнення до кооперації жіноцтва та молоді» /12/ (Названо групи населення з традиційно притлумлюваною громадською активністю – **О.Л.**)

«...Не треба забувати... про шкільну кооперацію. Часто старші не звертають уваги на молодших, забуваючи зовсім про те, що їх обов'язок – передати молодшому поколінню витриманість у роботі, загартованість на ґрунті досягнень із боку економічного та виховати в ньому найкращі звички й **любов до громадської справи**».

«Уже давно відомо, що всяка справа поширюється тоді, коли про неї завжди нагадують. (Ефективність сприйняття справді залежить від кількості рекламних звернень – **О.Л.**) Зрозуміло, що й робота кооперативного кутка більше поступатиме вперед, коли про нього частіше згадувати» /13/.

«Змістом матеріал має бути такий (у дужках позначено сенс рекламного звернення – **О.Л.**):

- портрети революційних діячів (владі...)
- гасла революційні («вашим»...)
- кооперативні плакати (і «нашим»)
- діаграми (наочно)
- газети (оперативно)
- журнали (авторитетно)
- книги (грунтовно)
- відозви (емоційно)
- оголошення (близькі інтереси)
- правила про роботу кооперативних організацій (регулятивне)
- витяги з цікавих постанов загальних зборів кооптовариств, їхніх правлінь, ревкомісій тощо (необхідне)» /14/.

Водночас брошура повідомляє про різновиди масово–рекламної та інформаційної роботи в коопкутку:

- а) розмови на кооперативні теми (30 хвилин)
- б) вечори запитань і відповідей (30 хвилин)
- в) читання кооперативних газет, журналів і книжок
- г) консультації та довідки
- д) збори членів без визначеного наперед порядку денного (оперативні)
- е) інформаційна робота тощо /15/.

Автор брошури завважує, що ВСІХ пайовиків до роботи в коопкутку притягати не варто. Достатньо буде, коли там працюватимуть тільки активісти, переважно з крамничної комісії (тобто люди з навиками менеджерів), а їх очолюватиме найактивніший організатор (провідний менеджер) /16/.

«...Партосередок, де він є, стане в пригоді, щоб скупчити в коопкутку матеріали по лінії партії в розвиткові кооперативної роботи, а райвиконком чи сільради можуть спричинитися до найбільшого виявлення піклувань Радвлади в галузі кредитування кооперації та надання їй різних пільг...» /17/. Іронія, не приховувана автором, відчувається в цьому твердженні головно через те, що кошти на забезпечення «політичного проводу» в сільбудах і читальнях бралися не з партійних, а з кооперативних кас. Їх вилучали за мовчазною згодою громади «явочним порядком».

Зате кошти кооперативних об'єднань на облаштування й поповнення бібліотек при кооперативах виділялися свідомо і цілеспрямовано. Більш того – через бібліотеки проводилося постійне інформування про новинки друку (списки книг, виставки, читання) /18/.

Кошти на утворення і утримання коопкутків «повинні давати місцеві кооперативні організації за кошторисом, що вони ствердили, а склав його організатор кооперативно–освітньої роботи на селі і ухвалила Міжкооперативно–освітня комісія» /19/.

Докладність, з якою в брошурі Г. Горохівського висвітлюються механізми впливу на «підінформний» кооператорам загал і засоби досягнення потрібних комунікативних ефектів з наслідками у поведінці людей, змушує визнати цю книжку однією з перших вітчизняних праць з рекламної справи.

На підтвердження цього варто додати декілька гасел кооперативного «мережевого маркетингу», наведених автором означеної брошури, що застосовувалися і як окремі слогани в аркушевій продукції Книгоспілки:

Хто з твоїх товаришів не вступив до Товариства? Піди й приведи його.

Купуєш у крамаря – то значить продаєш власні інтереси, продаєш Радянську владу.

Покажіть, що ви активні (на зборах пайовиків – **О.Л.**).

Селянки! Відбігайте крамарів, що обдурюють вас на кожному кілкові та обмірюють на кожному метрові!

Кооператив, що не дбає про освіту своїх членів – поганий кооператив.

Селянине! Через кооперацію ти одержиш потрібний у твоєму господарстві кредит.

Нема знання – нема хліба. Знання в книзі – книга в кооперативі.

Ці слогани колись прикрашали плакатну продукцію Книгоспілки, відповідно більшість її не збереглася і не враховується в числі видавничої продукції. Свого часу плакати, як і листівки, були віднесені виробниками до канцтоварів /20/.

Взагалі, аркушева агітаційно–пропагандистська продукція весь час випадала з поля уваги як можновладців, так і друкарів, які вдавалися до її продукування частіше на власні вузькі потреби. Владу ж більше турбувало, що «в галузі масової політичної літератури у нас теж справа погана. Ми тут не маємо популяризаторів, і видавництво «Пролетарий» живить ринок здебільшого перекладами з російської мови, що надзвичайно спізнюються до політичних кампаній» /21/.

Політики ніяк не могли переконати громадян полюбити агітпропівське читво, але кампанія на українізацію робила свою справу: в Україні стала звичною книжка по–українському, і навіть російськомовні видавництва мусили враховувати фактор цієї мовної переваги.

Але регіональні розбіжності в мовних перевагах між Києвом і Харковом, «Заходом і Сходом» зберігалися надалі. З цієї нагоди Остап Вишня в гуморесці «Що добре – то не погано» (1927) висловив загальну впевненість книгоспілчан у тому, що українська національна книжка все–таки подолає «місцеві умови» Чернігівщини, Донбасу, Луганщини й Слов'янського з Артемівським /22/.

Як на згоду з Вишнею, статистик друку Ант.Козаченко завважив, що *«цифри доводять наочно спад продукції» книжки російською мовою на Україні: вона невпинно котиться до меж, заповіданих їй місцем російської*

національної меншості серед населення УСРР» /23/. Автор увиразнює свою тезу цифрами: «З 3% української книжки за царату до 54% на десятий рік радянського друку» /24/.

Все це відбулося «за обставин паперової кризи, обмежених кредитів, перебудови видавництв у бік ще більшої їх спеціалізації...[...] Цифри останнього року 1927–28 майже дорівнюють продукції рекордного р.1913 на Україні (5579 назов)» /25/.

Що стосовно призначення продукції друку українською мовою, то «за останні два роки ми помічаємо величезне зрушення: тут низка важливих груп, як от дитячої, юнацької, наукової, позначилася зростанням інколи в 2 а то й більше рази; зросла майже вдвічі й робітнича (практична – **О.Л.**) література» /26/.

Як бачимо, Книгоспілка правильно визначила свої видавничі пріоритети. Та випередити потреби ринку КНС вдалося не в усьому: «шкільна література і, що особливо важно, селянська спали, одночасно з тим все ще не перестає зростати офіційно–документальна література (урядницька, неринкова тощо)» /27/.

Причиною спаду «годовних» для Книгоспілки категорій книги треба визнати значне перевиробництво літератури в них, зниження прибутковості друків на цьому секторі книгоринку, і зрослі запити читачів, які уже сформували певні запитні групи (див. студії Н. Фрідьєвої).

Статистика зафіксувала і те, що в 1927/28 рр. на українському ринку книги є «надзвичайно мала питома вага літератури для робітництва: вона не становить навіть 1% в усій нашій продукції українською мовою!» /28/.

Антон Козаченко був би поганим статистиком, якби не дав пояснення феноменові, чому саме в Україні «російська книжка переживає... якраз зворотній процес»:

« – Вона, поруч з успішним розвитком українізації в УСРР, поволі поступається тими читацькими групами, що раніше користувалися тільки з книжки російською мовою.

*Для одних груп соціального призначення російської книжки темп її зростання відстав від української книжки; для інших груп – просто спадає, інколи навіть швидше (наукова, масова, для вузів, шкільна і т.д.), аніж зростає українська книжка» /29/. (Тому, власне, й оголився кожен з названих секторів на українському ринку книги – **О.Л.**)*

«Нарешті, що особливо важно, – підсумовує Ант.Козаченко, – робітнича книжка російською мовою впала майже на 60% за один (!) рік, а селянська

сходить до зовсім непомітних розмірів, що, очевидно, близькі до наявних потреб російського селянства на Україні. Ми таким чином констатували, що російська книжка... набагато здала з тих позицій, що їх для неї завойовувалося протягом... століть попередньої історії Росії та України» /30/.

Робітники у містах, як відомо, були найбільш зденаціоналізованою аудиторією, що під тиском обставин і оточення мусила змінити мовні переваги й культурну орієнтацію. Та варто було розкріпачитися низовій ініціативі у формі кооперативного руху, як учорашні селяни на міських заробітках перестали стидатися батьківської мови. Це вони голосували карбованцем за свої справжні уподобання в касу Книгоспілки та інших національних книгопродуцентів.

XVIII

До початку 1929 року події на українському ринку книги дещо втратили гостроту. Почалося регулярне вивчення книжкової кон'юнктури, вимог споживача книги, потреби в тій чи іншій літературі та способів найкращого просунення книжки до найширшого читацького загалу.

Оскільки Книгоспілка задавала в цьому тон, то не випадково намітилася тенденція до перетворення КНС–видавництва на КНС–систему книгопоширення.

У матеріалах I Всеукраїнської книготорговельної наради в Харкові 1929 р. /1/ зафіксовано слова Михайла Агуфа про те, як «багато пристрастей додала боротьба різних апаратів» /2/ книгопоширення в Україні, де головна причина напруги – те, що «кооперація і ДВУ між собою [ніяк] не поділять світу».

Внести ясність була покликана резолюція ЦК КП(б)У про поширення української книги, де кінцевий пріоритет у книгорозповсюдженні надавався кооператорам, а конкретно – Книгоспілці: «...На найближчий час повинно залишитись два апарати книгорозповсюдження – ДВУ (виключно по округових містах) та кооперація (так на селі, як і в місті), але з тим, що в міру зміцнення кооперативної книготоргівлі ДВУ згортатиме свій округовий роздрібний апарат» /3/.

Аргументом «за» було не тільки збільшення обігів на книгоринку на 66% передусім за рахунок активності кооператорів, а головним чином те, що «книготорговельна сітка залишається невідповідною», тобто процеси в ній погано керовані з «центру» /4/. Книговидавці України самі визначають, якої й скільки літератури їм видавати (паралелізм), у яких галузях (нетипізованість), як її поширювати (паралельні апарати книгорозповсюдження), книготоргівці

самі домовляються про розмір знижок, ігноруючи приписи центральних та партійних органів, а з читачів у найбільш вигідному становищі є колективні споживачі книги – за їхні замовлення точиться гостра конкурентна боротьба.

Всі названі разом ігнорують усілякі намагання властей примусити видавати й купувати соціально–політичну літературу, бо агітка давно перестала бути рентабельною на ринку книги.

Звичайно, думок про погану керованість інформаційного обігу УСРР в матеріалах часописів та звітів не висловлюється. Є тільки виразна й тривожна тенденція: під виглядом «упорядкування» книжкового обігу починається чергове його «удержавлення». За тло цьому править так званий «процес Спілки визволення України (СВУ)» – і перша хвиля політичного репресансу, під яку першими втрапили й основні фігуранти кооперативного книгодруку (С. Титаренко–Паляничка, В. Целларіус /5/) та діячі українського літературного відродження (С. Єфремов, А. Ніковський, М. Зеров, Ю. Меженко, С. Пилипенко тощо). Початковим у черзі на винищення був С.Єфремов: в січні 1929 року було видано накази по видавництвах УСРР, найперше в ДВУ і Книгоспілці, не приймати від нього до друку жодних матеріалів. Але до свого фатального арешту в «справі СВУ» Єфремов ще встиг надати КНС передмову до «Вибраного» Б. Грінченка – він скористався матеріалом, що його готував до аналогічного видання Книгоспілки–першої 1920 року. Тоді видання не відбулося, бо видавець був «скасований» і укладач – арештований... /6/.

Арешти знову на повен хід, але влада за звичкою ще «підклується» про культурні потреби українців у книжковій справі, пропонує всіляко стимулювати зростання книжкової продукції українських видавництв українською мовою, бо попит на неї так і не задоволений повною мірою. Чому це досі має місце на території, де обсяг друку національних видавництв нібито сягнув 73,2% у загальному книгообігу, пояснюється просто: фактичний обіг в Україні книги українською мовою складає 20–30%, а решта припадає на російськомовну літературу українських видавництв, яку зручно реалізовувати й обмінювати на книгоринку СРСР /7/.

Інакше як ще видавці в Україні змогли б директивно зменшувати й тримати на «соціально справедливому» низькому рівні ціни на книгу з обмеженим регіоном попиту?.. Адже їм за кожної нагоди приписується знову й ще знижувати собівартість своєї продукції, тоді як читач в Україні воліє вже не дешевої, а якісної книги: на хорошому папері, з чітким друком, твердою оправою, значного обсягу і безумовної інфокультурної вартості.

Створити таку книгу здатні тільки високофахові працівники – вузькі спеціалісти. Тож «треба відокремити книготорговельні функції від видавничих

і поширити це не тільки на ДВУ, а й на Книгоспілку», як зазначив на Першій книготорговельній нараді представник видавців Харкова О. Холодний /8/. Але це відокремлення уже намітилося, в чому М. Агуф і не завадив переконати аудиторію Наради: «Власні видання Книгоспілки вже й тепер становлять не більш 20% її загального обігу книжками. Далі цей відсоток безумовно повинен ще зменшуватися... в порядку типізації. Книгоспілка до кінця п'ятирічки має зосередити свою видавничу роботу тільки на кооперативній літературі» /9/.

Щоправда, видавничий план Книгоспілки на 1928/29 операційний рік передбачав обсяги кооперативної літератури на рівні 763 друков.аркушів (284 назви), тоді як на красне письменство відводилося 673 друков.аркуші (128 назв), а на дитячу і юнацьку літературу – 72 друков. аркуші (32 назви) /10/.

У 1929–1930 рр. Книгоспілка видала (деякі не до кінця) зібрання творів Л. Українки, М. Коцюбинського, Т. Шевченка, В. Винниченка, М. Вовчка, М. Гоголя, Ю. Смолича, Гі де Мопассана, А. Франса, а також вибране в перекладах українською мовою з Л. Толстого, А. Чехова, С. Купріна, М. Лєскова, Шолом–Апейхема, В. Гюго, Г. Уелсса, А. Конан–Дойля, Я. Гашека, Ч. Діккенса тощо. Пересічний обсяг цих книжок становив 5,2 друков. аркуша, тираж – від 2 (М.Бажан) до 25 (О. Вишня) тисяч прим. – середній 3–5 тисяч примірників.

Значно більше уваги в КНС почали приділяти і якості художнього та поліграфічного оформлення книг. Нерідкими в поточному листуванні видавництва є листи, як–от цей – з Книгоспілки на адресу ДВУ:

«Звертаємо Вашу увагу на незадовільну обкладинку до книжки Шиян «Баланда». Відома річ, що художнє оформлення обкладинок до книжок взагалі, а до видань з красного письменства особливо, в значній мірі сприяє успішному розповсюдженню видань, і навпаки – книжка, та ще до того мало відомого автора, видана без художньої обкладинки, часто–густо попадає до видань малоходових, а то й збільшує запаси неліквідної літератури.

Отже, просимо Вас приділити справі художнього оформлення видань, зокрема з красного письменства, належну увагу» /11/.

В самій Книгоспілці до вигляду своїх друків ставилися належно. Свідченням тому є каталог виставки української книжкової графіки 1929 року. Як звідти випливає, з КНС співпрацювали кращі художники України та СРСР:

– М.Алексєєв – твори Л. Українки, І. Франка, Т. Шевченка, Е. Золя, Л. Ревуцького, Ю. Яновського, С. Васильченка, Ю. Смолича, І. Копиленка, К. Стеценка тощо;

– Ф. Кричевський – книги Ю.Яновського, М.Бажана, О.Слісаренка, Ю.Шпола;

– В. Касіян – твори М. Коцюбинського і М. Гоголя, а також І. Падалка, С. Боровий, М. Мищенко, Л. Каплан, А. Серета, О. Судомора, Б. Фрідкін, М. Циганко, О. Дейнека, О. Сахновська, В. Невський, О. Довгаль, Л. Гамбургер, М. Глухов...

До цього переліку додає відомий на еміграції дослідник української мови й культури Петро Одарченко, коли згадує в нарисі «Т. Г. Шевченко в моєму житті»: «На засланні я ніколи не розлучався з «Кобзарем». Завжди я мав при собі книгоспілчанське видання «Кобзаря» 1929 р. з ілюстраціями їжакевича, Мартиновича, Сластьона, Трутовського та інших» /12/.

За оформлення художникам сплачували в КНС достатньо вагомі гонорари (до 180 крб. М.Алексееву з3 буквар «Перший крок»), але від тиражу книг їх «авторські» не залежали, і малюнки переходили потім у власність видавництва Книгоспілки /13/.

Та високогонорарних митців з оформлення книги до 1929 року залишилося в Україні обмаль; видавці не вельми переймалися оформленням своєї продукції, щоб витратити на це такі значні кошти. Упродовж 1923–1925 рр. з України в Ленінград і Москву виїхала переважна більшість книжкових ілюстраторів, і вчасно. Бо з 1926–го в Україні почалася нова політична веремія наклепів і арештів, що до 1930 року сягнула стану «садистичного божевілля»: мусили рятуватися навіть ті, хто все це затіяв. Приміром, політичний наглядч І.Лакиза мав терміново «вирубувати» свій ім'ярек по всьому тиражу ювілейного збірника на пошану Івана Франка (КНС, 1930), де його прізвище стояло поперед опальних П. Филиповича і П. Кияниці. «Редактора» Лакизу не тільки вимарано на титулі – геть повиривано з книг і підписану ним передмову. Але – не допомгло. В Книгоспілці водилася давня рекламна звичка подавати на залишкових сторінках видань анонси з докладним інформуванням про авторів і упорядників наступних книжок. А втім, Лакизі й без цього було роковано поділяти в 1937–му долю тих, за ким наглядав і кого редагував по партійній лінії...

Що ж стосовно істинного праювання коло рукописів, то ці стандарти Книгоспілці задавав Микола Зеров. Крім поточного редагування і настановчих праць («Ad fontes!» тощо), його перу належать статті до зібрань («Леся Українка», «Франко–поет» тощо), коментарі, переклади вітчизняних та закордонних класиків (М.Гоголь, А. Чехов, К. Гамсун тощо). Окремою працею Микола Зеров готував Книгоспілці переклади творів М.Лерл/іонтова для «Вибраних творів» 1930–1931 рр., але збірка не побачила світу з причин «політичної неблагонадійності» її упорядника і ліквідації Книгоспілки /14/.

Однією з ознак видавничого авторитету М.Зерова в Книгоспілці та поза її межами є лист до нього В.Підмогильного від 25 листопада 1931 р. – тоді

М.Зеров уже був опальним, і мати з ним стосунків не наважувалися навіть близькі й давні друзі (публікацію листів підготував В. Мельник):

«...Тепер щодо Ант[она] Ів[а]ИОвича] (Харченка – перекладача й редактора видавництва «Література і мистецтво (ЛіМ) – прим. публікатора). Справа з ним прикріша, ніж Ви собі уявляєте. Його праця над Гоголем (зібрання творів з доробку КНС – О.Л.), власне, його співробітництво з Вами й наслідки цього співробітництва – друковані переклади, в яких я, звісно, не міг точно визначити його притаманної частки, а також і більш–менш поширена думка про нього як про доброго перекладача й редактора, – дали мені підставу повірити в його хист і сумлінність, усупереч моєму першому, давнішньому враженню від його роботи (я в 1925 році, будучи ще зовсім недосвідченим, мав нещастя редагувати в Книгоспілці один його переклад з педагогіки, який довелося цілковито переробити). Переїхавши до Харкова, я рекомендував його як надійну силу, що може допомогти ЛІМові довести до пуття перекладницький портфель, чималий і засмічений. Він дістав Золя, Толстого, кілька дрібніших замовлень. Перший переклад з Золя, який він опрацював, був Дейнарів (Михайло Дейнар – перекладач творів французької літератури, оперний співак і приятель М.Рильського – прим.публікатора) – у ньому, власне, мало що лишалось зробити для редактора. Але коли дійшла черга до перекладів гірших, задля яких Ан. Ів. Був заангажований, тут виявилася цілковита його несумлінність чи неспроможність.

Боюся, чи не останнє, бо можна один рукопис «недоправити», а щоб усі в ряд – це вже погана ознака для вмілості. Погано також і те, що в тих небагатьох виправках, які він робить, не знати ні плану, ні послідовності – дуже скидається це просто на несправність. Для мене історія ця під кількома поглядами була надзвичайно прикра. Тепер я вже не маю дотичності до лімівського літредакторату, але знаю, що думка для Ан.Ів. там вельми несприятлива. Своє добре ім'я – дійсне чи утворене – він занастив своєю працею. Показати бездоганну редакторську роботу – ось єдиний шлях до «реабілітації», якщо цей шлях йому приступний.

Ан.Ів. повинен зрозуміти, що до нього втрачено довіру, яка була спочатку дуже велика. Щодо його роботи над Толстим, то, хоч, здається, ще жодного тому не здано, я чув уже таку розмову:

«Що ж, мовляв, Харченкові там правити, коли перекладав Васильченко, Плужник, Рильський...»

З часів отієї бідолашної «педагогіки», яку я правив і лаяв, Ан.Ів., як відомо мені, вважає мене потай за свого ворога. Боюся, що всі свої лімівські нещастя він схоче привинити мені. Це буде з його боку жорстокий заблуд. [...]

Чим у тридцяті роки кінчалися подібні «заблуди», відомо стане пізніше, і книгоспілчанський товариш Зерова й Підмогильного Борис Антоненко–Давидович опише це в оповіданні «Чистка».

Та в резолюції I Всеукраїнської книготорговельної наради 1929 року «в галузі видавничій» зазначається: «Деякі досягнення за останній рік можна відзначити в галузі технічного та художнього оформлення книжки, а також в галузі редакційної обробки тексту та мови» /16/. Але «до... хиб книготорговельної роботи слід віднести брак кваліфікованих ідеологічно /витриманих працівників книготорговельних організацій» /17/.

«Ідеологічно невитримані» письменники, книгарі, критики і видавці були приречені вже тільки тим, що як люди «незалежні від поточної преси й пропагандистської літератури, мали імунітет проти ідеологічних маніпуляцій над свідомістю» (С. Білокінь), який можна зліквідувати тільки разом з носієм цієї свідомості /18/.

Якщо носії і вчували небезпеку, то нездатні були протиставити їй щось сильніше за слово. Вони прийняли правила гри – гра «в кооперацію, українізацію, культурний фронт» дійшла свого кінця.

XIX

Та наприкінці ери непу в Книгоспілці ще втішалися з переваги над ДВУ, яке майже втратило право мати свої книготорги на рівні від округи й нижче. Нова генеральна угода Книгоспілки з ДВУ передбачала ліквідацію паралельної кантрагентури ДВУ та перехід всієї роздрібною торгівлі книгою в кооперативну мережу Книгоспілки. Інтереси Держвидаву були застережені на 50 обов'язкових відсотків асортименту ДВУ, який Книгоспілка зобов'язана поширювати на селі /1/.

Підібгала КНС під себе і ринок підручників: розподіл їх скрізь на селі теж переходив до до рук кооператорів «на комісових підставах». Останнім bastіоном Держвидаву було розподілення друку тиражів навчальної книги на паях 50 х 50 (уже не 75 х 25, як донедавна) /2/.

В іншому Книгоспілка перехопила ініціативу повністю: могла впливати на тиражі, асортимент і тематику видань ДВУ, які винятково й розповсюджувала, на форми зносин ДВУ з низовою і навіть середньою ланкою кооперативних організацій /3/.

ДВУ в свою чергу намагалося опиратись книгоспілчанській навалі, чинячи перепони анексуванню Книгоспілкою своїх низових філій та

контрагентств. Під виглядом руху книгонош Держвидав був намагався створити нову мережу розповсюдження своєї книги з опертям на шкільні кооперативи, але був швидко викритий у цих намаганнях.

Щоби будь-що утриматися на книгоринку, Лубенська філія ДВУ, приміром, «обробляла» споживачів книги через спеціальних «агентів на відсотках», але це лиш призвело до затоварювання в шкільних кооперативах Лубенщини літературою пониженої ліквідності, що її ДВУ постачало туди зі «своєї» райспілчанської книгарні. Але в Держвидаві не врахували, що правління Лубенської райспілки давно вже хоче набути в своє цілковите розпорядження ту саму книгарню ДВУ. Лубенське правління й сповістило Книгоспілку, що Держвидавом порушено її монопольні права на поставки книжок у шкілкоопи /4/.

Передання контрагентств ДВУ в кооперативне підпорядкування відбувалося в атмосфері шаленого спротиву контрагентів–приватників, або чиновників на державній службі, які «підробляли» в ДВУ на представленні його книготорговельних інтересів. До речі, на кожну філію ДВУ іноді припадало по 10 контрагентств ДВУ в районах /5/.

Не дивно, що боротьба за вплив на розподіл секторів книжкового ринку точилася така запекла. В ній фігурує, зокрема, й І. Кречотень – але не з боку Книгоспілки, як можна було б сподіватись, а від ДВУ. Складно тепер встановити, що саме змусило Івана Фотійовича порвати з КНС. Можливо, він погодився на підвищення по службі, яке конкурент запропонував раніше за працедавця: наприкінці 1926–го Кречотень уже значиться в документах завідувачем торговельного відділу ДВУ /6/. А може, він чуттям старого книжника здогадувався, що книжкова комерція в кооперативних рамках довго не триватиме?'

Початок колективізації в СРСР означав згортання політики непу та майбутнє «закручування гайок». Тож Кречотень наприкінці 1928 року почав відстоювати інтереси Держвидаву в його Білоцерківській філії – подалі від столичних розборів за вплив і владу. Проте розбори знайшли його і там. Книгоспілка саме заходила перебирати собі книжкову мережу ДВУ на Білоцерківщині, чим поставила І. Кречотня у становище, коли він мусив іти на відкриту конфронтацію зі своїми екс–колегами.

Як написав І. Кречотень до правління ДВУ в листі від 4.09.1928 р., сельбуд, який від ДВУ має перебрати собі Книгоспілка, «має багато краму канцелярського і книги без «підручничкового асортименту», який складно вивезти, а залишати конкурентам з КНС у подарунок – нелогічно.

«От же прохаю докладних пояснень, як бути, бо Книгоспілка вважає мене злостним саботажником в цій справі,» – розпачливо пише до «центру» людина, яка не звикла ні в кого просити ділових порад /7/.

Та ДВУ саме було безпорадне перед книгоспілчанською «централізацією». Воно могло хіба що час від часу завдавати Книгоспілці дрібних завад, як–то надіславши нові книжки в обхід книгоспілчанської системи поширення безпосередньо до решти своїх філій, чим відбило в КНС покупців на цей асортимент літератури /8/. Або ж ДВУ намагалося «здавати» свої філії Книгоспілці разом з боргами по зарплатні тамтешнім співробітникам /9/.

Утворення централізованої системи книгопоширення в УСРР під управлінням Книгоспілки тривало чимдалі все навальніше, бо відбувалося в дусі політичних завдань уряду СРСР щодо жорсткого адміністрування й централізації всіх сфер життя.

В середині 1929 р. відповідно до резолюцій I Всеукраїнської книготорговельної наради Книгоспілка зорганізувала перший в Україні центральний кооперативний книжковий колектор /10/. Власний кооперативний спецколектор КНС для постачання книгою бібліотек уже півроку як діяв у Харкові та зарекомендував себе зразковим закладом централізації в книжковій роботі /11/.

Для забезпечення цієї функції та як наслідок дієвості в роботі Центральний книжковий колектор Книгоспілки видав у 1930 р. «Каталог книг для комплектування бібліотек клубів та червоних кутків кооперативних об'єднань кустарів Вукопромкредитспілки» (Х., КНС, 1930, тир. 7000). Це знаменувало вторгнення кооперації на питому комерційну територію ДВУ – в міста й містечка.

Названий анований каталог укладено за інформаційною ознакою по трьох розділах: «Соціально–економічні та політичні знання», «Природознавство, прикладні знання та інша науково– •». популярна література» та «Красне письменство».

Оригінальним нововведенням цього каталогу є система позначень щодо рівня освіченості читачів, яким призначається та чи інша книга в каталозі (навпроти анотації):

- I – читач–початківець (малописьменний)
- II – читач елементарно освічений
- III – читач підготовлений, з середньою освітою
- IV – висококваліфікований читач

Апарат каталогу доповнено інструкціями, як утворювати й комплектувати бібліотечний фонд, як працювати з читачами і з книгою «на виїзді».

В прикінцевих примітках вказується на характер і особливості укладання цього каталогу: першими в записах джерел однієї назви подаються книги державних (профспілкових, кооперативних), а останніми – приватних видавництв. Рекомендовано звертати увагу на перші, а також брати до відома наявність серійних позначень, обсяг книг, ціни за примірник, розмір шрифту основного тексту.

Література в каталозі подана як українською, так і російською мовою. Що стосується присутності там видань самої Книгоспілки, то у першому розділі вони майже не представлені, бо видання українською мовою там подані взагалі скромно. Непоганий вибір видань КНС представлений у названому каталозі на кооперативну тематику (II розділ). У третьому розділі друки Книгоспілки подаються з відчутною перевагою над продукцією решти видавництв. Це література головно для II–IV груп читачів.

Наприкінці каталогу його укладачі чесно визнали свої недоробки й недогляди: відсутня література про виховання, літературно–критичні джерела втратили актуальність, книги про вексельний обіг застаріли тощо.

Таким чином, цей каталог є чи не першим довідково–бібліографічним виданням з анотаціями в практиці вітчизняної книжкової справи. В ньому цілком додержано балансу кооперативних інтересів видавця з потребами галузі, а політичний тиск відчувається хіба на рівні добору варіантів назв.

У таке віриться надсилу, бо йде тридцятий рік, у СРСР – масовий психоз і «ворогоманія»; колега М. Агуф уже друковано винуватив колегу С. Єфремова найбрутальнішими виразами «пистолетствующей публицистики», пригадавши тому і «безкласову українську націю з надкласовою інтелігенцією», і «тісні рямці», і «Книгарь», і... /12/

Незадовго перед тим Книгоспілка в розквіті своєї могутності скликала III Всеукраїнську кооперативну книготорговельну нараду, де з високої трибуни було проголошено: «Книгарська справа та зокрема кооперативна книготоргівля вступили в нову фазу розвитку. Перед кооперативною книготоргівлею стоїть завдання на ходу перебудуватися, пристосувати свій апарат та методи й темпи своєї роботи до темпів соціалістичного будівництва та до нової ролі єдиного каналу поширення книги» /13/.

Навряд чи в аудиторії наради було багато людей, які звернули увагу на іншу тезу її резолюції: «Керівництво з центру йде іноді з двох не досить ув'язаних поміж собою джерел – від Книгоспілки й від ВУКСу (Всеукраїнської кооперативної спілки – О.Л.). Ці неполадки стоять на

перешкоді створенню певної організаційної системи кооперативної книготоргівлі, що забезпечила б та сприяла б виконанню тих величезних та відповідальних завдань, що стоять перед кооперативним книготоргом» /14/.

Здатність демагогів топити сенс у словах є відомою, але про яку таку «певну» систему тут мова? Хіба ж мережа розповсюдження Книгоспілки є щось аморфне, коли в тому–таки документі визнається: «Кооперативна книготоргівля стала дійсно за основний канал просунення книжки до широких трудящих мас, зокрема селянства» і що «на сьогоднішній день в 28 округах кооперативна книготоргівля є єдиний апарат поширення книги»? /15/

Голова Комітету УСРР у справах друку М. Агуф (у Книгоспілці його заступила Т.Стасюк) вніс ясність:

«Книжка є лише матеріалізована людська думка, а робота людського мізку, як відомо, щ е стандартизації не піддається. Тому при реорганізації видавничої справи перш за все треба виходити з обов'язковости децентралізації редакційно–видавничої роботи. Що ж до фінансово–виробничої та торговельної діяльності видавництв, тут цілком можливо застосувати принципи централізації.

Отже, застосування цих двох принципів – децентралізація редакційної роботи та централізація господарчої діяльності – може бути здійснена при умові утворення всеукраїнського об'єднання (концерну) книжкових видавництв з залишенням сітки спеціалізованих видавництв з точно визначеним колом видавничих функцій, що існуватимуть на госпрозрахунку з окремим балансом» /16/.

Якби це написала людина, далека від кооперації й книжкової справи, та яка б не була сім літ головою видавництва в УСРР – їй не гріх було би вибачити прекраснодушний наївізм. А так ми змушені констатувати спробу «вмиротворення звіра» у точній відповідності з настроєм часу: «Надвигается хмурое средневековье. Пора вступать в какой–нибудь орден» (О. Білецький). Уповати на «концерн» з живоглотами є справа дитяча: заплющу очі – може, не помітять... Концерн як організаційна форма підприємства передбачає самокерованість його складових частин і їх певну самостійність у рамках цілого. Натомість реальні події 1930 року вже розгортали сценарій масових дійств під гаслом «Вся влада буйній посередності!».

З посередністю не можна домовитися, навіть якщо «підвести марксівський ґрунт під книгарство», як пропонував М. Нечаєв. Без огляду на те останній ніяк не полишав зусиль довести, що «збільшення книгарської армії за рахунок нових, не досить кваліфікованих кадрів не дозволяє обходитися в роботі старими прийомами й методами...» /17/. А тому «ми вважаємо, що центром такої роботи повинен бути ВУЗ, що має в своєму учбовому плані

книгарську роботу, і має завдання науково вивчити останню. На сьогодні в нас є два ВУЗи з книгарськими відділами – Інститут політосвіти та Інститут споживчої кооперації в Харкові. Лінією видавничої роботи, базою наукової роботи повинен стати *поліграфічний інститут*» /18/.

А поки фахова освіта з видавничої справи не структурована по галузях в одному закладі, слід використати можливості тих освітніх установ і зацікавлених організацій, які уже наявні. Приміром, ті ж ХІПО та ХІСК під координацією Книгоспілки, де створено кабінети книгопоширення, забезпечувалися від КНС утриманням у сумі 10 тис.крб. Загалом же кошторис одного такого кабінету складав не менш як 70 тис.крб., що їх Книгоспілка сама–одна забезпечити була нездатна – тож запросила до активної співучасті всіх зацікавлених зі своєї галузі.

У порядку реклами М. Нечаєв навіть визначив структуру відділів типового кабінету книгопоширення .

Автор концепції першого поліграфічного вузу України накреслив його навчальний план і план дослідницької роботи – але виконувати їх будуть інші, по–іншому й не тоді. В початку тридцятих років саме розпочинався сезон полювання за шкідниками на книжковому фронті, а для того знання балансів та бібліографії з методикою книгопоширення – непотрібний «інтелігентський мотлох».

XX

Передбачуваний чи ні, а кінець все одно настав через півроку по тріумфальній для Книгоспілки III Всеукраїнській нараді і через півмісяця після проекту М.Нечаєва щодо поліграфічного інституту. Тенденція тяжіла до закономірності – і «паралелізм у керівництві» кооперативною книготоргівлею було усунуто, а разом з тим зліквідували й Книгоспілку. Кооперативний «мавр» свою справу зробив, гра у комерцію й ринок закінчилася – радянська влада зміцніла достатньо, щоб показати, хто в СРСР хазяїн.

*а) технологія книги;

б) книгопоширення:

- 1) організація книготоргу
- 2) техніка книготоргу
- 3) методика книгопоширення
- 4) виставка книжок
- 5) книжкові базари
- 6) книгопоширення
- 7) книжка в соціалістичному секторі

8) інші форми активного книгопоширення

9) громадськість в книгопоширенні

в) книжковий інструктаж;

г) вивчення книги та її споживача;

д) асортимент;

е) кадри книготоргівлі;

є) економіка книжкової справи;

ж) історія книги й книготвору;

з) бібліографія;

и) планування, балансознавство книгарської роботи /19/.

Щоправда, в постанові РНКУСРР від 21.08.1930 р. говорилося не про ліквідацію КНС, а про її реорганізацію: «...Книгоспілку внести до системи споживчої кооперації УСРР на правах Секції при Вукопспілці, позбавивши її функцій міжкооперативного характеру, що вона мала за чинним статутом» /1/.

Це пониження в статусі й було, певно, тим «концерном по–радянськи», якого так необережно забагли керівники книжкової кооперації. До речі, керівні органи Книгоспілки було розпущено раніше, ніж її книготорговельну й поширювальну мережу виділили в окрему галузь і баланс (правда, і з окремим членом правління на чолі) /2/.

Система книгопоширення КНС – то головне, заради чого з Книгоспілкою рахувалися раніше, і от настав слухний момент скористатися нею на користь «соціалістичного будівництва». Тепер, уже кінцево позбавлена права видавати книжки, з незавершеними програмами виходу зібрань, Книгоспілка–секція перетворилася на торговельний придаток в адміністративно керованій системі, яку вже не можна було назвати кооперативною – хіба директивно–розподільчою.

Саме розгорталася масова колективізація, тобто цілковите упокорення окремих виробників державній владі. Сільгосп– та інша кооперація при тому була зайвою, її скасували – і для діяльності Книгоспілки не стало бази. Деякий час КНС проіснувала під назвою «Вукоопкнига», зберігаючи за собою функції інспектування – інструктування – підготовки книгарських кадрів /3/.

Але й опісля те, що лишилося від Книгоспілки, не облишили державною увагою. Наспіла адміністративно–територіальна реформа: округи перетворено в Україні на області й райони. Для забезпечення потреб нових адміністративних одиниць поділу в книзі й культтоварах власті зобов'язувалися «щороку виділяти до обігового капіталу Секції (залишок КНС – О.Л.) відповідні кошти з пайових капіталів, культфонду та ін. відповідних капіталів Вукопспілки, виходячи з питомої ваги обігів по книготоргівлі...», тобто книготоргівлю посадили на бюджет /4/.

Що стосується видавничої частини КНС окремо, то вона, всупереч Агуфовим прогнозам, зазнала централізації під дахом Державного видавничого об'єднання України (ДВОУ), куди постановою РНКУСРР від 21.08.1930 р. були зібрані редвидави дев'яти найбільших видавництв України 15/. Цей видавничий «колгосп» без усяких прав на наслідки своєї роботи виявився нежиттєздатною структурою і замість керувати й спрямовувати книжкову справу УСРР зробився її гальмом. Через це і був тихо зліквідований 21. 03. 1934 року.

Така ж доля спостигла через рік Вукопспілку: кооперативну книготоргівлю «злили» з державною системою Укркниготоргу – вийшов Укркнигокультторг /6/. В підсумку цих перетворень на долю системи кооперативної торгівлі книгою залишилися... книжкові полиці в сільських крамницях і відділи книжок у райкультмагах. Радянська влада більше не потребувала послуг кооперації: ані торговельних, ні інформаційних чи освітніх.

Скрізь на книжкову продукцію запровадили фіксовану ціну і ввели крайній коефіцієнт надвишки на фактичні виробничі витрати при друці книг (папір, видавничі й друкарські витрати, авторські гонорари тощо).

Госпрозрахунок більше не був актуальним: видання здешевлювалися адміністративним заходом, ціноутворення в книжковій галузі стало винятково директивним, книготоргівля й видання – державним підприємством і монополією правлячої партії /7/.

Кооперативне книготорговельне і книговидавниче товариство «Книгоспілка» припинило своє існування 13. 11. 1930 р., коли його редакційно–видавнича частина увійшла до складу ДВОУ. За свою семирічну діяльність воно видало понад три тисячі назв різноманітної літератури. Проте у «Типовому списку художньої літератури для бібліотеки середньої школи» (К., Рад. школа, 1936) про Книгоспілку не згадано жодного разу, і дуже рідко згадується ДВУ. Показчик «Дитяча книжка»(Х. Кн. палата УСРР), що побачив світ у тому ж році, щоправда, містить на 48 своїх сторінках... три згадки про видання КНС.

Співробітники Книгоспілки розбрелися по «типізованих» видавництвах (див. попередньо лист В. Підмогильного до М. Зерова), або залишили видавничу справу, щоб не потрапити під репресії. Та більшість з них все одно зникла у напрямі Соловків, Колими, Сандормоху, Магадану – велик ГУЛаг! Пережити його гарт пощастило небагатьом (Б.Антоненко–Давидович, О. Вишня), а уникнути «тайгових вражень» – одиницям (Ю.Меженко, О. Бургардт...), і то з волі випадку.

Так, проскрибованого в справі УНІКу й «шкідництва на книжковому фронті» Юра Меженка не «взяли» в 1934 р. тільки тому, що він під час убивства Кірова перебував десь у потязі на півдорогах між Києвом–Харковом–Ленінградом /8/. А етнічний німець Освальд Бургардт зміг виїхати за кордон до початку широкомасштабних репресій, і залишив нам «Спогади про неокласиків» та поетичний доробок під псевдо «Юрій Клен».

Меженкові, до речі, належить сумний своєрідний рекорд: понад 100 нищівних статей на його особисту адресу – на жоден випадок він не зреагував навіть словом. Виправдовувалися, підлагоджувалися, звинувачували – інші. Наприклад, улюблений Меженків аспірант Кость Довгань, що часом підробляв у Книгоспілці на перекладах, потім з неменшим завзяттям телющив учителя на всіх зборах «войовничих матеріалістів–діалектиків» /9/. Це, втім, не завадило йому невдовзі вирушити до сонячного Магадану слідом за колегою А.Ніковським, що з ним вони перекладали у 1929–му «Таємничий острів» Жуля Верна /10/. Далі слід К.Довганя губиться у нетрях ГУЛАГу, з якого А.Ніковському «пощастило» вийти перед Великою Вітчизняною війною, щоб потім загинути з голоду в блокованому Ленінграді /11/.

...Меженко сам–один пішов з уніківського судилища не озирнувшись, поїхав до батьків у Харків, де вони знищили всі його папери, в тому числі й свідоцтва співпраці у видавничій галузі загалом і в Книгоспілці зокрема. А про Книгоспілку донедавна згадувалося лиш скупими рядками в Українській літературній енциклопедії (т.2) та побіжно в низці фахових студій. Хоча створена колись при КНС система книгопоширення і книготоргівлі діяла в більш–менш незмінному вигляді увесь радянський період, аж до скасування об'єднання «Укркнига» в кінці нового видавничого піднесення 1987–1993 років.

П і с л я с л о в о

Перспективи Української справи після 1917–го, на жаль, виявилися недовготривалими. Але дванадцять років «пережрозстрільного відродження» дали Україні все розмаїття форм культурного розвитку в зразках, наслідувати які не завадить надалі. Книжкова справа не становить тут винятку: вона розвивалася українськими культурними силами на питомих основах і з залученням усього асортименту засобів, наявних тоді у практиці культур світу.

Національна свідомість українців утверджувалася через друковане слово, освіту, змінилося ставлення мас до інтелектуальної праці і її наслідків. Цьому сприяла участь усіх національно орієнтованих та інформаційно зацікавлених політичних, культурних лідерів, громадських діячів, митців і господарників.

Отже,

1. Явище під назвою «український кооперативно–громадський книгодрук» пройшло в 1890–1934 рр. повний цикл свого розвитку: від зародження перших видавничих товариств на громадських і кооперативних засадах до ліквідації основних його організаційних структур. Система української видавничої кооперації пройшла на цьому шляху через усі організаційні стадії та форми (гурток за інтересами – концерн типізованих видавництв). Частина цієї структури у вигляді системи книгопоширення Книгоспілки була потім затребувана менш ефективною формою керівництва книжковою галуззю в рамках тоталітарного періоду історії СРСР.
2. Український кооперативно–громадський книгодрук як один з виявів громадянського суспільства сягнув своїх найвищих форм під час книжкового руху 1917–1921 рр. Найбільш типово його репрезентує Всеукраїнська книговидавнича і книготорговельна спілка «Книгоспілка», що змогла відродитися після занепаду національного друку в 1920–1923 рр. і явила приклад найбільшої інформаційно–культурної та економічної ефективності в книжковій галузі України за часів непу. З 1922 до 1930 року Книгоспілка підготувала 3096 назв літератури загальним тиражем понад 40 млн примірників (Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – Т. 2. К.: Наукова думка, 1988.). Плани Книгоспілки були зорієнтовані на переважання в асортименті її продукції:

- а) навчальної літератури для школи і самоосвіти;
- б) художньої літератури українських та зарубіжних (сучасних, класичних) письменників/поетів винятково на українській мові;
- в) літератури з питань кооперації, економіки, сільського господарства, призначеного головно для сільських споживчих товариств;
- г) аркушевої продукції агітаційного (листівки, відозви), рекламного (гасла) і наочного (портрети, плакати) характеру;
- д) наочного приладдя для навчальних закладів (діапозитиви, таблиці, препарати, радіо та ін. товари культурно–освітнього призначення).

Книгоспілка мала власні періодичні видання – журнали «Книга» («Нова книга»), «Кооперативний книгар», «Нова громада», газету «Кооперативне життя». При тому, що періодики не приносили Книгоспілці прибутку, вона майже не діставала дотацій від держави, воліючи нарощувати обіговий капітал самостійно.

Складові економічного успіху Книгоспілки:

- збільшення середньої тиражності видань;
- зменшення пересічного обсягу книг;
- зниження організаційно–господарських витрат (вартості 1 друк.арк.), не рахуючи гонорарів авторам;
- швидкий обіг коштів (до 43% – Т.Скрипник);
- головний упор робився на удосконалення системи розповсюдження друкованої продукції;
- вивчення потреб ринку на певні різновиди друків;
- створення системи підготовки і перепідготовки книгарських кадрів (курси).

Головні здобутки Книгоспілки:

теоретичні

– започатковано регулярне вивчення читацької аудиторії та кон'юнктури книжкового ринку з переданням цих відомостей у системі спеціальної освіти (практичні курси книгарства УНІК–КНС);

– розроблено концепцію і програми навчання для системи вищої книгознавчої освіти в Україні (факультет на базі Харківського кооперативного інституту, в перспективі – поліграфічний інститут);

– статистично–аналітичні студії з практики книговидавання, спеціальна навчальна література з книготорговельного фаху (Ант. Козаченко, Ю. Меженко, М. Нечаєв, Н. Фрідьева тощо);

практичні

– взято ключову участь у започаткуванні інформаційної бази для індустріалізації українського землеробського суспільства вихованням спільноти письменних виробників, які в змозі коригувати свої знання з нових джерел інформації;

– створено корпус перших академічних видань (Л. Українка, Б. Грінченко, Т. Шевченко) та програм класичних творів літератури для шкільного студіювання (базова гуманітарна складова національної освіти);

– утворення й розвиток системи поширення творів друку на госпрозрахункових засадах з опертям на систему низових кооперативних організацій в селі і місті (частково була задіяна в пізніших системах адміністративного розподілу книг Укоопкнига – Укркнига);

1. Наслідком практичної й теоретичної діяльності працівників видавничої кооперації загалом і Книгоспілки зокрема було усталення національних інформаційних традицій, виникнення інформаційного простору в Україні та регульований обіг інформації в національно–культурних формах;

2. Кооперативними структурами національного друку здійснювалися великі видавничі проекти (програми випуску підручників, різноманітні бібліотеки творів красного письменства, нотні видання, календарі) як у рамках окремих структур (КНС, «Рух», «Час», «Слово», ДВУ), так і в кооперуванні міжвидавничому (КНС – ДВУ, «Час» – ДВУ) і міждержавному (КНС – КультурЛіга, видавництво І. Ситіна), а також порядком міжкультурної взаємодії з видавничими організаціями національних меншин (КультурЛіга);

3. Редакційно–видавничі функції в Книгоспілці та інших кооперативних та громадських видавництвах досить скоро були відділені від функцій реклами і книгопоширення; було вироблено перші методики редакційного опрацювання видань (М. Зеров) та книжкової реклами (М. Нечаєв);

4. У 1920–х роках зафіксовано спроби Книгоспілки та інших кооперативних книгарів України впливати на українські діаспори у формі поширення національних підручників і книг українською мовою (Далекий Схід, Кубань, Ставропілля);

5. Утворена кооперативно–громадськими видавництвами з Книгоспілкою на чолі система друку була відносно стійка щодо зовнішніх негативних впливів (адміністративний тиску галузі ціноутворення, затоварювання неходовою літературою, брак обігових коштів і витратних матеріалів тощо);

6. Значна варіативність (приспосовуваність до потреб моменту) була характерною рисою всіх кооперативних і громадських видавничих структур; внаслідок цього типізація роботи по галузях у видавничій кооперації відбувалася непримусово;

7. Кооперативні й громадські за формою організації видавництва в Україні 1920–х років ХХ ст. були суспільно доцільними (орієнтація на місцеві потреби, українська мова викладу, культуртрегерські функції тощо), давали безсумнівний економічний ефект (бездотаційність, самоокупність) і носили національний характер незалежно від мови друків (інформаційне обслуговування процесів національного відродження у питомих культурних формах).

8. Утворена кооперативно–громадськими видавництвами з Книгоспілкою на чолі система друку була відносно стійка щодо зовнішніх негативних впливів (адміністративний тиск у галузі ціноутворення, затоварювання неходовою літературою, брак обігових коштів і витратних матеріалів тощо);

9. Значна варіативність (приспосовуваність до потреб моменту) була характерною рисою всіх кооперативних і громадських видавничих структур; внаслідок цього типізація роботи по галузях у видавничій кооперації відбувалася непримусово;

10. Кооперативні й громадські за формою організації видавництва в Україні 1920–х років ХХ ст. були суспільно доцільними (орієнтація на місцеві потреби, українська мова викладу, культуртрегерські функції тощо), давали безсумнівний економічний ефект (бездотаційність, самоокупність) і носили національний характер незалежно від мови „ друків (інформаційне обслуговування процесів національного відродження у питомих культурних формах).

...Суспільна воля до самоорганізації складається з суми окремих воель, особистих прагнень і нагальних громадських потреб. Коли все сполучуване вдається збалансувати – виникає поступ. Та набагато складніше, як показав час, утримувати такі рухомі системи «в тонусі», захищати їх від руйнівних впливів як індивідуального волюнтаризму, так і політичної сваволі структур, де прагнуть тотально керувати.

Цей шлях – по лезу бритви, і наше суспільство рушає ним знову і знову. Винний у тому передовсім людський фактор. Це люди, їх стосунки, зв'язки між собою і спільнотою визначають, буде робитися їхня спільна справа або впаде під навалом обставин.

*Єдине, що від нас іще залежить, –
Принаймні, вік прожити як належить.*

«Як належить» – це співміряючи власні вигоди з чужими уявленнями про справедливість.

Спільнота, члени якої уникли спокус погоджувати особисте за рахунок громадського і навпаки, – етична, тобто є внутрішньо стійкою структурою, де доцільне урівноважується корисним.

Доцільність етичного підходу в громадських і господарських справах особливо увиразнилася в фіналі нашого століття, бо впродовж його як ніколи рясно приносили ВСЕ і СУЦІЛЬ у жертву комплексам неповноцінності окремих осіб, спільнот, держав і цивілізацій.

Нова доба має інші ознаки: інформаційного суспільства. Тож надбання попередників у інформаційній діяльності придатуться дуже скоро. Але інформація не буває етично безсторонньою. Кожен інформдїяч, хоче він того чи ні, забарвлює свій інформпродукт власними пріоритетами, сприйняттям і ставленням до повідомлюваного.

Співпереживання й розуміння як комплексний акт комунікації стануть можливими тільки за умов адекватного сприйняття повідомлюваного (Іванченко Р., Вказ.праця. – С.14.). Цим редагування засадничо відрізняється від політики, де є потреба не так сприйняти візаві, як примиритися з пропонуваними ним умовами.

Фігуранти Українського культурного відродження більшістю своєю не втримали оборони супроти цього компромісу. Тому тепер ми мусимо рухати українську інформаційну справу звідти, де не з власної волі її покинули наші попередники. І якщо не принесемо чергової жертви амбіціям, власним і чужим, колективним та особистим, – Українська справа, книга і культура скористаються новим шансом в умовах інформаційної ери.

Д о д а т о к 1

Автура КНС

- Агуф М. – виробн.–практ.літ–ра
Альбов В. – юрид.–практ.літ–ра
Ананьїн П. – навч.–метод.літ–ра
Анищенко К. – худ.проза
Антоненко–Давидович Б. – худ.проза
Арфолом В. – драматургія
Багрянний І. – худ.проза
Бажан М. – поезія
Балабанов М. – виробн.–практ.літ–ра
Бальзак О. де – худ.проза
Барбюс А. – худ.проза
Бартель М. – худ.проза
Біляєв П. – наук.–популярна літ–ра
Бічер–Стоу Г. – худ.проза
Березовський Ф. – худ.проза
Бернашевський О. – навчальна літ–ра
Бедний Д. – поезія
Бломквіст Б. – практи., агітац.літ–ра
Богданов А. – навч.літ–ра
Бордуляк Т. – худ.проза
Бородаєвський П. – наук.–поп–літ–ра
Бузинний О. – навч.літ–ра

Бургардт О. – навч.–метод.літ–ра
Васильєв М. – навч.літ–ра
Васильченко С. – худ.проза, драматургія
Вебер В. – навч.літ–ра
Верн Ж. – худ.проза
Винниченко В. – драматургія, худ.проза
Виноградов І. – виробн.–практ.літ–ра
Височанський П. – кооп.–практ.літ–ра
Вишневецький О. – виробн.–практ.літ–ра
Вишня О. – худ.проза
Вільє де Ліль А. – худ.проза
Вітфогель К. – поезія
Вовк П. – навч.літ–ра
Вовчок М. – худ.проза
Водолажченко В. – агітац. літ–ра
Войнаровський В. – навч.літ–ра
Волгін Б. – драматургія
Волобуєв В. – драматургія
Вольтер – худ.проза
Вражливий В. – худ.проза
Гаєвський Ст. – теорія поезії, навч.літ–ра
Гак А. – драматургія
Гамсун К. – худ.проза
Гашек Я. – худ.проза
Гедін С. – худ.проза
Гейне Г. – поезія
Генрі О. – худ.проза
Геренрот С. – агітаційна літ–ра
Гермайзе С. – навч., наукова літ–ра

Гільд Х. – поезія
Гоголь М. – худ.проза
Головко А. – худ.проза
Голоскевич Г. – довідкова літ–ра
Голубенком. – навч.літ–ра
Гордієнко К. – худ.проза
Горецький П. – навч.літ–ра
Горовий О. – наук.–поп.літ–ра
Горохівський Г. – виробн.–практ. літ–ра
Грін О. – худ.проза
Грінченко Б. – поезія, худ.проза, драматургія
Гумілевський Л – худ.проза
Гюго В. – худ.проза
Данилевський В. – наук.–поп.літ–ра
д'Ервіль Ш. – худ.проза
Дерман А. – біогр. проза
Джованьйолі Р. – худ.проза
Діккенс Ч. – худ.проза
Дніпровський І. – агітац. літ–ра
Доде А. – худ.проза
Доліна П. – драматургія
Доманицький В – біогр.проза, публіцистика
Дорошкевич Ол. – навч., наук.літ–ра
Досвітній Ол. – худ.проза
Дюаіуюль Ж. – худ.проза
Жук М. – поезія
Жуков Г. – виробн.–практ.літ–ра
Забіла Н. – поезія
Зайко–Зайкін Ф. – практ.літ–ра

Зарудний С. – агітац.літ–ра
Зеров М. – літ. критика
Золін О. (Френч) – драматургія
Іваниця Гр. – навч.літ–ра
Іванов П. – агітац., кооп.–практ. літ–ра
Івченко В. – худ.проза
Ізюмов О. – навч.літ–ра
Йогансен М. – поезія, теорія літ–ри
Карпенко–Карий (Тобілевич) І. – драматургія
Карпенко П. – навч.літ–ра
Качура Я. – худ.проза
Квітко Л. – поезія
Келлерман Б. – худ.проза
Кисельова А. – навч.літ–ра
Кисіль Ол. – теорія драматургії і театру
Кобилянська О. – худ.проза
Колісниченко Л. – навч.літ–ра
Копиленко О. – худ.проза
Короленко В. – худ.проза
Королів–Старий В. – практична літ–ра
Корж Ол. – худ. проза
Коряк В. – літ.критика
Косинка Гр. – худ.проза
Котко Кость (Любченко М.) – худ.проза
Коцюбинський М. – худ.проза
Кривченко Г. – екон.літ–ра
Крижанівський Ф. – юрид.–практ.літ–ра
Кропоткін П. – агітац.літ–ра
Кротевич Є. – драматургія

Кузьменко А. – вироби.–практик.літ–ра
Куліш П. – поезія, худ.проза
Купрін О. – худ.проза
Курило О. – навч.–методичн.літ–ра
Лакиза І. – літ.критика
Ларрі Я. – худ.проза
Лебединський Б. – вироби.–практик.літ–ра
Лебідь Ананій – літ.критика
Лейтес О. – літ.критика
Леонтович М. – музичні твори
ЛеущенкоЛ. – наук.–поп.літ–ра
Лесков М. – худ.проза
Лисін Б. – навч., наук.літ–ра
Лісовий П. – худ.проза
Лондон Дж. – худ.проза
Луначарський А. – соц.–політ.літ–ра
Любченко Арк. – драматургія
Лясвіц К. – наук.–поп.літ–ра
Маковей О. – худ.проза
Мамонтов Я. – драматургія, літ.критика
Манжос Б. – наук.–поп.літ–ра
Маркевич С. – юрид.–практик.літ–ра
Маркович Д. – худ.проза
МартовичЛ. – худ.проза
Мирний П. – худ.проза
Мірза–Авакянц М. – навч., наук.–поп.літ–ра
Могілянський М. – практик.літ–ра
МольєрЖ.–Б. – драматургія
Мопассан Г. де – худ.проза

Мстиславський С. – худ.проза
Навроцький Б. – теорія поезії
Недоля А. – агітац.літ–ра
Нейрат О. – наук.літ–та
Немирович–Данченко І. – драматургія
Нечаев М. – виробн.–практ.літ–ра
Нечуй–Левицький І, – худ.проза
Олесь О. – поезія
Орлівна Г. – худ.проза
Панченко О. – навч.літ–ра
Панч П. – худ.проза
Панько І. – агітац.літ–ра
Пархоменко С. – наук.–поп.літ–ра
Патишвілі І. – худ.проза
Петренко П. – агітац.літ–ра
Пилипенко С. – публіцистика
Підмогильний В. – худ.проза
Платонов Ю. – наук.–поп.літ–ра
Плевако М. – навч., наук.літ–ра
Плеханов Г. – сусп.–політ.літ–ра
Покровський О. – навч., наук.–поп.літ–ра
Поліщук В. – поезія
Понятенко П. – наук.–поп.літ–ра
Постоев П. – навч.літ–ра
Правда А. – навч.літ–ра
Проноза В.(Елланський В.) – худ.проза
Пушкін О. – поезія, драматургія, худ.проза
Раставицький А. – кооп.–практ.літ–ра
Ревуцький Д. – музичні твори

Реньє А. де – худ.проза
Рибников І. – навч.–метод.літ–ра
Ромен Ж. – худ.проза
Роні Ж. – худ.проза
Руданський Ст. – поезія
Салтиков–Щедрін М. – худ.проза
Самійленко В. – поезія
Самусь М. – літ. критика
Свидницький Ан. – худ.проза
Семенко М. – поезія
Синявський О. – навч., практ.літ–ра
Сицинський В. – практ.літ–ра
Сінклер А. – худ.проза
Слісаренко О. – поезія, худ.проза
Смолич Ю. – худ.проза
Совз О. – навч.літ–ра
Соколовський О. – навч.літ–ра
Сосюра В. – поезія
Станюкович К. – худ.проза
Стешенко О. – навч.літ–ра
Стрільчук Й. – наук.–поп.літ–ра
Сухоплюєв І. – агітаційна літ–ра
Телешек В. – виробн.–практ.літ–ра
Тенета (Гурій) Б. – худ.проза
Терехов А. – юрид.–практ.літ–ра
Терниченко В. – виробн.–практ.літ–ра
Тесленко А. – худ.проза
Ткаченко І. – літ.критика
Толлер Е. – поезія

Толстой Л. – худ.проза
Торохтій Я. – наук.–поп.літ–ра
Трояновський І. – навч.літ–ра
Тутковський П. – наук–поп.літ–ра Уеллс Г, – худ.проза
Українка Л. – поезія, худ.проза, драматургія, літ.критика
Федькович О.–Ю. – худ.проза, поезія
Федюченко В. – навч.літ–ра
Фердінандов Г. – практ.літ–ра
Фесенко В. – навч.літ–ра
Фещенко–Чопівський І. – навч., екон. літ–ра
Філянський М. – наук.–поп.літ–ра
Франк Л. – худ.проза
Франко І. – худ.проза, поезія, літ.критика
Франс А. – худ.проза
Хвильовий М. – худ.проза, літ.критика, публіцистика
Хуторський П. – худ.проза
Целларіус В. – кооп.–практ.літ–ра
Цекіновський І. – агітаційна літ–ра
Цур–Мюллен Г. – худ.проза
Чепіга Я. – навч.літ–ра
Чередниченко В. – худ.проза
Черемшина М. – худ.проза
Чехов А. – худ.проза
Чечвянський В. – худ.проза
Чужий А. – худ.проза
Шевченко Т. – поезія, худ., біогр.проза
Шервуд А. – худ.проза
Шкурупій Гео – поезія
Шмельов Г. – драматургія

Шовкопляс Ю. – худ.проза
Шолом–Алейхем – худ.проза
Шпол Ю. (Яловий М.) – худ.проза
Шуліка О. – агітац.літ–ра
Шуліченко О. – агітац.літ–ра
Щепотьєв В. – навч.літ–ра
ЩоголевЯ. – поезія
Юрезанський В. – худ.проза
Юринець В. – літ.критика
Яблоновський В. – кооп.–практ.літ–ра
Якубський Б. – навч.літ–ра
Янкелевич Р. – біогр.проза
Яновська Л. – навч.–метод.літ–ра
Яновський Ю. – поезія, худ.проза
Ярошенко В. – агітац.літ–ра

Перекладачі КНС

Агнівцев Н. (Толстой Л.)
Анищенко Кал. (Мстиславський С.)
Антоненко–Давидович Б. (Чехов А., Шервуд А.)
Антонович М. (Мопассан Г. де)
Білоусов З. (Салтиков–Щедрін М.)
Борткевич М. (ГашекЯ., Гумілевський Л., КупрінО.)
Борисович Г. (Сінклер А.)
Бургардт О. (Гедін С., Лявці К.?, Толлер Е.)
Варавва О. (Бедний Д.)
Васильченко С. (Лесков М.)
Венгеров А. (Вільє де Ліль А., Реньє А. де)

Вишня О. (Генрі О., Гоголь М.)
Вільховий С. (Гоголь М.)
Дейнар М. (Мопассан Г. де)
Джунківська К. (Лондон Дж., Франк Л.)
Довгань К. (Верн Ж.)
Доленго М. (Шмельов Г.)
Дубровська Н. (Генрі О.)
Дятлов П. (Короленко В.)
Єзерницька О. (Луначарський А.)
Загірня М. (Бічер–Стоу Г.)
Загул Д. (Гейне Г.)
Зеров М. (Гамсун К., Гоголь М., Лермонтов М., Лесков М., Пушкін О., Чехов А.)
Качеровський М. (Мопассан Г. де)
Коваленко Л. (Станюкович К.)
Козловський Б. (Мопассан Г. де)
Константинопольський М. (Квітко Л.)
Копиленко О. (Ларрі Я.)
Кошевський К. (Вітфогель К.)
Ніковський А. (Верн Ж., Гоголь М.)
Осипович О. (Березовський Ф.)
Пилипенко С. (Немирович–Данченко В.)
Підмогильний В. (Бальзак О., Доде А., Мопассан Г. де, Ромен Ж., Франс А.)
Попель О. (Барбюс А.)
Попов І. (Лондон Дж.)
Раставицький А. (Дюамель Ж., Уеллс Г.)
Рильський Б. (Грін О.)
Рильський І. (Мопассан Г. де)

Рильський М. (Гоголь М., Келлерман Б., Мопассан Г. де) Сагарда М.
(Гюго В., Діккенс Ч.)

Самійленко В. (Мольєр Ж.–Б.)

Свашенко О. (Квітко Л.)

Сергієнко В. (Роні Ж.)

Сорока О. (Патишвілі І.)

Титаренко–Паляничка С. (Гоголь М.)

Харченко А. (Гоголь М., Гюго В.)

Хоткевич Г. (Джованьйолі Р.)

Шніцлер А. (Франс А.)

Яр Г. (Бартель М.)

Яров Я. (Вольтер)

Художники–оформлювачі КНС

Алексеев М (Бальзак О. де, Васильченко С., Вишня О., Генрі О., Гоголь М., Гюго В., Золя Е., Келлерман Б., Копиленко І., Ревуцький Л, Стеценко К., Франко І., Шевченко Т., Уеллс Г., Українка Л., Яновський Ю. тощо)

Білуха Є. (Діккенс Ч., Лажечніков І.)

Бондарович І. (Копиленко О.)

Боровий С. (Бажан М., Йогансен М., Лісовий В., Любченко М., Мамонтов Я., Юрезанський В.)

Гамбургер Л.

ГлуховМ.

Гольман Г. (Квітко Л.)

Дейнека П. (Березовський Ф.)

Довгаль О.

Жалко–Титаренко Т. (Нечуй–Левицький І., Смолич Ю., Станюкович К.)
Касіян В. (Гоголь М., Коцюбинський М., Смолич Ю.)

Каплан Л. (Бажан М., Сосюра В.)

Кирнарський М. (Кисіль Ол.)
Кричевський В. (Бажан М., Слісаренко О., Шпол Ю., Яновський Ю.)
Крюков Б. (Вовчок М.)
Лапін В. (Верн Ж.)
Мищенко М. (Бартель М., Вражливий В., Гашек Я., Коцюбинський М.,
Купрін С., Лондон Дж., Мопассан Г. де, Слісаренко О., Шкурупій Г.)
Мітрохін Д. (Гоголь М.)
Невський В. (Копиленко О., Слісаренко О., Юрезанський В.)
Падалка І.
Петренко П. (Грін О.)
Порошін І. (Маркін–Конкін А.)
Реріх Б. (Васильченко С.)
Сахновська О. (Гоголь М.)
Середа А. (Дорошкевич Ол., Лисенко М., Шевченко Т.)
Сидоров Л. (Вишня О.)
Судомора О. (Вовчок М., Синявський О.)
Фрідкін Б. (Вишня О., Вражливий В., Короленко В.) Хижинський Л,
(Бажан М.)
Циганко М. (Бєдний Д.)

Редактори, укладачі, коментатори КНС

Атаманюк В. (антол.укр.поезії)
Бажан М. (декламатор)
Баженова Л. (драм.адапт.опов. Винниченка В.)
Биковець М. (літ.серії для дітей)
Боронило Д. (календар)
Бургардт О. (Діккенс Ч.)
Дерід П. (ювіл.зб. «1905 рік – село»)

Дорошкевич Ол. (Самійленко В., Тобілевич Франко І, «шкільна б–ка»)
Гермайзе О. (Куліш П.)
Єфремов С. (Грінченко Б., Коцюбинський М., Шевченко Т.)
Заклинський Ф. (О.–Ю.Федькович)
Зарудний С. (кустар.кооп.)
Зеров М. (антол.укр.поезії, Українка Л., Франко І., Черемшина М.,
Щоголев Я.)
Іваниця Г. (читанки)
Кияниця П. (Франко І.)
Коряк В. (енц.словник)?
Кошевський К. (Лопе де Вега К.)
Краков А. (село в укр.літ–рі)
Кротевич Л. (читанки)
Кучмій В. (село в укр.літ–рі)
Лебідь Ан. (Коцюбинський М.)
Лозинський С. (хрестомат.)
Мамонтов Я. (Українка Л.)
Мірза–Авакянц Н. (читанка)
Могилянський Мих. (Мартович Л.)
Ніковський А. (Нечуй–Левицький І., Франс А.)
Новицький М. (Шевченко Т.)
Парадиський О. (видання укр.класиків)
Петніков О. ?(Толлер Е.)
Пилипенко С. (Франко І.)
Підмогильний В. (Рибников І.?)
Плевако М. (Грінченко Б., Шевченко Т.)
Покальчук В. (ант.укр.поетів)
Равич–Черкаський М. (Янкелевич Р.)
Рулін П. (рання укр.драма)

Скалига Н. (кооп.МТС)

Стешенко О. (читанка)

Филипович П. (Кобилянська О., Лесков М., Олесь О., Українка Л., Франко І., Шевченко Т.)

Фомін А. (визначник рослин)

Чепіга Я. (читанки)

Шаховицький Ф. (ювіл.зб. «1905 рік – село»)

Шкурупій Г. (декламатор)

Юринець В. (Петренко П.)

ЮрмасЯ. (Леонтович М.)

Якимчук Ол. (с/гхрестомат.)

Якубський Б. (Білик і., Мирний П., Українка Л., читанка)

Якубовський Ф. (антол.укр.поезії)

Д о д а т о к 2

Репертуар видань Книгоспілки по основних видах

Офіційні – нормативно–законодавчі акти стосовно сільськогосп. колект. організацій (статути, інструкції, циркуляри тощо)

Наукові – літературна критика, філологічні студії

Науково–популярні – географічна, краєзнавча, просвітницька літ–ра з питань науки, техніки, культури, образотворчі видання

Науково–виробничі – літ–ра з проблем книговидання і книгопоширення

Виробничо–практичні – просвітницька літ–ра з проблем сільського господарства, жіночого питання, кооперативного будівництва та книжкової справи

Нормативні виробничо–практичні – проектна будівельна документація для сільськогосп. будівництва

Виробничо–практичні для аматорів – посібники з городництва, садівництва, виноградарства, пасічництва, ремесел

Навчальні – підручники та навч.посібники для шкіл різного ступеня освіти (лікнеп, початкова, середня, професійна, вища) і різними мовами

народів України; додаткова до навч. програм – т. зв. «підсобна» літ-ра (хрестоматії, практикуми тощо); навчальні програми, методики і їх забезпечення (таблиці, наочні матеріали і т. ін.)

Громадсько-політичні – літ-ра з виразним ідейним забарвленням інформації (політграмота, декламатори, полемічні твори, агітаційні відозви, мемуари тощо)

Довідкові – календарі, словники, довідники, каталоги

Видання для організації дозвілля – п'єси для аматорського театру, сценарії свят, ігор, декламатори, ноти, тексти пісень і т. ін.

Рекламні – каталоги книжок, наочного приладдя, плакати, календарі, листівки, портрети, гасла, журнальна/газетна періодика

Літературно-художні – видання художньої прози, поезії, драматургії для дорослих і дітей (моновидання, збірники, альманахи, антології, зібрання творів і серії, вибране), як української оригінальної (класичної та сучасної), так і з літератур інших народів у перекладах та в оригіналі (ідиш, новогрецька, німецька тощо)

Видавничі серії КНС

Бібліотека для всіх

Бібліотека історичної повісті та роману

Бібліотека Книгоспілки:

- серія гумору та сатири
- серія красного письменства
- світове письменство
- серія історії літератури і критики
- театральна серія
- соціально-політична серія
- педагогічна серія
- серія економіки
- серія сільського господарства

– кооперативна серія Бібліотека колгоспної молоді Бібліотека
копійка Бібліотека «Нової громади»

Бібліотека сільського господаря

Бібліотека українських класиків

Бібліотека шкільної молоді

Біографії революційних діячів

Загальна бібліотека

Критика і теорія літератури

Літературна бібліотека

На морях і суходолах

Нове красне письменство

Робоча бібліотека педагога

Російські класики

Сучасна грузинська література

Театральна бібліотека

СПИСОК

використаної літератури та джерел

Загальний огляд структур кооперативно–громадського книгодруку в Україні (1890 – 1920)

II

1. Марочко В. Українська селянська кооперація (1861 – 1929 рр.). – К.: 1995. – С.9.
2. Марочко В. Вказ.праця. – С.10.
3. Марочко В. Вказ. праця. – С.11–15.
4. Чайченко Ф. Кооперація і селянство//Наша кооперація. – 1914. – № 10–11. – С.20–21.
5. Марочко В. Вказ. праця. – С.23.

III

1. Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – Т.1. К.: 1988. – С.498–500.
2. Хоткевич Г. Твори. – Т.1. – Харків: Рух, 1928.
3. Книгарь. – 1918, – 4.9. – Ст.489–498.
4. Хоню В. Організаційно–методичні засади роботи українських видавців кінця ХІХ – початку ХХ ст. (на прикладі київського видавництва «Вік»). – К., 2000.
5. Бібліологічні вісті. – 1925. – №1–2. – С.109–111.
6. Книгарь. – 1918. – 4.7. – Ст.367.

7. Гнат Хоткевич. Спогади, статті, світлини /Упоряд.А.Болабольченко, Г.Хоткевич. – К., 1994. – С. 133–134.
8. Книгарь. – 1918. – 4.7. – Ст. 365–370.
9. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923 рр.). – К., 1996. – С. 18.
10. Книгарь. – 1918. – 4.7. – Ст.363.
11. Книгарь. – 1918. – 4.7. – Ст.370.

IV

1. Ківшар Т. Вказ. праця. – С.18.
2. Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Т.1. Мюнхен: 1949. – С.975.
3. Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917 – 1922). – Львів, 1923. – С.3–4.
4. Грицак Є. Вказ. праця. – С.5.
5. Меженко Ю. Українська книжка часів Великої революції. – К., 1928. – С.6.
6. Ківшар Т. Вказ. праця. – С. 255.
7. Ківшар Т. Вказ. праця. – С.23.
8. Нова Рада. – 1917. – 21 вересня.
9. Грицак Є. Вказ. праця. – С.9.
10. Книжник. – 1992. – №4. – С.44–46.
11. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Од.зб.46. – А.26.
12. Нова Доба. – Відень. – 1920. – 13 березня.
13. Там же.
14. Книжник. – 1992. – №4. – С.46.
15. Меженко Ю. Вказ. праця. – С.5.
16. Ківшар Т. Вказ. праця. – С.138–139.
17. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.2. – Од.зб.381. – А.4.

18. Агуф М., Коваль М Книгу – в маси. – Харків, 1965. – С.43.
19. Ківшар Т. Вказ. праця. – С.159.
20. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Од.зб.7. – А 10.
21. Меженко Ю, Вказ. праця. – С.23.
22. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Од.зб.7. – А. 10.
23. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Од.зб.24. – А.4.
24. Там же. – Од.зб.7. – А.15.
25. Книгарь. – зазн. число – Ст.792–793.
26. Ківшар Т. Вказ. праця. – С.25.
27. Українська кооперація. – 1918. – №4. – С.99.
28. ДАХО. – Ф.4821. – Оп.1. – Од.зб.52. – Спр. 3. – А.3, 13.

V

1. Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Т.2. Львів: 1993. – С.547.
2. ГрицакЄ. Вказ. праця. – С.11.
3. Меженко Ю. Вказ. праця. – С.12.
4. ГрицакЄ. Вказ. праця. – С.8–9.
5. Книгарь. – 1918. – 4.10. – Ст.940–942.
6. Там же. – Ст.942.
7. Статут ВККС «Книгоспілка». – К., 1918.
8. Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Т.8. Нью-Йорк: 1980. – С.3036.
9. Книгарь. – 1918. – 4.10. – Ст.790–791.
10. Бібліологічні вісті. – 1923. – №4. – С.32.
11. Статут ВККС «Книгоспілка». – К., 1918.
12. Болотяна Лукроза // Домонтович (Петров) В. Дівчина з ведмедиком. Болотяна Лукроза. – К., 1999.
13. Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Т.8. Нью-Йорк: 1980. – С.3036.

14. Єфремов С. Карна експедиція // Книгарь. – 1920. – Ч.29–31. – Ст.974.
15. Ківшар Т. Вказ. праця. – С.138.
16. Грицак Є. Вказ. праця. – С.12.
17. Ківшар Т. Вказ. праця. – С.158.
18. Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Т.8. Нью-Йорк: 1980. – С.3036.

19. Грицак Є. Вказ. праця. – С.12–14.

Діяльність Книгоспілки (1922 – 1930): прийоми і засоби

I

1. Динерштейн Е.А. Положившие первый камень: Госиздат и его руководители. – М., 1972. – С. 114.
2. Ківшар Т. Вказ. праця. – С.77.
3. Подгорнова А.И. Советское книгоиздание в 20–е годы. – М., 1985. – С. 35
4. Издательское дело в СССР (1923–1931). – М., 1984. – С.65.
5. Подгорнова А.И. Вказ. праця. – С.63.
6. ЦДАВО України. – Ф.292. – Од.зб. 1. – Сп.34. – А 13–16.
7. Там же. – А.17.
8. Там же. – Сп.34. – А.18–19.

II

1. Українська кооперація. – 1923. – №1–3. – С.12.
2. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Од.зб.1. – Сп.60. – А.2.
3. Кооперативний книгар. – 1926. – №2. – С.5.
4. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.2. – А.151.
5. Книга. – 1923. – 4.1. – С.24–26.
6. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.5. – А.2–3.
7. Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – С.73–74.
8. Українська кооперація. – 1923. – №1–2. – С.12.
9. Книга: Исследования и материалы. – Вып.43. – М., 1981. – С.47.
10. Кооперативний книгар. – 1926. – №2. – С.6.

11. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.60. – А.2.
12. Там же. – А. 3.
13. Книга. – 1923. – №3. – С.15.
14. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп. 45, 110.
15. Меженко Ю. Вказ. праця. – С.25.
16. Книга: Исследования и материалы. – Вып.43. – М., 1981. – С.43.

Ш

1. АгуфМ. Печать УССР (1917–1932 гг.). – Х.: Укрґоснацмениздат, 1932. – С.56.
2. Агуф М. Вказ.праця. – С.59.
3. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.176.
4. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.5. – А.59.
5. Там же. – Сп.8. – А.233.
6. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.5. – А.42.
7. Література. Наука. Мистецтво /Дод. до газ. «Вісті ВУЦВК». – 1923. – №13. – 30 грудня. – С.2.
8. Книга. – 1923. – №4. – С. 13–16.
9. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.57. – А.17–19.
10. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.66. – А.181.

ІV

1. Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – С.283.
2. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.62.
3. Книга о книгах. – 1924. – №5/6. – С.41.
4. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.61–62.
5. Там же. – Сп.8. – А.63.
6. ЦДАВО України. – Ф.177. – Оп.1. – Сп.1388. – А.359.
7. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.5. – А.44, 49.
8. Там же. – Сп.6. – А.14;Сп.8. – А.70.

V

1. Там же. – Сп.8. – А.60.
2. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.193.
3. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.192.
4. Там же.
5. Книга. – 1923. – №3. – С.77.
6. ЦДАВО України. – Ф.177. – Оп.1. – Сп.947. – А.7.
7. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.57. – А. 107–108.
8. Там же. – Сп.58. – А.12.
9. Там же. – Сп.58. – А.10.
10. ЦДАВО України. – Ф.177. – Оп.1. – Сп.947. – А.6.
11. Там же. – Сп.947. – А.9.

V!

1. Українська кооперація. – 1923. – №1–2. – С.176–178.
2. Книга. – 1923. – №4. – С.12–16.
3. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.34. – А.28–29.
4. Книга. – 1923. – №4. – С.12–16.
5. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.139.

VII

1. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.24.
2. Там же. – Сп.8. – А.100.
3. Там же. – Сп.8. – А.102.
4. Там же. – Сп.8. – А.116.
5. Там же. – Сп.8. – А.118.
6. Там же. – Сп.8. – А.115.
7. Там же. – Сп.8. – А.137.
8. Рууд Дж. Иван Сытин. – М., 1996.
9. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.40.
10. Там же. – Сп.8. – А.143.
11. Там же. – Сп.8. – А.144.

VIII

1. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1 – Сп.8. – А.132.
2. Там же. – Сп.66. – А.199.
3. Там же. – Сп.8. – А.47.
4. Меженко Ю. Матеріали до біографії. – К.: ІДНБ НАН України, 1994. – С 39
5. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.46.
6. Там же. – Сп.10. – А.453.
7. Там же. – Сп.8. – А.126.
8. Там же. – Сп.8. – А.217.
9. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.66. – А.7.
10. Там же. – Сп.66. – А.6.
11. Там же. – Сп.8. – А.152.
12. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.66.
13. Там же. – Сп.8. – А.88.
14. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.29, 39.
15. Там же. – Сп.8. – А.212.
16. Там же. – Сп.8. – А.17.
17. Там же. – Сп.8. – А.59, 122.
18. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.60. – А.4.

IX

1. Бібліол.вісті. – 1925. – №1–2. – С.184.
2. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.66. – А.12–13.
3. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.34. – А.4–5.
4. Там же.
5. Там же. – Сп.66. – А.29.
6. Там же. – Сп.8. – А.169.
7. Бібліол.вісті. – 1923. – №4. – С.85.
8. Там же. – Сп.57. – А.7.

9. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади в 2 кн. – Кн.1. Едмонтон: 1987. – С.105.
 10. Там же. – Сп.66. – А.37.
 11. Там же. – Сп.66. – А.92.
 12. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.76.
 13. Там же. – Сп.66. – А.44.
 1. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.66. – А.109.
 2. Там же. – Сп.66. – А.109.
 3. Там же. – Сп.66. – А.28–29.
 4. Там же. – Сп.66. – А.168–169.
 5. Там же. – Сп.66. – А.190, 192.
 6. Там же. – Сп.66. – А.174.
 7. Там же. – Сп.66. – А.182.
 8. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп. 66. – А.190.
 - 9 Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Т.9 Нью-Йорк: 1980. – С.3211.
 10. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.66. – А.140.
 11. Там же. – Сп.66. – А.461.
 12. Там же. – Сп.66. – А.175, 190.
 13. Бібліол.вісті. – 1923. – №4. – С.113–114.
 14. Вказ парця. – С.157.
 15. Там же.
 16. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.66. – А.190.
 17. Там же. – Сп.66. – А.181.
 18. Там же. – Сп.66. – А.322.
 19. Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Т.7. Нью-Йорк: 1980. – С.2694.
 20. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.66. – А.234.
- ХІ
1. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.66. – А.161.
 2. Там же. – Сп.66. – А.342.

3. Там же. – Сп.66. – А.236.
4. Там же. – Сп.66. – А.438.
5. Там же. – Сп.66. – А.340.
6. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.66. – А.145.
7. Там же. – Сп.53. – А.262–263.
8. Там же. – Сп.57. – А.64, 70.
9. Каталог видань Книгоспілки станом на 1 жовтня 1925 р. – Х., 1925.
10. Там же. – Сп.57. – А.35.
11. Там же. – Сп.59. – А.7.
12. Там же. – Сп.66. – А.197.
13. Там же. – Сп.66. – А.198
14. Там же. – Сп.66. – А.378.
15. Там же. – Сп.66. – А.392.
16. Бібліол. вісті. – 1925. – №1–2. – С.185.

ХІІ

1. Нечаев М. Кооперация и книготорговая работа на селе. – Х.: Книгоспілка, 1925. – С.117.
2. Нечаев М. Вказ. праця. – С.24.
3. Нечаев М. Вказ.праця. – С. 118.
4. Меженко Ю. Вказ. праця. – С.26.
5. Сфремов С. Вказ. праця. – С.239.
6. Там же. – С.239.
7. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп. 8. – А.341.
8. Там же, – Сп.8. – А.341.
9. Там же. – Сп.8. – А.369.
10. Там же. – Сп.8. – А.408.
11. Там же.
12. Там же.
13. Звіт КНС за 3-й операційний рік. – Х., 1926. – С.7.

14. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.408.
15. Там же. – Сп.8. – А.547.
16. Там же. – Сп.8. – А.343.

XIII

1. Нечаєв М. Вказ.праця. – С.28.
2. ЦДАВО України, – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.484.
3. Там же. – Сп.8. – А.475.
4. Там же. – Сп.32. – А.18.
5. Нечаєв М. Вказ. праця. – С.53,119.
6. Нечаєв М. Вказ.праця. – С.24.
7. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.8. – А.470.
8. Там же. – Сп.8. – А.570.
9. Там же. – Сп.8. – А.438.
10. Подгорнова С. Вказ.праця. – С.72.
11. Там же. – Сп.8. – А.365.
12. Там же. — Сп.8. – А.485.
13. Там же. – Сп.8. – А.503.
14. Там же. – Сп.8. – А.501.
15. Там же. – Сп.8. – А.475–476.
16. Бібліол.вісті. – 1927. – №2. – С.30.
17. Там же. – 1925. – №1–2. – С.185–186.
18. Кооперативний книгар. – 1926. – №2. – С.6–7.
19. Бібліол.вісті. – 1925. – №1–2. – С.186.
20. Подгорнова С. Вказ.праця. – С.70.

XIV

1. Звіт за 3–й операційний рік. – С.17.
2. Звіт за 3–й операційний рік. – С.9.
3. Там же.
4. Звіт за 3–й операційний рік. – С.7.

5. Каталог видань Книгоспілки станом на 1.10.1925. – Х.
6. Звіт за 3–й операційний рік. – С.5.
7. Там же. – С.5.
8. Бібліол.вісті. – 1927. – №3. – С.141–142.
9. Там же. – С.143.
10. Там же. – С.145.
11. Там же. – С.142.
12. Там же. – С.17.
13. Червона преса. – 1928. – №4. – С.16.

XV

1. Черв.преса. – 1928. – №4. – С.15.
2. Аг/ф М. Печать УССР 1917–1932. – С.61.
3. Звіт КНС за 3–й операц.рік. – С. 18.
4. Там же. – С 18.
5. Кооперат.книгар, – 1926. – №2. – С.42.
6. Вітчизна. – 1988. – №3. – С.157.
7. Там же.
8. Костюк Г. Вказ.праця. – С.281.
9. Сфремов С. Щоденники... – С.376–377.
10. Издательское дело в СССР (1923–1931), М., 1984. – С.46.
11. Сфремов С. Щоденники... – С.281–282.
12. Там же. – С.346–347.
13. Там же. – С.326.
14. Кооперат.життя. – 1927. – №17. – С.3.
15. Кооперат.книгар. – 1926. – №2. – С.8.
16. Кооперат.життя. – 1927. – №17. – С.3.
17. Звіт КНС за 3–й операц. рік . – С. 10.
18. Там же. – С.10, 14.
19. Там же. – С.23.

20. Кооперат.життя. – 1927. – №90. – С.2.
21. Агуф М., Коваль О. Вказ. праця. – С.48.
22. Сфремов С. Щоденники... – С.362.
23. Агуф М., Коваль О. Вказ. праця. – С.50.
24. Кооперат.життя. – 1927. – №66. – С.3.
25. Кооперат.книгар. – 1926. – №2. – С.44.
26. Кооперат.життя. – 1927. – №95. – С.2.
27. Кооперат.життя. – 1927. – №41. – С.3.

XVI

1. Бібліотека і читач на Україні: Збірник праць. – Х.:УНІК–ДВУ, 1930. С.78–80.
2. Червона преса. – 1929. – №1. – С.44–45.
3. Костюк Г. Вказ.праця. – С. 117.
4. Зеров М. Твори: В 2 т. – Т.1. К.:1990. – С.825–826.
5. Сфремов С. Щоденники... – С.318–319.
6. Там же. – С.336.
7. Там же. – С.435.
8. Там же. – С.50.
9. Сфремов С. Вказ.праця. – С.221.
10. Червона преса. – 1928. – №4. – С.18.
11. Зеров М. Асійспієз! – К., 1926. – С.112.
12. Там же, – С. 40.
13. Сталин И. Сочинения. – Т.8. – М., 1953–1954. – С.153.
14. Бібліотека і читач... – С.186.
15. Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. К., 2000. – С.92.
16. СІМ//Неоліф. – 1925. – №1. – С.12.

XVII

1. Червона преса. – 1928. – №4. – С.15.

2. Бібліол. вісті. – 1927. – №2. – С.31.
3. Бібліол. вісті. – 1923. – №4. – С.114.
4. Кооперат.життя. – 1927. – №41. – С.3.
5. Єфремов С. Вказ.праця. – С.464–465.
6. Там же. – С.628–629.
7. Там же. – С.630.
8. Єфремов С. Вказ. праця. – С.672–673.
9. Червона преса. – 1927. – №4. – С.18.
10. ЦДАВО України. – Ф.177. – Оп.1. – Сп.1801. – А.90.
11. Горохівський Г. Кооперативний куток у сельбуді. – Х.: Книгоспілка, 1928. – С.6.
12. Там же. – С.7.
13. Там же. – С.14.
14. Там же. – С.6.
15. Там же. – С.18.
16. Там же. – С.31.
17. Там же. – С.29.
18. Там же. – С.27.
19. Там же. – С.14.
20. ЦДАВО України. – Ф.177. – Оп.1. – Сп.1801. – А.4, 87.
21. Червона преса. – 1927. – №4. – С.18.
22. Вишня О. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1989.
23. 10 років книжкової продукції Радянської України. – Х.: ДВУ, 1929. – С.
24. Там же. – С.15.
25. Там же.
26. Там же. – С.33.
27. Там же.
28. Там же. – С.34.
29. Там же.

30. Там же. – С.35.

XVIII

1. Книгу на службу культурній революції. – Х.: Пролетарий, 1929.
2. Вказ. праця. – С.56.
3. Червона преса. – 1929. – №3. – С.51.
4. Радянський книгар. – 1929. – №1. – С.22.
5. Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Т.9. Нью-Йорк: 1980. – С.3211.
6. Єфремов С. Вказ.праця. – С.749.
7. Радянський книгар. – 1929 – №1. – С.22.
8. Книгу на службу... – С.44.
9. Там же. – С.58.
10. Червона преса. – 1929. – №1. – С.52.
11. ЦДАВО України. – Ф.177. – Оп.1. – Сп.1801. – А.84.
12. Одарченко П. Видатні українські діячі. – К.: Смолоскип, 1999. – С.190.
13. ЦДАВО України. – Ф.292. – Оп.1. – Сп.66. – А.381.
14. Зеров М. Твори: В 2 т. – К., 1990. – див.прим.
15. Слово і час. – 1991. – №2. – С.24–26.
16. Радянський книгар. – 1929. – №1. – С.21.
17. Червона преса. – 1929. – №7. – С.51.
18. Книжник. – 1990. – №1. – С.37.

XIX

1. ЦДАВО України. – Ф.177. – Оп.1. – Сп.1500. – А.707.
2. Там же. – Сп.1801. – А.296.
3. Там же. – Сп.1801. – А.87–235.
4. Там же. – Сп. 1568. – А.41.
5. Там же. – Сп.1568. – А.74–75.
6. Там же. – Сп.1034. – А.37.

7. Там же. – Сп.1388. – А.174.
8. Там же. – Сп.1568. – А.80–81.
9. Там же. – А.67.
10. Там же. – А.254.
11. Вісті ВУЦВК. – 1928. – 20 жовтня. – С.4.
12. Радянський книгар. – 1930. – №9. – С.1–4.
13. Радянський книгар. – 1930. – №8. – С.2.
14. Там же.
15. Там же. – С.1.
16. Радянський книгар. – 1930. – №12. – С.3.
17. Радянський книгар. – 1930. – №20. – С.4.
18. Там же. – С.5.
19. Радянський книгар. – 1930. – №20. – С.5.

XX

1. Радянський книгар. – 1930. – №21. – С.30.
2. Там же. – С.31.
3. Агуф М., Коваль О. Вказ. праця. – С.38.
4. Радянський книгар. – 1930. – №22. – С.7.
5. Агуф М., Коваль О. Вказ. праця. – С.33.
6. Там же. – С.39.
7. Там же.
8. Слово і час. – 1992. – №6. – С.18.
9. Класова боротьба в книгознавстві. – К.: УНІК, 1932.
10. ЦДАВО України. – Ф.177. – Оп.1. – Сп.1388. – А.116.
11. Антоненко–Давидович Б. Нащадки прадідів. – К., 1998. – С.341.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Агуф М. – 5, 8, 39,40, 81, 85, 88, 106, 108, 113, 114, 116

Александров –102

Алексеев М. – 43, 108, 109

Ананьїн П. – 68

Антоненко-Давидович Б. – 43, 98, 110,117

Антонович Д. –12

Б

Бабель І. – 96

Бажан М. – 108

Барбюс А. – 98

Бартель М. – 98

Берпс – 62

Бернашевський О. – 44, 55

Бедний Д. – 98

Бтецький Ол. – 43, 114

Бтик Я. – 73

Бтоюнь С. – 111

Бічер–Стоу Г. – 99

Богданов А. – 68

Богуславський К. – 64

Бойко В. – 33

Борисович Г. – 99

Боровий С. – 109

Бородаєвський П. – 66

Боронило Д. – 72

Буданов П. – 68
Будилович Б. – 31
Бузина О. – 20
Бужинний О. – 55, 61
Бургардт О. (Клен Ю.) – 43, 68, 99, 117
Бухарж О. – 33
Бухгейм Б. – 70

В

Вайнштайн М. – 30
Варавва О. (Кобець О.) – 65, 98
Васильев М. – 44
Васильченко С. – 55, 63, 108, 110
Вебер В. – 55
Вега, Лопе де – 63
Велз (Уеллс) Г. – 98, 108
Венгеров А. – 99
Вернадський В. – 4
Верн Ж. – 64, 99, 117
Веселовський С. – 57
Винниченко В. – 20, 21, 33, 55, 90, 96, 108
Виноградов І. – 55
Вировий Є. – 19
Вишня О. – 43, 55, 62, 63, 87, 89, 105, 108, 117
Вільє де Ліль А. – 99
Вітте С. – 14
Вітфогель К. – 63
Воблий – 56
Вовчанський В. – 68

Вовчок М. – 108
Волобуев О. – 63
Володарський – 77
Вольтер – 60

Г

Гавриш Ф. – 19
Гаерманс Л. – 63
Гаєвський С. – 55
Гамбургер Л. – 109
Гамсун К. – 98, 109
Ганзен А. – 30
Гашек Я. – 108
Г в ідо де Верона Г. – 95, 96
Гедін С. – 99
Гейне Г. – 99
Генрі О. – 63, 95, 98, 99
Гермайзе О. – 43, 68, 90, 96, 97
Геттлер А. – 37, 55
Гіельборн А. – 30
Гізевіус Р. – 30
Гладков Ф. – 96
Глухов М. – 109
Гоголь М. – 108-110
Головко А. – 55
Голубенко М. – 44
Горохівський Г. – 103, 104
Горький М. (Пешков О.) – 91, 96
Грабовський П. – 39, 40

Граве Д. – 30, 33
Грицак С. – 22, 28, 31
Гржченко Б. (Чайченко Ф.) – 10-13, 90, 96, 107, 119
Гржченко Н. – 11
Грушевський М. – 19, 27, 81, 97
Гьоте Й.В. – 20
Гюго В. – 108

Д

Дейнар М. – 110
Дейнека О. – 43, 109
Демченко – 101
Дерман А. – 62
Десняк-Василенко В. – 97
Джакобс – 62
Джованьйоли Р. – 60, 63
Джунювська К. – 99
Дивник – 102
Джкенс Ч. – 108
Днютренко В. – 61
Довгаль О. – 109
Довгань К. – 117
Доде А. – 55, 98
Доленго М. – 43, 61
Доманицький В. – 10, 13, 14, 67
Дорошенко Д. – 13, 19
Дорошкевич Ол. – 33, 43, 46, 68, 69, 90
Драгоманови – 7, 11
Драйзер Т. – 95

Драй-Хмара М. – 91
Дубровська Н. – 15, 98, 99
Дубровський В. – 15
Дурдуювський В. – 14
Душечюн – 68
Дюамель Ж. – 99
Дюшен – 96

Е

Ельзнер О. – 20
Ерастов – 12
Ернст Ф. – 31

Є

Єфремов С. – 14, 31, 33, 39, 43, 47, 65, 69, 76, 89, 90-92, 94, 96, 97, 100, 101, 107, 113

Ж

Жеромський К. – 95
Житецький П. – 30
Жук М. – 67

З

Запрня (Гржченко) М. – 11, 13, 19, 90, 99
Загул Д. – 20, 99
Зайко-Заїкін Ф. – 87
Затонський В. – 56
Зеров М. – 5, 33, 43, 59, 89, 90, 96-98, 107, 109, 110, 117, 120
Зирянов П. – 9

Зжьювський – 33

Золя Е. –108, 110

І

Іваниця Г. – 92

Іванченко Р. – 5, 121

Івченко В. – 68

Ї

Їжакевич О.–109

Й

Йогансен М. – 43

К

Каковська Н. – 15

Калинович Ф. – 33

Камжський Б. – 12

Капель А. – 30

Каплан Л. – 109

Карпенко П. – 44

Кааян В.– 43, 109

Касяненко О. – 33

Катренко О.–12

Качеровський М. – 5, 47-49, 65, 76-78

Качинський В. – 57

Келлерман Б. – 99

Керенський О. – 25

Кирнарський М. – 43

Кисельов А. – 33, 42, 44, 46–50, 68
Кисть О. – 68
Кияниця П. – 109
Київшар Т. – 5, 17
Клоков М. – 68
Кобилянська О. – 90
Коваленко О. – 21
Ковалівський П. – 49, 50
Козаченко Ант. – 105, 106, 119
Колісниченко Л. – 44, 63
Конан-Дойль А. – 108
Копиленко О. – 43, 99, 108
Короленко В. – 62
Королів-Старий В. – 14, 17, 28–30, 66
Коряк В. – 55, 65, 69, 94
Косачі – 7, 11
Костюк Г. (студент) – 33
Костюк Г. – 91
Коцюбинський М. – 55, 90, 96, 98, 101, 108, 109
Кошиць О. – 20
Кравчук М. – 33, 47
Крекотень І. – 5, 31, 43, 61, 65–68, 81, 111, 112
Крижановський Ф. – 30
Кримський А. – 43, 73
Крип'якевич І. – 20
Кричевський В. – 43
Кричевський Ф. – 108
Кріше Н. – 30
Кропоткін П. – 66

Кротевич Є. – 43, 61
Кузнецов І. – 63
Кузьменко А. – 87
Куліш П. – 90
Купрін С. – 108
Курило О. – 44, 52, 73, 74

Л

Лавренъов Б. – 96
Лакиза І. – 101, 109
Ларрі Я. – 99
Лебедінський М. – 96
Лебідь А. – 90, 101
Левицький М. – 14
Ленін В. – 64
Леонтович М. – 73
Лермонтов М. – 109
Лесков М. – 108
Лизанівський І. – 100
Лизогуб – 19, 20
Лизюк – 102
Лисін Б. – 67
Лобода А. – 33
Локк Дж. – 95
Лондон Дж. – 95, 99
Лотоцький О. – 14
Лук'янов Ф. – 15
Любченко Арк. – 101
Любченко М. (Кость Котко) – 62

Лясвіц К. – 99

М

Мазепа І. – 32, 66

Малюга О. – 55

Малянтович – 25

Мамонтов Я. – 59

Маргерит – 96

Мартинович – 109

Мартович Л. – 90

Матушевський Ф. –14

Мацієвич К. –10

Меженко (Іванов) Ю. – 5, 20, 23, 42, 43, 56, 59, 60, 76, 96, 107,117, 119

Мельник В. – 109

Милевич А. – 25

Мирний П. – 62, 96

Мицюк Ю. – 53

Мищенко М. –43, 109

Мірза–Авакянц Н. – 66

Могілянський Мих. – 43, 90

Мопассан, П де – 108

Морозов С. – 10

Моррісон – 62

Музиченко – 33

Музичка А. – 90

Муравйов – 20

Н

Навроцький О. – 68

Нарбут Г. – 31

Невський В. – 109

Нейрат О. – 30, 66

Нечаев М. – 85-87, 94, 114, 115, 119, 120

Нечуй-Левицький І. – 90, 96

Ніковський А. – 43, 90, 99, 107, 117

Ніцше Ф. – 19

О

Огієнко І. – 22

Одарченко П. – 109

Опатовський – 96

Орловський М., – 14, 15, 18

П

Падалка І. – 109

Панько І. – 89

Пархоменко С. – 66

Петрушевський П. – 14

Пилинські – 14

Пилипенко С. – 39, 43, 76, 77, 92–94, 97, 107

Підмогильний В. – 43, 98, 99, 109, 110, 117

Плевако М. – 26, 43, 87

Плеханов Г. – 55

Плужник Є. – 110

Покровський О. – 44, 63

Поліщук В. – 54

Понятенко П. – 66

Попель О. – 98

Попов І. – 99

Попович – 19, 20

Попович О. – 20
Постоев – 68
Потьомкін – 102
Преображенський – 33
Прокопович В. – 14
Прохнович – 79
Пушкін О. – 96
Пфанкуфе А.–30

Р

Равич–Черкаський – 96, 97
Раставицький А. – 98, 99
Ревуцький Л. – 108
Реньє, А. де – 99
Рибников І. – 55
Рильський І. – 43
Рильський М. – 43, 99, 110
Рід Дж. – 98
Різниченко В. – 19, 20
Романов М. – 96
Ромен Ж. – 99
Роні Ж.–99
Русова С. – 13, 22

С

Савченко Л. – 53
Сагарда М. – 43
Садовський М. – 15
Саливон (Тисяченко) Г. – 69, 70
Салтиков–Щедрін М. – 96
Самійленко В. – 90

Сахновська О.–109
Свенціцький і. – 20
Серафимович О. – 96
Сергієнко В. – 99
Середа А. – 109
Сидоров – 96
Синицький М. – 15
Синицький П. 15
Синявський О. – 44, 55, 61, 63
Ситін І. – 10, 16, 58, 120
Сінклер А. – 95, 99
Сірополко С. – 4, 17
Скрипник Т. – 119
Сластьон Г. – 109
Слісаренко О. – 43, 91, 108
Смолич Ю. – 108
Совз О. – 43, 52
Соколов Д. – 47
Соколовський О. – 45, 57
Сосюра В. – 54, 96
Спілка І. – 12
Станиславський – 12
Стасюк М. – 29, 31, 32
СтасюкТ. – 102, 114
Степанова О. – 55
Стефаник В. – 33, 90
Стеценко К. – 108
Столипін П. – 14
Струве Н. – 91

Судомора О. – 109

Сухоплюєв О. – 55

Т

Тагор Р.– 95

Тезінг К. – 30

Терехов А.–55

Терниченко В. – 68

ТесленкоА.–47

Теффі–62

Тиміряєв К. – 33

Титаренко–Паляничка С. – 33, 49, 68,107

Тичина П. – 96

Тищенко Б. –21

Тищенко (Сірій) Ю. – 20, 21

Толлер Е.– 55

Толстой Л, – 108, 110

Торохтій Я.– 66

Трояновський І. – 58

Трутовський В. –109

Туган–Барановський М. – 30

Тутковський М. –43, 68

У

Українка Л. – 54, 59, 60, 90, 98, 108, 109, 119

Ф

Фадеев О. – 96

Фарер К. – 95, 96

Фатер Р. – 30

Федоровський М. – 13
Федюченко – 68
Фесенко В. – 44
Фещенко–Чопівський І. – 30, 67
Филипович П. – 43, 59, 90, 109
Фомін А. – 43
Франк Л. – 99
Франко І. — 19, 33, 55, 69, 90, 96, 98, 100, 108, 109
Франс А. – 60, 68, 108
Франчук В. – 20
Фрідкін Б. – 109
Фрідьєва Н. – 95, 96, 98, 105, 119

Х

Харченко А. – 109, 110
Хвильовий М. – 96
Херст Х. – 95
Хижинський Л. – 43
Холодний О. – 108
Хомик А. – 20
Хоткевич Г. – 12, 15, 17, 32, 43, 60

Ц

Цегельський Л. – 20
Целларіус В. – 39, 63, 107
Циганенко Ю. – 62
Циганко М. – 109
Цур–Мюллен Г. – 55

Ч

Чаусовський М. – 43, 69, 75

Чепіга Я. – 44, 63, 94

Черемшина М. – 89, 90

Чехов А. – 108, 109

Чикаленко С. – 13

Чубинський П. – 8

Ш

Шевченко Т. – 14, 15, 43, 55, 100, 101, 108, 109, 119

Шервуд А. – 98

Шерстюк Г. – 20

Шибает В. – 48

Шиманов А. – 12

Шиян – 108

Шмельов Г. – 61, 63

Шмідт О. – 35

Шолом–Алейхем – 108

Шпенглер О. – 40

Шпол Ю. – 108

Штайн А. – 30

Штаудінгер Ф. – 30

Шуліка О. – 66

Шуліченко О. – 89

Шумський О. – 97

Щепотьев В. – 55, 61

Ю

Юз Дж. – 10

Юркевич Л. – 20

Юркевич О.–14

Я

Яблоновський Б. – 63

Якубський Б. – 43, 59

Яната О. – 43, 45, 73

Яновський Ю. – 108

Яр Г. – 98

Яров Я. – 60

Ярошенко В. – 89

ІЛЮСТРАЦІЇ

Всесхіднянський Кооперативний
Виддавчий Союз
-22-

ХРИСТОФОР БАРАНОВСЬКИЙ

25

РОКІВ

ЙОГО ГРОМАДСЬКО-КООПЕ-
РАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

КИЇВ
1919

Художник Г. Нарбут

ОЛ. КИСІЛЬ

ДРАЖСЬКИЙ
ТЕАТР

«КНИГОСПІКА»

Художник М. Кирнарський

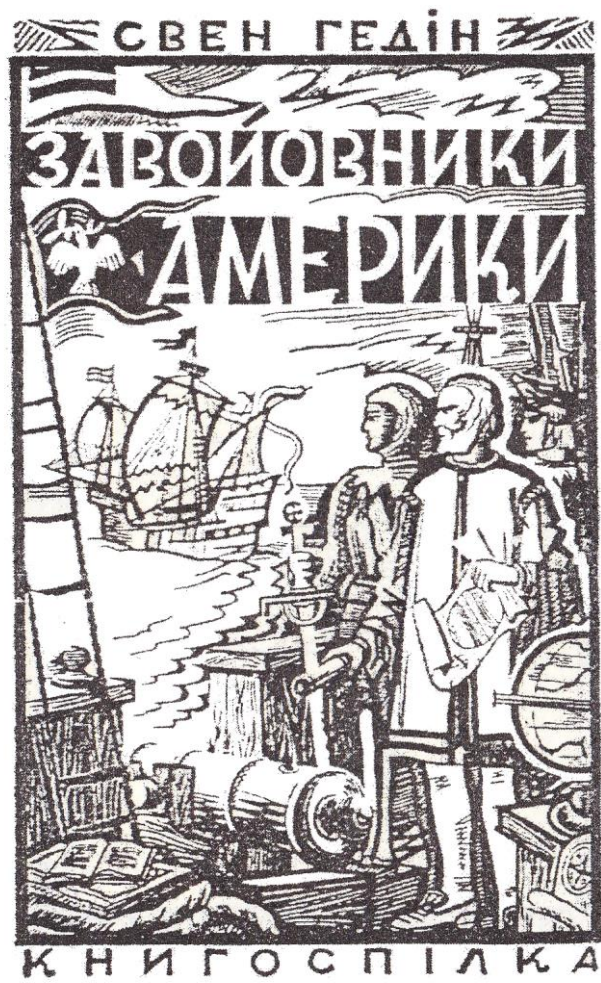

Художник Л. Каплан

КНИГОСПІЛКА

Художник В. Кричевський

Художник М. Алексєєв

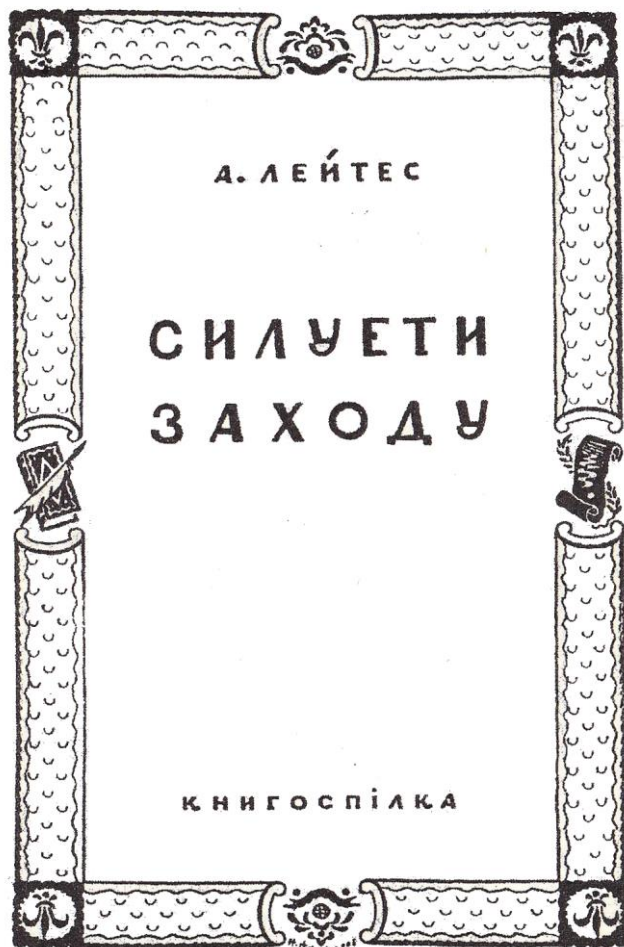
С. ВАСИЛЬЧЕНКО

ОЛИВ'ЯНИЙ
ПЕРСТЕНЬ

КНИГОСПІЛКА

Художник М. Алексєєв

Художник М. Алексеев

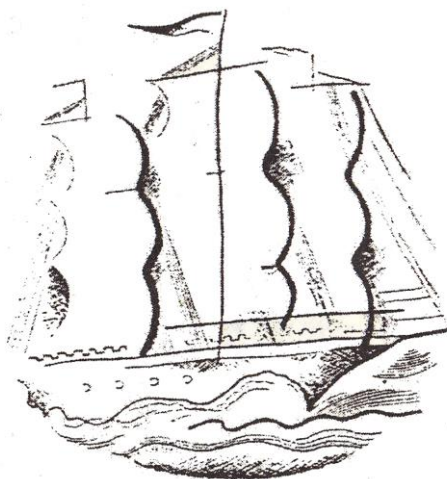
Художник М. Алексеев

Художник М. Алексеев

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

КРОВ ЗЕМЛІ

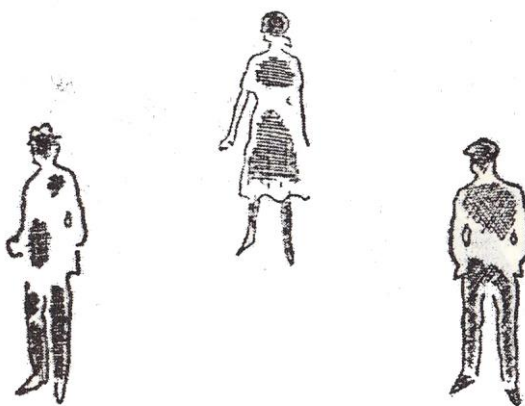

КНИГОСПІЛКА

Художник М. Алексєєв

О-Д-О-С-В-І-Т-Н-І-И

ХТО

КНИГОСПІЛКА

Художник М. Алексєєв

Художник С. Боровий

6 · МУЗИЧНА БІБЛІОТЕКА · 6

I

**КОЗАЦЬКІ
ПІСНІ**

БНИГОСПІАКА

Художник А. Серода